

DODË GJERGJI

KTHIMI

Rrëfim

Seria e botimeve “LETËRSI” 1

Redaktor përgjegjës:

Don Fatmir Koliqi

Redaktimi gjuhësor dhe shpjegimet e fjalëve:

Tefë Topalli

Pikturat në ballinë:

Valdet Hashani

Dizajni dhe përpunimi grafik:

Gojart Sejdiu

Shtypur në:

Shtypshkronja shpk

Boton:

SH.B. “Drita”, Prishtinë 2021

Blvd. Bill Clinton, p. n.

1000 Prishtinë

www.drita.info; redaksia@drita.info

Shtëpia Botuese “55” - Tiranë 2021

© 2021 Të drejtat janë të autorit

ISBN 978-9951-17-072-7

ISBN 978-9951-17-074-1

Çdo përputhje emri, vendi ose ngjashmërie me jetën e kujdo është vetëm një rastësi e nuk ka të bëjë me çështje personale të askujt.

VËLLIMI I DYTË

Kthimi gjurmëve historike

Posa dita kishte shkuar në të sosur, në shtëpinë e Zef Jahisë, ishin mbledhur disa nga burrat më të nderuar të Malësisë së Shkupit, që tani turqit e quajnë *Karadak*. Burrat përgjithësisht ishin nga Vërnakolla, Binça dhe Stublla. Zef Jahia me vëllezër ishin përgatitur mirë për të pritur miq, në Natën e Zojës së Madhe.

Kur arritën të gjithë të ftuarit, u ulën në tryezë. Zef Jahia, në rolin e zotit të shtëpisë, pasi i drodhi mustaqet e veta duke i shtrirë cepat e tyre, në të majtë e në të djathtë, i bëzani Gjonit, djalit të madh:

- A jemi mirë, biro?

- Po, po! Pa merak, mirë jena! - Iu përgjigj Gjoni.

Kjo do të thoshte se djemtë ishin të rreshtuar në perimetrin e duhur dhe se turqit e as kolaboracionistët e tyre, nuk kishin ma mundësi të afroheshin pa u hetuar.

Pasi që Gjoni kishte konfirmuar se siguria dhe gjithçka tjetër ishte nën kontrollin tij, Zefi u ngrit në këmbë dhe nxori nga arka që kishte përbri një shishe të madhe plot me raki. E, duke qenë që nuk kishte gota për të gjithë, mbushi prej saj tri shishe më të vogla që të kishte për

çdo sofër nga një dhe filloi fjalët e tija të rakisë:

-Burra, mirë se keni ardhë! E mirë se u ka pru Zoti, në këtë Natë të Madhe të Zojës së maleve tona, kësaj Nane, që na ka rujtë gjithmonë. Sidomos, na ruen e na mbron, qëkur ipeshkvi jonë Suma, bashkë me shumë të tjerë u detyrua të ikte nga vendi e ne na lanë si grigjën¹ pa bari...

Unë s' muj me e fajsua ipeshkvin e as gjithë të tjerët që ikën, sepse e di se sa i tmerrshëm asht kanë persekutimi prej turqve në atë kohë. Ndryshe, duhet me thanë, që na lanë në mëshirën e turqve.

Prej atëherë e deri sot, ne familjet e Malësisë së Shkupit, s'kemi pasë mundësi me shprehë besimin tonë katolik, s'kemi pasë meshtarë e as mbështetje prej askujt. Jemi lutë nëpër shtëpitë tona, sa kem mujt e si kem ditë dhe kemi shkua fshehtazi në Shejtnoren e Zojës në Letnicë, natën e të cilës po e festojmë sonte...

Ju falem'nerës, që keni pranua ftesën teme, që të jemi së bashku këtë Natë Shenjte. Por nuk ju kam thirr veç me festua po edhe me pleqnua me ju një hall të madh, që na ka kaplua të gjithëve.

-Hajde thuaje, ku po do me dalë, he burrë! – Ndërhyni Kolë Binça. Sepse ato nuk ishin veç fjalë rakië si rëndom, ku shpreheshin urimet e nderimet për miqtë.

- Ah! Po! Më falni se noshta e zgata, – tha Zef Jahia.

-Jo, jo, ti n'shpi tane je. Thuaja krejt fjalët, sepse ne dona me ditë pse na ke thirr. Mandej, unë nuk thashë *nalu*, po dil ku po don me dâlë e mos m'ju ban dredha fjalëve, - iu përgjigj Kola. Jo se donte me ndërhy, porse

ata qysh më parë i kishin bisedua këto fjalë. Prandaj Ramës nuk i pritej.

- Ndigjoni ktu, burra! - Vazhdoi Zefi - Deshta me e i ra pak rreth e rrotull, po masi Ramë Selmani po don mos me iu ba lak fjalëve, po ju tham troç:²

Unë i kam bisedua këto fjalë me Kolën e me disa prej jush. Po dua me thanë, që të parët tanë kanë gabua kur kanë mendua që ne mund të jetojmë si laramanë, deri sa të ikë turku prej këtu.

Por, si duket, turku nuk e ka ndermen me ikë. Ja, u banë gati 100 vjet, prej kur kemi metë në këtë gjendje. Fëmijët tanë kanë fillua me zbehë fenë e të parëve. Djali jem nuk din çka don me thanë, me *shelbua shpirtin*. Uratën po ua mësojmë, po as vetë s'po di a e kam majtë men mirë apo e kam nryshua diku. Edhe kur po e tham me familje, po duhet me thanë msheftas me njëqin tutë që po na ndinë dikush. Fëmijëve po detyrohemi me ju ngjijtë ka dy emna, nja për turq e nja për veti.

Unë dhe familja jeme e kemi pleqnua mirë këtë punë. Djemtë e mi janë të gatshëm të pësojnë nga ky vendim dhe të bëjnë çdo ndëshkim. Por unë prej kësaj nate shenjte e andej dua të deklarohem katolik sikur e kam pas babë e babagjysh tash 1800 vjet.

- He, t'lumtë goja, o i zoti shpisë! Se, qe besa, fort mirë fole! - Ia priti Ahmet (Pjetër) Koliqi dhe vazhdoi duke dredhë cigaren e duhanit. - Ndigjoni burra! Për qiell e për dhë, për Atme e Fe, Zef Jahia ka folë fjalë të mdhaja sonte. Unë jam me një mene me tâ. Veç, dua me shtua se ma mirë të vdes unë e krejt familja jeme, sesa të lejoj që dalëngadalë të bahen turq e ta harrojnë fenë

e Krishtit e shqiptarinë tonë!

Kështu vazhdoi kuvendi mes burrave në sofër, duke kujtuar vuajtjet, persekutimet e mjerimet. Po edhe shumë përvoja të mira me Shenjtnoren e Letnicës. Djemtë e Jahiajve, hynin e dilnin duke shërbyer burrat në sofrë dhe prisnin se kur do të përfundojë kuvendi e rakia. Ata, herë pas here i bënë me dije zotit të shtëpisë, se buka ishte gati, por të pranishmit herë njëri e herë tjetri, ia pritnin, duke i thanë ka kohë, na leni të kënaqemi. Rama i Selmanit prej Binçe e mbylli këtë dilemë, duke iu drejtuar zotit t' shtëpisë:

- O Zef Jahija!

- Ohoja, Ramë Selmani! Byrëm! Fol, se je burrë i moçëm dhe i mençëm, – iu përgjigj zoti i shtëpisë.

- Leje, or burrë, bukën! Kemi kur me hangër! Po, t'ja lidhim kryet disi kësaj pune që e nisem. Dua që këta burra këtu të deklarohen e të lidhim besë, që nuk do të ndahemi. E, kur të vjen puna m'u përballë me bejn e Gjilanit, nuk dua me pa t'u u zbyth asnjani prej nesh e as noj'anëtar i familjeve tona.

- Pritni pak, burra! Na sa e filluam këtë muhabet. Çfarë bese po doni ju me lidhë. Po kjo s'është lojë. - ia priti Zymeri i Fazlisë. - Unë jam shumë mirë kështu, te shpija jetoj fenë teme, e kur dal në pazar, e para turkut, jam mysliman. Unë mendoj se është ma mirë me vazhdua me jetua rahat. Kështu si jemi, se me u hi telasheve që kushedi se ku dalim. Leni këto muhabetet! Të hamë bukë e të zamë pak gjumë, se nesër na duhet të qëndrojmë gjithë ditën në Letnicë.

Këto fjalë të Zymerit ndezën flakë kuvendin në sofër. Disa ngulnin këmbë që duhet të reagonin për të shpëtuar të ardhmen e fëmijëve të tyre, e disa tjerë, duke vu në mëdyshje shumëçka.

Duke qenë që burrat nuk po arrinin të bëheshin me një mendje, Ramë Selmani, që ishte ma i moshuari në sofër, pasi e kishte edhe kryet e vendit, heshtte duke shpresuar që burrat do të merreshin vesh. Dikur vonë, kur filluan të këndonin gjelat dhe pa që agimi i ditës po afrohej, u kollit njëherë si e kanë zanat burrat, për t'iu bërë me dije tjerëve se duhet të thonë diçka me gjithë mend, iu drejtua të zotit të shtëpisë:

- O Zef Jahija! Ty faleminderit që na ke thirr e na ke bashkua sonte, në Natën e Zoj's Madhe. E ajo na nimoftë tanve. Por, ndigjo këtu! Si duket, burrat s'janë në një menje. Nëse s'jem një menje e i hymë kësaj pune, kemi me maru të gjithë.

- Hë! E si mendon t'ia bajmë? – Ja priti Zef Jahija.

- Njëherë po e lamë njashtu. Me dy mene. Tash po del drita e do të shkojmë në Shejtnoren e Letnicës. Haptas e pa u tutë prej askujt. Unë s'po munem me ecë, e moti s'jam kanë. Po djemtë po më thonë që atje, ka ardhë një frat prej Bosnjës. Sipas fjalëve, më duket se duhet të jetë burrë trim, i mirë dhe i zoti i fjalës. Kur të shkojmë nesër në Letnicë, nëse Zoti m'jep shnet, do ta vesim atë. E, do ia lemë atij. Le të ndajë ai njanin prej dy mendimeve tona. E kur të bahemi me një mene, të vazhdojmë. Nëse edhe atëherë nuk i mushet menja Zymerit t'Fazlisë ose dikujt tjetër, le të ndahet e udha e marë i kjoftë. Kështu që, këtu ma s'kemi shka flasim! Ti,

thuju djemve t'na sjellin bukën.

Gjithë burrat që ishin brenda, të ulur në tri sofrë, pohuan me kokë, për të konfirmuar që ishin dakord me plakun në krye të vendit. Për disa momente, në dhomën ku pak më parë zhvillohej një debat i zjarrtë, ra një heshtje e rëndë që dukej se po e rrëronte secilin prej atyre që ishte brenda, si burrat që ishin të ulur në sofër, ashtu edhe djemnia që po rinte në kambë te dera.

Këtë heshtje e theu i zoti i shtëpisë, i cili mori fjalën e tha:

- T'lumtë goja, o Ramë Selmani! Kështu po thua ti, kështu po e lamë. Por kjo punë nuk guxon me zgjatë. Ma së voni, kur të mblidhemi për Sh'Masjan te ti në Binçë, nuk dua të festosh fshehur, por para syve të botës.

- Na bjer bukën, o Zef Jahija, - tha Ramë Selmani duke iu ba me dije djemve që të sillnin bukën. Deri sa i erdhi buka fërkoj mustaqet, u kollit me atë kollin karakteristik të burrit të urtë dhe, pasi mori bukën në dorë, nxori një brisk xhepi, i bëri bukës një kryq në mes dhe u tha burrave:

- Për qiell e për dhé, mu' më vraftë kjo bukë, e kurrë ditë e mbarë për mua mos çeltë, nëse nuk e festoj Sh'Masjanin si katolik i vërtetë e pa u mshefë prej askujt. Nëse do të jem në shpinë teme, do të festoj me miq e me fëmijët e mi, tuj hanger mish e tuj pi raki. Nëse do të jem në hapsane,³ do të festoj me lotë e me gjakun tem.

Deri sa Ramë Selmani, thurte benë e tij, gjithë burrat rrinin në heshtje. Ishin bâ dhê.⁴ Disa fshanin duke fërkua mjekrën, disa tërrkatnin duke dredhë mustaqet

e do të tjerë mundoheshin të ndalnin lotin, që befas po i tradhtonte.

Zef Jahija, pasi fshani me zë të lartë, u çua në këmbë, ju bëri me dije djemve që të bien bukën, mori qiriun e festës. E ndezi dhe bëri kryqin në ballë:

- N'emën të Atit e t'Birit e t'Shpirtit Shenjt.

- Ashtu kjoftë! – u përgjigjën gjithë burrat njëzëri.

Kur mbaroi uratën e zakonshme, vazhdoi Zef Jahija:

- Si drita e këtij qiriu, që po i jep dritë kësaj dhome në këtë terr nate, ashtu i shndritë drita e Krishtit zemrat tona në këtë terr robnie, që na ka vu turku. Krishti dhe Zoja e Bekueme na nimofshin, që ta durojmë zullumin.⁵ E na dhanshin forcë e guxim, që të kthehemi në fenë e të parëve tanë.

Si ky qiri, u djegtë zemra jeme, si ky dyll u shkrihtë m'u familja, nëse nuk të ndjek në këtë udhëtim, o Ramë Selmani!

Kur Zef Jahija përfundoi fjalët, gjithë burrat përgjigjen: Amen! Djemtë fill e prunë bukën dhe ushqimet e tjera si e lypte kanuni i festës. Sapo u krye darka, edhe pse kishte filluar të zbardhte drita, zunë e u mbështetën rreth murit, që të merrnin një sy gjumë.

Menjëherë, pasi përfundoi Mesha Madhe, Zef Jahija thirri Gjonin, djalin e tij të madh dhe i tha:

- Shih biro, merri këta grosh,⁶ e dil poshtë në pazar, zgjidhi nja dy bostan të mdhaj, sa t'mujsh me çua. E na i bjer te blini i vjetër.

Mandej u kthye kah Ramë Selmani, e mori për krahu e i shpjegoi pakashumë strategjinë që kishte bërë për të përmyllur sa ma mirë takimin me fratin. Më vonë, i kërkoi që të shkonte të gjente fratin për të cilin kishte folë në darkë, që të burrat të takoheshin me të.

- Ec, pra! Shko na gjej fratin, - përfundoi bisedën e tij Zef Jahija, - kurse unë, ndërkohë, po i bashkoj burrat nën hijen e blinit.

- Ruj se ha bostanin pa ardhë unë, – kërcënoi duke buzëqeshur Ramë Selmani.

- Ec! Leje bostanin! Se ke kur ha bostan, - tha Zefi. Dhe shtoi: – Do ta çoj Gjonin edhe njëherë në pazar që të blejë një bostan veç për ty.

Ramë Selmani iu drejtua kishës, të gjente fratin, për të cilin kishte dëgjuar shumë, por që nuk e njihte

personalisht. Brenda kishës ishin shumë njerëz. Disa donin të preknin truporen e Zojës, do të tjerë afroheshin për të dhanë meshë për shpirtrat e të parët të vet, shumë prej tyre merrnin ujë të bekuar për familjet e veta e do tjerë pritnin për t'u rrëfye. Para derës, majtas e djathtas, shumë gra e burra ndiznin qirinjtë për njetet⁷ që kishin. Ramë Selmani që kishte mbetë në derë të kishës duke u përpjekur të hynte brenda, dëgjonte lutjet, klithmat dhe britmat e shpirtit të atyre burrave dhe grave, që ndiznin qirinjtë e tyre. Dikush thoshte, *oj Zojë, ma shëro vajzën!* Një tjetër thoshte duke belbëzuar, *gëzoje vajzën time me një djalë!* Por sytë e shpirti i mbetën te një gjyshe, që përpiquej të ndizte qirin e vet, por lotët ia fikën dy herë. Ajo fshante në lutjen e saj. Prandaj edhe nuk i merreshin vesh të gjitha fjalët, përveç kur shfrynte dhe merrte frymë mirë, kuptohej paksa se thoshte: “*Oj, Nana e Zotit, zbutju zemrën burrave të shpisë teme, se kanë fillua me t'harrua Ty. Ata nuk po dallojnë ma prej turqve. Aman, po t'lutem, forcoji në fenë e t'parëve*”.

Kur hyri brenda Kishës, Ramë Selmani, pa se frati s'ishte aty. Pyeti disa nga ata që ishin brenda e të gjithë i thanë që frati kishte zbritur te qela⁸ e vet.

Nën Kishë, disa burra grumbullonin qengjat e edhat që binin njerëzit si fli kushtimi për njetet e tyre. Njerëzit lëviznin poshtë e përpjetë sa që ishte shumë e vështirë me depërtua drejt qelës, ku ishte nisë Ramë Selmani.

Aty, njerëzit shtyheshin me bërryla sikur të ishte një garë, kush po del i pari. Por këtë gjë nuk mund ta bënte Ramë Selmani, pasi ai, jo vetëm që ishte tepër i moshuar, po edhe sedra e burrit nuk ia lejonte atij të

shtyhej me njerëz. Vuajti shumë i shkreti, deri sa arriti te qela e fratit.

Kur arriti, aty para dere pa një frat të ri. Ai iu afrua dhe në gjuhen sllave e pyeti:

- O xhaxhi! A kërkon gjâ?

- S'marr vesh, mor bir, - ia ktheu plaku shqip dhe vazhdoi: - Po ti s'ke faj, pasi priftnat e fretnit tanë na i mori në qafë turku. Tashti s'kam çair⁹ pa të përpi ty.

Në këto fjalë doli frat Antoni, kur pa plakun e urtë prej Binçes, i tha diçka sllavisht fratit ri, i cili menjëherë u fut brenda dhe iu drejtua, me atë shqipen e vet që kishte mësua:

- Bujrëm! O plak i urtë! Eja brenda.

- Jo, frato! Ta rrit Zoti nderen! Unë kam ardhë me t'thirrë, se do burra kanë nevojë me nejtë me ty.

- Thirri pra këta burra, le të vijnë te qela, unë po baj gati ka një gotë raki, - ia ktheu frati.

- Shih frato! Njaty te kisha, jena tubua disa nga burrat e Stubllës, Bincës e Vërnakollës. Ata janë shumë. Kështu që ti leje rakinë e eja me mu, se kem një fjalë bashkë.

- Mirë shumë, - tha frati, - po vij menjëherë.

- Jo, jo, - iu drejtua plaku i Binçes, - na presim. Po ti, pasi t'kesh hangër një kafshatë, ban mirë m'u ngjitë nalt te blini vjetër, ku janë mledhun burrat.

- Mirë shumë - foli frati, - më pritni atje. Nuk vonoj e vij me ju dëgjua.

Plaku i Binçes, të cilit, deri sa zbriste oborrit drejt

qelës, i dridhej shpirti duke menduar, çfarë ka nëse s'pranon frati? Ai përsëriste fjalët që duhet t'ia thoshte fratit, për t'ia mbushë mendjen. Tani, kur frati i kishte thanë menjëherë *po*, ai u gëzua për së tepërmi e ju lehtësuan këmbët. Në ngjitje e sipër nuk humbi kohë, për shkak të turmës, pasi tashmë rruga ishte liruar paksa. Veçse për shkak të moshës, shpesh mbushej me frymë. Kështu që i duhej të pushonte herë pas here.

Kur erdhi te blini i vjetër, gjeti burrat duke ngrënë bostan. Gjoni, me djemtë e tjerë, luanin lojnat e vjetra, *hedhagur e kacafytje*, kurse vajzat me fëmijët qeshnin e këndonin duke parë djemtë se si luanin me njëri-tjetrin.

Burrat rrinin në heshtje, lanë bostanin dhe i drejtuan sytë nga Rama, që po afrohej. Vështroi burrat dhe dalloi sa me durim prisnin ata të mësonin, nëse do të vine frati apo jo. Por ai, si burrë i urtë që ishte, nuk mund të fliste në këmbë për gjëra kaq të rëndësishme. U afrua, u ul bri blinit, ku i bënë vend Zef Jahija e Pjetër Koliqi. I bënë vend afër, që të mbështetej në trupin e blinit. Pasi u ul, Zef Jahija ia ofroi rriskën e bostanit, që kishte ruajtur për të. Ai ia shtyni dorën, pasi donte të fliste para se të merrte copën e bostanit.

- Le të presë pak bostani, – tha ai, - se më duhet t'ju them nja dy fjalë, para se të vijë frati.

- Po vjen frati?! – pyetën njëzani burrat.

- Po! Po vjen! Por burra, ndigjoni këtu njëherë: Mramë, kemi bisedua gjanë e gjatë për punët tona. Këndej, nuk kisha dashtë me i përsëritë para fratit.

- Mirë e ke, – tha Pjetër Koliqi, - le të flasë vetëm një në emen të gjithëve, sikur e kemi zakon.

- Unë mendoj, – ndërhyri Zef Jahija, - mramë kem mujt m'u marrë vesh, pa e mundua fratin hiç. Dyshimet i ka pasë Zymeri i Fazlisë. Për këtë punë i takon atij të flasë me fratin.

- Do t'i baj vetëm një pyetje, sikur u bisedua mramë. E pyetja do të jetë kështu: Çka duhet të bëjmë ne laramanët e katundeve përreth, të rrimë laramanë, kështu qysh jena, gjysmë të kshtenë e gjysmë myslimanë, apo të kthehemi sikur kemi kenë?

- Pyetjen banjani ju që e keni nisë këtë punë, - tha Zymer Fazlia dhe vazhdoi: Çka menoni ju! Çka ka me ju përgjigj frati? Ka me ju thanë, ju vetë jeni ba laramanë. Ju, as kisha as turku nuk ju ka ba të tillë. Vetë keni dashtë!

- Prit pak, prit, - foli Zef Jahija, - këtu nrojnë fjalët! Ai nuk mun t'na thotë atë gja. Sepse të parët tanë nuk janë kanë të marrë. Këta të Letnicës, nuk janë krejt shqiptarë. Këta, edhe fretnit i prunë prej Bosnjës, apo ku dreqi di unë. Ti, Zymer, duhesh me ditë që Fazlia yt, në atë kohë, po edhe gjithë gjyshërit tanë, e kishin kuptua krejt mirë lojën e turkut.

Ata nuk kishin pengesë që sllavët dhe kisha e Zojes, të ishin nën mbrojtje të Raguzës. Pra, turku nuk i kishte problem sllavët katolikë. Ata kishin vu mendjen me i qitë fare e me e zhdukë shqiptarinë e Gjergj Kastriotit. Ky për një çerek shekulli ia kishte “thye hundët”¹⁰ çdo sulltani. Ata donin me shfarosë rrajën e shqiptarisë së Pal Engjëllit që na mësoi të lutemi e të shkruajmë shqip. Mandej, shqiptarinë e atyne priftërinjve e fretërve që ndër mote mbanin gjallë dashurinë për fe, për gjuhë

e për dheun tonë. More, ata dojshin me na rrënnue ne shqiptarët.

Pra, e kupton ti, Zymer Fazlia, lojën e turkut po edhe bashkëpunimin e sllavëve, të cilët i vunë të parët tanë mes dy zjarmeve, në mënyrë që të mos kishin kah me ia mbajtë: ose të baheshin turq e myslimanë, ose sllavë e të krishterë! Prandej, të parët tanë s'patën zgjidhje tjetër, veçse të bëheshin laramanë.

- He! Pra! Boll, mirë ju thashë edhe mbramë. -Tha Zymeri dhe vazhdoi: - Ma mirë po rrimë kështu qysh jemi! As turq as shqiptarë, pak katolikë e pak myslimanë. Pastaj fëmijët tanë, ndoshta kanë me pasë kohëna ma të mira.

- Jo, jo, s'ka kohëna më të mira, për fëmijët tanë, pa sakrificën tonë, – foli përsëri Zef Jahija.

Në këto fjalë, ia mbërrini frati. Të gjithë u çuan në këmbë për ta nderuar dhe ai i përshëndeti si një shqiptar i vërtetë. Si duket, i kishte mësua mirë zakonet tona. Zefi, u afrua përballë fratit dhe si lider i tyre që kishte filluar të bëhej, iu drejtua:

- Frato! A po shkojmë në kishë? Apo po e fillon këtu muhabetin.

- Jo, jo! Në kishë, sigurisht ka ende njerëz. Mirë jemi këtu nën hijen e blinit të vjetër, – tha frati dhe u ul i pari duke u mbështetur bri trungut të blinit.

- Unë e pata për ty, se për ne, na jena mësua me hekë keq. -Ia ktheu Ramë Selmani, i cili pasi i bëri vend Zef Jahisë, u ul edhe ai me të tjerët rreth fratit.

- Po më pëlqen! Qenke frat kështu popullor e

i thjeshtë, – foli Zef Jahija. E, pasi i drodhi njëherë mustaqet, vazhdoi: - Puna ma e mirë, që po folke shqip si ne. Për besë të Zotit, me të thanë të drejtën, disa fretën, s'po i marrim vesh hiç.

Deri sa po fliste, frati e kuptoi që lideri i grupit ishte Zef Jahija prej Stublles. Këndej, edhe kur e mori fjalën, iu drejtua atij:

-Nuk e di a jam frat i mirë apo jo! Por e di që mundohem përditë të jem sa ma i mirë. Kurse, sa u përket tjera gjërave, unë jam si ju. Vërtet, unë s'jam shqiptar, por edhe boshnjakët kanë pak gjak prej ilirëve. Kush e di, ndoshta jemi kushërinj të largët. Por, ne jse t'i lamë këto gjëra. Më thoni çka dëshironi të bisedoni me mua?

-Mirë! Unë e kam nisë këtë punë e do të flas vetë, - tha Zef Jahija. I mori fratit dorën dhe ia puthi, pastaj duke e këqyrë drejt e në bebëz të syrit, i tha:

-Shihe frato! Ne, që 100 vjet jetojmë me dy fytyra: te shpija e te kisha jemi katolikë e n'vene tjera, rrugës, në pazar e n'mejdan, jemi turq e myslimanë. Ne kemi nga dy emna, nja për Romën e nja për Stamollin, kemi dy duar por në njanën mbajmë Biblen e në tjetrën Kuranin. Por, frato, ne nuk i kemi dy zemra, që me njanën me dashtë Krishtin e me tjetrën Muhametin. Tash për tash, zemra jonë rreh vetëm për Krishtin, por kemi fikë që fëmijët tanë një ditë do të lodhën e do të dorëzohen.

Të parët tanë kanë mendua që duhet me i shkye përgjysmë, këto të shkreta zemrat tona, po ajo po dhemb e s'po mujmë me durua ma. Prandej, kemi ardhë te ti, me na mësua çka duhet të bajmë!?

Deri sa Zef Jahija ia shtjelloi fratit edhe shumë gjëra tjera e sidomos muhabetin që kishin bërë mbrëmë në shtëpinë e tij, frati kishte mbetur i shtangur. Tani e kuptoi përse Zefi po e shihte ashtu në sy. Edhe fratit nuk i lëvizi fare qerpiku. E shikonte me aq mallëngjim, sikur donte të thithte e të përpinte gjithë dhimbjen e zemrës së tij.

Nganjëherë e nxirrte një shami të bardhë, që mbante diku përmbi brez, nën një të çame zhguni dhe i fshinte ato pika loti, që si pellg shiu formohej në sytë e tij. Pastaj, kur merrnin trajtën e pikës, fillonin të derdheshin duke kapërcyer qerpikun. Më vonë, ai i ndalonte të derdheshin mbi mollëzat e faqeve, duke i fshirë me cepin e shamisë së bardhë.

Sapo Zefi mbaroi ligjërimin e tij, frati mendoi një copë herë, mori frymë thellë dhe, pasi i shikoi të gjithë me radhë në sy, iu tha:

-O burra të këtij vendi. Deri sa e ndigjova këtë dëshmi, mishi m'u bë kokërr, zemra helm e po më dhemb shpirti. Po ju s'keni pse i gjykoni të parët tuaj. Ata në atë kohë kanë bërë një zgjidhje. Unë nuk kam jetuar atë kohë e nuk di çka t'ju them. Por sot kohërat kanë ndryshuar. Ju s'keni nevojë të bëni shumë për veten tuaj, po me pak guxim e shumë vullnet, ju mund të korrigjoni vendimin e të parëve. Nuk e di a keni dëgjuar që Porta e Lartë, me reformën e Tanzimatit¹¹ i njeh të drejtën çdo qytetari të perandorisë otomane, të ushtrisë lirshëm e pa pengesa fenë e besimin e vet.

-Koka¹² ba mirë, - ia priti Zymeri i Fazlisë. - Na nuk e paskemi ditë këtë gja.- Mandej, u kthye kah të tjerët

dhe iu tha: - A e shihni, burra?! Ju kam thanë që gjanat ndryshojnë vetë?!

- Rri urtë, – ia priti Ramë Selmani, - ne kemi ardhë me ndigjue fratin e jo ty. Sa për ty, kurrë s'kishte me ndodhë gjâ. Sepse për ty, edhe me mbetë turk gjithë jetën, s'të prish punë.

Na po i besojmë fratit, sepse jemi të padalun¹³ e të paditur. Ku e dimë ne se çfarë janë turqit në Stamboll e çfarë ligjesh bajnë atje. Po frati nuk i njeh këta turqit tanë, që janë ba turk-mi-turk.

E sa e njoh unë Maliq beg Gjinollin e Gjilanit, ai nuk është bërë bej turk, por është një njeri mizor i pafytyrë, i pafe e i pashpirt. Ai s'ka me njohtë as ligj, as Stamboll. Po, kur ta marrë vesh, ka m'u tërbua e kush e di se çka do të ndodhë me ne.

- He, pra! Boll mirë po e din! Atëherë, pse po na shtyn te zemërimi i tij, – prapë ndërhyjni Zymeri.

- Baba yt, Fazlia, ka qenë burrë i mençur e shumë i urtë. Por, ja që pjella vjen e prishet, – ia ktheu Ramë Selmani. Dukej në zâ e në fytyrë se ishte zemëruar shumë me Zymer Fazlinë, i cili donte gjithnjë me i ikë përballjes me turqit. Ai përpiquej në çdo mënyrë, që t'i bindte burrat të mos merrnin një vendim kaq të vështirë.

Ramë Selmani, pasi u mundua të rregullojë zânin dhe çehren¹⁴ e vet, iu drejtua burrave të pranishëm:

- Ndigjoni këtu burra! E merrni vesh mirë! Këto fjalë që po ju tham këtu para fratit, nuk janë vetëm fjalë boshe, po fjalë bese: Pasha këtë kishë, sa më shumë të kalojë koha, aq më shumë vjen tuj zanë vend e tuj na u

dukë ma e ambël kjo e keqe që na ka gjetë. Për këtë punë, duhet të marrim vendim sot, pa u tutë. Sepse, në qoftë që nuk sakrifikohemi sot për të ardhmen e fëmijëve tanë, nesër do ta hupin fenë e rrajën e të parëve; s'do na vijnë as te varri, sepse zemra e tyre s'do rrahë ma për ne, që kem kryq e që kem fe; s'do t'ju tregojnë pasardhësve të vet historitë tona. Kënde, duhet me pasë guxim e me u kthye në cung.¹⁵ Mu atje te rraja e farës sonë, te feja e Krishtit e te flamuri i Skënderbeut. Nëse nuk e marrim këtë hap sot, kemi mbarua njëherë e përgjithmonë. Unë kështu e mendoj dhe kështu dua me ba!

- Për atë Zot e për këtë kishë, të lumtë goja, more Ramë Selmani!- Ia priti Zef Jahija. Dhe vazhdoi, duke shtjelluar mendimin e qëndrimin e tij:

- Edhe unë mendoj që, po nuk u kthyem sot, sa është hala herët, mbani mend, çka po ju tham: Nesër, do të ndryshojnë gjanat, kushedi me kë to të martohen nipat tanë. E, kushedi ku do të zatesin.¹⁶ Kështu që rraja, gjaku e feja do të tretën për gjithmonë. Duhet të kuptojmë që me të dyja nuk ecet gjithmonë. Një ditë, s'ka çajre pa zanë vend njana e pa dalë fare¹⁷ tjetra. Si duken punët, do të zbehet feja Krishtit në zemrën e nipërve tanë! Kështu, kanë për të harrua vetveten e do të bahen vërtet myslimanë, ndoshta edhe krejt turq.

Kam frikë se me kalimin e kohës do të erret mendja e zemra e tyre, kështu që turkun nuk do ta shohin ma si pushtues, Gjergj Kastriotin s'do ta njohin si hero, shqiponja në flamur do t'ju duket thjesht një sorrë e zezë, Krishtin s'do e njohin ma për Zot, në këtë kishë ma s'do vijnë me i pagëzua fëmijët e tyre. Bile, ka me

ardhë një kohë kur do të kenë frikë prej kryqit.

Pra, edhe unë po ju tham si Ramë Selmani. Kohë nuk ka! O, sot, o kurrë!!!

- Qenkeni burra të urtë, mendjehollë e zemërbardhë, - u ndërhyri frati. - Po me bahet zemra mal, se këta dy burra po flasin fjalë me mend, që s'i luan as gjylja e topit.

Unë, mund t'ju them me bindje të plotë që ju nuk duhet të jetoni si laramanë. Ju jeni të krishterë, katolikë, që i takoni Kishës Katolike dhe Apostolike. Sipas reformës së ligjeve të reja, ju mund dhe duhet ta jetoni fenë tuaj. Porta e Lartë ju njeh këtë të drejtë e ju s'duhet të keni frikë nga sakrificat që duhet për të përballë beg Gjinollin me shokë.

- Po, mor, po! Nuk do të kemi frikë. Edhe pse këta bejlerët e pashallarët tanë s'njohin Zot, as nuk njohin ferman. Këta, *vlaznillak*¹⁸ i kemi! Janë tanët, këta dreqen! Po si do që të jetë, do t'i përballojmë të gjitha vuajtjet që do të burojnë nga errësira e zemrës së tyne, - tha Zef Jahija.

- Janë bâ ma turq se vetë turqit, - ia priti Pjetër Koliqi.

- Sa u përket pushtetarëve tuaj këtu, ju i njihni ma mirë se unë, - ndërhyri frati. - Kënde, kur të keni mundësi të jeni të gjithë bashkë, pleqnoni edhe njëherë këtë punë mes vetes. Matuni mirë. E mos thoni nesër, na muer në qafë frati.

Nëse doni me u deklarua kroat, është ma kollaj, kështu... edhe shqiptarë edhe katolikë...këtë veç Porta e Lartë mundet me e zgjidhë. Unë një gjâ mundem

me ju thanë. Që, qysh sulltan Selimi III, në vitin 1808, me një ferman të veçantë, ka parapa modernizimin e Perandorisë Otomane dhe të drejtat e barabarta për gjithë qytetarët e perandorisë. Në këtë ferman është parashikue edhe e drejta e besimit dhe e përkatësisë etnike. Pra, sipas këtij fermani, që ndërkohë sigurisht ka avancuar edhe në ligje të tjera, ju mund të jeni edhe shqiptarë edhe katolikë.

-Burra, - ndëryni Ramë Selmani, - ma merr mendja se këtë punë duhet ta pleqnojmë edhe njëherë në odat tona. Sh'Masjani nuk është larg. Ndërmjet kësaj kohe do të kemi mundësi me e shoshitë këtë punë nëpër shtëpitë tona, me kumbari e miqësi. Besa, edhe me gratë tona, që i kemi marrë kush e di ku! Mendoj që këtu duhet ta mbyllim këtë muhabet e ta lirojmë fratin, të shkojë t'i kryejë punët e veta.

Pra, i falemi nerës fratit, që na dëgjoi e që na i bani me i dijtë do gjana që na s'i njihnim. E besoj që ky ka me na ndejtë afër. E, nëse këna me pasë nevojë, ai do të na pranojë edhe ndo'j herë tjetër, – tha Zef Jahija

-Kur do që do të kini nevojë, – u përgjigj frati. Dhe pasi u ngrit në këmbë bashkë me gjithë burrat, foli:

-Kisha dhe unë, s'kem me ju lanë kurrë vetëm, nëse do të duhet, do të shkoj deri në Stamboll, për t'ju përkrahur në të drejtën e juaj.

Thirri djemtë, vajzat e fëmijët që të afroheshin dhe iu tha:

-Para se të ndahemi, kthehemi kah kisha dhe të themi uratën që na i ka mësua Krishti. – Filloi menjëherë, ndërsa të gjithë e ndoqën me devotshmëri:

*Ati i ynë,
që je në qiell,
shejtnue kjoftë emni yt.
Ardhtë mbretnia jote.
U baftë vullnesa jote,
si në qiell ashtu në dhé.*

*Bukën tonë të përditshme
epna ne sot,
E ndiejna ne fajet e mëkatet tona,
si i ndiejmë na fajtorët tanë.
E mos na len me ra në të keq:
por largona prej gjithë së keq.
Ashtu kjoftë!*

Pasi mbaruan uratën dhe morën bekimin, u shpërndanë grupe-grupe, secili në drejtim të vet. Kurse frati, që kishte përjetuar një “*tmerr terapi*”, shkoi në kishë. Sa më parë donte të qetësonte dhembjen që ia kishin shkaktuar besimtarët laramanë. Kur hyri në brenda, ra në gjunjë para trupores së Virgjërës Mari dhe para Kryqit që gjendej në mes të altarit. Qëndroi disa minuta në heshtje duke u munduar të qetësonte turbullirën që kishte shkaktuar në zemrën e tij biseda me burrat shqiptarë, mandej nisi të lutej me gjysmë zëri, sikur i pëshpëritet dikujt në vesh:

O, Virgjër e dashur, ti që ke përjetuar dhimbjen e zemrës, duke e përcjellë birin tënd mundimeve të Kalvarit dhe vuajtjeve të tija në kryq, lute birin tënd, e Zotin tonë, që t’iu lehtësojë dhembjen e t’iu zbusë

trishtimin. Dhuroju, o Zot, ktyre njerëzve paqen, guximin dhe shpresën.

Ata kanë ardhur që të këshillohen me mua, po çka t'iu thosha unë i shkreti?! Epjau Shpirtin Shenjt tandin, se vetëm ai di me i këshillue ma së miri se cilën rrugë duhet të ndjekin, për t'u kthye plotësisht në fe; vetëm ai mund t'iu dhurojë fuqinë e guximin për t'u përballur me mizorët. Ti e di që vetëm Ai mund t'iu japë forcën për të përballuar vuajtjet e persekutimet; vetëm Ai mund t'i shpëtojë nga dora e fuqishme dhe mizore e këtij pushteti, që tash 300 vjet, po e shtyp këtë popull.

O Zot, Jezu Krisht, unë e di që Ti i kupton më si miri këta njerëz, sepse edhe Ti ishe i braktisur nga të gjithë. Këta, bijtë e tu, që të duan e vuajnë për dashuri ndaj Teje, janë të braktisur nga populli i vet. Unë nuk kam faj, por po ndihem fajtor, pasi që edhe kisha ime i ka braktisur, atëherë kur është dashur t'i marrë nën mbrojtje. Por, tani o Zot, na ndihmo që të gjithë së bashku, me hirin Tënd të përmirësojmë gabimet tona e t'i ndihmojmë këta shpirtra. Që edhe këta të mund të gëzojnë në kishën Tënde, dhuratat e tua edhe të gëzojnë me Ty në amshim, ku Ti jeton e mbretëron, në shekuj të shekujve. Amen!

Ashtu i lodhur dhe i dërmuar, frati u nis drejt qelës së vet, mori penën dhe filloi të mbajë shënime për gjithçka kishte dëgjuar.

Pasi u çua sofrë, ku kishin hëngër darkën, lanë duart të gjithë. Zef Jahija thirri gjithë njerëzit e shtëpisë që të afroreshin te oxhaku. Drodhi një cigare duhan dhe me mashën që kishte pranë, nxori një gacë nga prushi i oxhakut. Ndezi cigaren dhe thithi thellë nja dy tymba, mandej iu drejtua të gjithëve me këto fjalë:

- Sot një javë është nata e Sh'Masjanit, unë do të shkoj për festë në Binçë, te Ramë Selmani. Atje do të mblidhen edhe shumë burra të tjerë nga Stublla, Vërnakolla, Terzijajt e Binça. Natën e kësaj feste, burrat do të pleqnojnë e do të marrin një vendim të madh që do të na kushtojë të gjithëve.

- E për çfarë bëhet fjalë, o njeri? - i tha e shoqja.

- Bahet fjalë që të mos jetojmë ma me dy fytyra si laramanë. Duam të shpallim publikisht fenë tonë në Krishtin, - iu përgjigj ai.

- Kukuuuu, për ne çka na paska gjetë! Paskan me na qitë fare turqit! Kuku! Kuku! - vazhdoi me britma e shoqja.

Nana e Zef Jahisë, që kishte një moshë të thyer, e që e dinte gjithë planin e burrave, kur e dëgjoi se si reagoi

reja e saj, pati frikë që do të zemërohej keq Zefi. Për më tepër, edhe nuset e tjera do të merrnin guximin për t'i kundërshtuar burrat. Prandej ndërhyri menjëherë që të qetësonte situatën. Nxori një pë, ku kishte lidhur varg 50 kokrra lena¹⁹ e që i kishte ndarë me ka një nyje dhjetë nga dhjetë e në fund kishte varur një kryq të vogël druri.

U ngrit në këmbë, doli para dritës, që reflektonte flaka e zjarrit të oxhakut, që të sigurohej se do ta shihnin të gjithë, dhe iu drejtua së resë, e cila ende nxirte nënë zâ, atë *kukanë* e vet dhe i tha:

- Shihe nusjo! Unë i bana gati 80 vjet që kam ardhë nuse në këtë shtëpi. Këtu, kur kanë folë burrat, gratë s'kanë bëzâ. Kemi përjetua njëqind të zeza deri sot. E s'ka kukatë kush deri më tash.

Ti, te shtëpia e babës tan iu ke lutë Zotit, me këto uratë dhe sa ke qenë çikë, përditë ke puthë kryqin që ka bajtë në gji nana jote, nana jeme dhe nana nanës sonë, po edhe shumë plaka tjera të asaj kohe. Ne mbetëm me dy fe, se në atë kohë s'kishte burra.

Pastë dritë, nana jeme më thoshte: Ma mirë me pasë vdekë si Krishti, sesa me jetua kështu si mini në birë të murit.

Tashti, kur burrat kanë marrë guximin për të ba këtë punë, ne duhet t'ju japim zemër e t'u rrimë afër si gratë e përshpirtshme të Jerusalemit që e përcillnin Krishtin në rrugën e Kalvarit.

Mori kryqin që rrinte i varur në skajin e fundit të atij peni me lena. E afroi te buza, e puthi dhe bëri me të shenjën e kryqit, duke përsëritur fjalët:

Nëse do të duhet të bâjmë të gjitha mizoritë e turqve, edhe nëse bajonetat e tyre do të na i shporojnë zemrat, e shpatat e tyre do të na i presin kokat, ne do t'i mbështesim burrat, në përpjekjen e tyre që të na kthejnë plotësisht në fenë e të parëve tanë. Si e bafsha, ashtu më ndihmoftë Zoti!

Pasi e bëri këtë bé, iu afrua të gjitha bijave dhe rejave, prej ma të resë e deri te më e vjetra, duke iu dhanë kryqin e ato një nga një e puthnin dhe thoshin: Si e “*bafsha ashtu më ndihmoftë*”. E fundit ishte Dranja, nusja më e vjetër e shpisë, që kishte kukatur. Kur i erdhi radha asaj, foli Zef Jahija, ia kapi dorën së ëmës dhe i tha:

- Prit pak këtu! – Kjo është nana e fëmijëve të mi! E vendimet që do t'i marrim ne burrat mund të na sjellin ditë të zeza për ne e fëmijët e saj. Ndoshta, kam faj vetë që nuk thashë përpara e ka ra në gabim, ndoshta ka frikë, për fëmijët e vet, ndoshta ... kush e di si asht puna. Kjo këtë be s'ka me e bâ, se beja ka rrëfenë.²⁰

- Po, moj nanë! - Tha e reja. - Pastaj vazhdoi - Ma jep Kryqin! Unë jam e krishterë, në zemër. Krishtin e dua e Atij i kjosha falë! Por po më dhimbsen fëmijët, se e di mirë çka ka me ndodhë me ta. Sa për veti, qysh sonte jam gadi të digjem në prushin e këtij oxhaku për fenë e të parëve.

- Jo, jo, – vazhdoi Zef Jahija dhe iu drejtua Gjonit, djalit të vet.

- Gjon, biro, nesër herët dua ta shalosh kalin. Se bashkë me nanën tande do të dalim te dajat, në Dunav.

- Pas kësaj, fjalën morën e dhe vëllazërit tjerë të Zef Jahisë e u ba një bisedë e gjatë atë natë. Dikur vonë, Gjystja, nana loke e shtëpisë, prini rruzaren e uratë të tjera, që i dinte krejt përmendsh.

Sapo Zef Jahija hyni në oden e burrave, Demush Aga që rrinte në ballë të oxhakut vërejti që puna s'ishte mirë. Zefi, që mbante në zemër gjithë peshën e ankthit për vendimet që kishte marrë, priste momentin të hapte kuvendin për çka edhe kishe ardhur te familja e gruas vet. Po edhe Demushi, si burrë i urtë që ishte, filloi t'i sillej rreth e rrotull që të kuptonte ç'e zezë e kishte gjetur dhandrin e tij. Në këtë mënyrë ai filloi atë metodologjinë e hetimeve që zakonisht bëhen nëpër odat tona. Nëpërmjet pyetjeve standarde e të zakonshme:

- Po, a muj dole, o dhandër?

- Po, po, ia dolëm disi!

- Po si i ke krejt ata rob e vllazni?

- Faleminderës Zotit, mirë i kam të gjithë!

- Po, me idare,²¹ me mall e bagti si i ke punët?

- Ka dhanë Zoti boll, po ia dalim si krejt dynjaja.

- Po noj gja që nuk shkon, a ka n'atë anë kah ju?

- Jo, mor jo. Krejt jemi mirë e gjanat ecin rrugës së vet siç janë nisë.

Kur u kryen ato pyetjet njësoj që i ndihmojnë burrat me hapë kuvendin, ra një heshtje. Demush Aga ia afroi duhanin për një cigare tjetër. Te dy po rrinin në heshtje e mendime të thella, saqë nuk i vërejtën djemtë kur iu prunë kafet e i lanë para tyre.

Këtë heshtje vdekjeje e theu Demush Aga, duke iu drejtua ngul në sy dhëndrit të vet:

- Fytyra jote, or bir, e paska humbë pak shkëlqimin që ka pasur dhe ai gazi i buzëve tuaja po më duket krejt i ngrimë. As sytë s'po të bajnë dritë si përpara. Diçka po më fsheh. Mendja po me shkon andej e këndeje e nuk po zatet në asnjë vend.

- O, mos u mundo, o Demush Aga! Se vërtet, s'kam ardhë për qejf. Ti je burrë mendjemprehtë e i njeh gjanat mirë. Ti arrin me ia këndue letrat në xhep gjithkuj dhe din shka mendojnë njerëzit, edhe pa folë ata hiç.

E di edhe se më ke dhandër për qejfi e më ke nderue gjithmonë. Bile, edhe ma shumë se e kam meritua. Por, këtë çfarë dua me ta thanë, nuk mund ta flas veç me ty, pa m'i thirrë këtu vëllazninë e djemninë. Nëse do, thirri edhe gratë. Po ndër to, nanën e fëmijve tu dhe nanën e fëmijëve të mi, i dua këtu. – Tha Zef Jahija me një seriozitet shumë të madh, saqë iu nxi fytyra.

- Pa çka e zeza më paska gjetë, mor djalë? – e pyeti Demush Aga, i trishtuar, duke menduar që ia paska marrë fytyrën e bija.

- Jo, jo, asgja e keqe, po boll e vështirë. - Ia priti Zef Jahija.

- Hajde! Hajri u baftë! E, hajri e daftë! - Përsëriti

Demush Aga. U ngrit në këmbë e shkoi t'i bashkojë njerëzit e vet.

Kur u kthye, mbrapa tij hynë një pas një të gjithë të tjerët, sicili sipas moshës zunë vend në odë, nga djemnia disa arritën të gjenin një vend për t'u ulur e disa mbetën në këmbë te dera. Kurse gratë dhe bijat rrinin në këmbë, midis odës.

Pasi u përshëndetën sipas zakonit, mori fjalën Demush Aga, duke iu drejtua Zef Jahisë:

- O dhandër! Ja, këtu t'i pruna të gjithë robtë²² e mi, sikur deshte vetë. Hape zemren tani e na thuaj çfarë halli ke, mor bir?

- Me përvujtni e plot dashni, përkulem para teje, o Demush Aga, se vërtet je burrë i madh, i fortë e trim. Para meje, ke pasë gjithmonë një "ligështi" e ma ke mbarua qejfin shpeshherë.

Po, me këtë që po e ban sot, duke i bashkua të gjithë këta rob tuej këtu para meja, po tregon vërtet që e ke një zemër të madhe. E, mbaje mend, s'kam me ta harrua kurrë!

E tash po due me më ndigjue të gjithë: Unë dhe farefisi jem, bashkë me shumë familje të tjera të katundeve ku jetojmë, rreth Kishës së Zojës në Letnicë, kemi vendosë që për Sh'Masjan, të mos jetojmë ma si laramanë, po si të kështenë të vërtetë. Me kryq në qafë e me fe në zemër, pa iu frikua askujt!

Mandej vijoi t'iu tregojë fill e për pe gjithë planin e bisedat me burrat, me familjen e me fratin. Demush Aga kishte mbetur shtang e vëzhgonte me kujdes duke

u munduar të përtypte me mendtë e veta çdo fjalë që dilte prej gojës së dhëndrit përpara tij, e që e donte për së tepërmi. Vëllezërit tjerë dëgjonin dhe mundoheshin të formonin qëndrimet e veta duke ia hedhë syrin herë njërit e herë tjetrit. Djemnija në fund të odës lëshonin nganjëherë ndonjë ofshamë, kurse gratë, herë pas here, mbyllnin gojën me dorë, duke u kujdesur që të mos i tradhtonte emocionin. E vajzat e reja mbështetnin kokën në parzmet e nënave të veta.

Kur Zef Jahija shtjelloi të gjithë ngjarjen, në odë ra një heshtje e rëndë. Të gjithë i kishin drejtuar sytë kah i zoti shtëpisë. Ai, si duket, ende nuk e kishte përtypur mirë atë që dëgjoji nga dhëndri.

Për fat të mirë, kjo heshtje nuk zgjati edhe aq, pasi Demush Aga e theu atë me një kollitje; mandej, derisa mori mirë vetën, përpushi zjarrin me një krande që mbante në dorë. Mbas pak iu drejtua dhëndrit që e kishte tronditur, jo vetëm, me fjalë e me guxim, po edhe me shkathtësinë e shprehjes së tij.

- He! E kam dijtë që je burrë i fortë e i guximshëm, o Zef Jahija. Për këtë punë ta kam dhanë çikën. Po sonte ma ke thye zemrën. Sepse kjo punë është vërtet punë për t'u bâ.

Edhe shih, shka po të tham. Se si do të bajmë ne, nuk e di, më duhet me u marrë pak me miqësi e vëllazni. Edhe pse, me të thanë të drejtën, këtu s'kemi pasë shumë punë me turq. Me ta përpiqemi vetëm kur të dalim në pazar. Falë Zotit, pazari është larg e ne dalim rrallë.

Sa i përket Drandës, ajo vërtet është bija jonë, por qysh atë ditë që ta kam ba teslim,²³ ajo i takon shpisë

tande dhe ajo paska ba gabim të madh, që e paska kundërshtua këtë punë.

- Pasha atë Zot, unë e kam puthë kryqin! Po lotët dhe vajin nuk mund i ndala, – tha Drandja duke u hedhur në gjunjë në mes të odës dhe vijoi: – Për të madhin Zot, kur e ndigjova Zefin duke iu i thanë këto gjëra familjarëve të vet, m'u duk se pashë turkun t'u m'i vra fëmijët e s'mund durova.

- Bija jeme! Po bahen gati 150 vjet, qëkur Bogdani i Madh vdiq. Mbas tij, dalëngadalë vdiqën edhe gjyshërit tanë, duke u mundua me na lanë gjallë mësimin e të parëve, kujtimin e historisë për Gjergj Kastriotin dhe besimin në fenë e Krishtit. Sot, bija jeme, të gjitha këto po vdesin në zemrën dhe mendjen e fëmijëve tanë.

Sa përfundoi këto fjalë, i dha shenjë Drandës që të çohet në këmbë dhe të dëgjonte me vëmendje. Por tani Demush Aga iu drejtua Zefit:

- O Zef! Turku vërtet do të jetë mizor dhe hakmarrës, kur të marrë vesh se çka ka ndodhë. Por ti mos u tremb e mos ki frikë! Sepse të parët tanë nuk i nënshtroi turku po tuta.²⁴ Për të madhin Zot, qenka ba punë e madhe që burrat e malësisë tonë, paskan marrë zemër e qenkan ba trima të fortë.

Turku, vërtet asht i fortë dhe ne vetë, s'kemi me mujtë me e mposhtë e as me e përzanë prej këtij vendi. Por, po ia dolëm me e mposhtë frikën, kemi me arritë me shporrë edhe turkun. Unë nuk kam çka them ma, veçse Zotin e paçi në ndihmë!

Ky diskutim mbarëfamiljar, që u zhvillua në shtëpinë

e Demush Agës zgjati shumë, po edhe i tronditi të gjithë njerëzit e shtëpisë, saqë burrat rrinin vazhdimisht në mendime.

Aty - këtu, ndonjëri lëshonte një fjalë, por s'kishte muhabet ma. Gratë, duke qenë që donin të dëgjonin gjithçka, kishin harruar që duhej bërë gati darka. Kurse djemnia, të hutuar nga sa kishin dëgjuar, vazhduan t'i bisedonin këto punë me njëri-tjetrin, në hajatin e shtëpisë, duke harruar kështu të rehatonin bagëtitë e pa lidhur qentë.

Të nesërmen, ndërsa po ktheheshin në Stubëll, Zef Jahija dhe e shoqja, gjatë gjithë rrugës diskutonin se si duhet vepruar nëse ndodhë më e keqja. Kur arritën në “Kodër të madhe”, Zef Jahija i tha Gjonit, të birit që kishte me vete:

-E di që je lodhë, po ti je djalë i ri dhe hala të punojnë kambët. Merre kalin e shko në Letnicë te frati, e m'i thuaj: Nesër asht nata e Sh'Masjanit, e burrat e Malësisë së Shkupit, do të mblidhen te shtëpia e Ramë Selmanit, sikur janë betua, para kishës së Zojës. Nata e Sh'Masjanit po i bie të dielën, kështu që frati mundet me i krye punët e veta e me i shërbye popullit. E të hanën, ditën e Sh'Masjanit, thuaj le të vijë në Binçë, me na çua një meshë. Nëse thotë jo, ktheu në shtëpi, mos m'u ngatërro me fratin. Po të tha që do të vijë, rri te kumbara këto dy net. Të hanën nadje, heret në mëngjes, prijti fratin e përcjellësve të tij e silli te Ramë Selmani. Edhe një gja, kujdes, këto punë mos me i folë me askand tjetër, pos²⁵ me fratin.

U përshëndet me prindërit e tij, Gjoni i hipi në shpinë

kalit dhe u lëshua vrap teposhtë, për të arritur sa ma parë në Letnicë. Kur u ngjit mbi kodrën e Letnicës, nisi të dukej kryqi në majën e kambanarës së Kishës, mu ashtu sikur del në pah trau i një anijeje që lundron në det. Kur Gjoni mbërrini në maje të kodrës prej ku shihej e tërë Kisha, lidhi kalin për një lis aty pranë. U ul rrëzë atij lisi, mu në cung të rrajës që kishte dalë paksa jashtë trungut. Pasi u çlodh pak, u mundua të bashkojë mendje e zemër, për të kuptuar gjithë planin e burrave, nisi të mendojë vetmevete e të shoshiste gjithë atë që kishte dëgjuar tash sa muaj. Ai nuk arrinte t'i bashkonte mendjen dhe zemrën në një vijë, por e dëgjonte se si i fliste, herë mendja zemrës e herë zemra mendjes. Duke mos ditur se si të bënte, ai bashkoi duart dhe u lut:

-Jam i ri, nuk marr vesh në këto punë, që im atë dhe burrat e tjerë po duen me ba. Por ti, o Krisht, që ke vdekur në Kryq, na ndihmo!

Duke menduar e duke vështruar kishën, dita shkoi në të sosur. Dielli dalëngadalë po fshihej mbrapa maleve. Sa më shumë largohej dielli, rritej Kisha para syve të tij. Mahnitëse u bë pamja, kur dielli i kuq doli krejtësisht mbrapa kryqit të kishës. U duk sikur kryqi dilte nga bërthama e diellit. Duke vëzhguar këtë bukuri mahnitëse Gjoni kaloi në një dimension tjetër, nisi të përjetojë një lloj vegimi. Ai po shihte se si një rreze dielli buroi nga mesi i kryqit, mu aty ku përpiqen dy krahët e tij. Kjo rreze formoi para syve të tij një fytyrë të bardhë, të dëlirë dhe të ndritur, që nuk mund të përshkruhej me fjalë.

Kjo fytyrë i fliste, por zëri i fjalëve nuk dilte nga buzët

e nuk kapej me veshë, por zemra kuptonte qartë. Gjoni, në zembrën e vet ndiente si po i thoshte ky zë: E di, biri im, që për shkak besnikërisë ndaj birit tim, keni vuajtur e keni për të vuajtur shumë. Por, do të vijë një ditë, kur do të merrni shpërblimin. Nga kjo Kishë, do të vijë shpëtimi juaj, këtu do të ngjizet dashuria e popullit tonë për fenë e të parëve.

Mbaje mend mirë, biri im, po mos i thuaj askujt: Hyji do të mbjellë një lule gonxheje në gjirin e popullit tuaj. Ai do ta ujitë me huret e veta, aroma e së cilës do t'i kënaqë zemrat e shumë popujve. Ky do jetë shpërblimi i qiellit për vuajtjet tuaja.

Hungërima e kalit bëri që Gjoni të zbriste nga përmasat e vegimit në realitetin e vet. I gjori, nuk dinte fare se ku gjendej e çfarë po ndodhte me të. Nuk arrinte të kuptonte a kishte parë një ëndërr, apo kishte përjetuar një vegim.

Kur fërkoj sytë, kuptoi që i duhej të vazhdonte rrugën, duke qenë që po bëhej vonë dhe nuk shkoi atë natë te frati. Kështu që u nis drejt e te kumbara për konak,²⁶ sikur e kishe porositur Zefi.

Në shtëpinë e Ramë Selmanint, në Binçë, të gjithë ishin qua në këmbë për ta pëgatitur sa më mirë festën. Kryesorja për ta ishte që të kishin sa ma shumë mish e raki për miqtë e shumtë që do vinin për Sh'Masjan. Edhe pse në janar resh mjaft në male, për fat të mirë, sivjet s'pati borë shumë.

Në familjet tjera në fshat nuk vërehej ndonjë lëvizje e veçantë, pasi dihej që burrat dhe miqtë do të shkonin te Selmanovytët.

Aty-këtu, gatuhej bukë e qitej ndonjë pite për miqtë, do tjerë mbushnin shishet e rakisë ose grinin duhan, pasi gjithë farefisi ishin marrë vesh që të ndihmonin shtëpinë e Ramë Selmanit për t'i pritur të ardhurit.

Të dielën, vonë pas dite, filluan të vinin miqtë, herë një nga një e herë grupe-grupe. Ramë Selmani, si burë i urtë e me përvojë, kuptoi shpejt se ata që vinin bashkë me tjerët, ishin të vendosur për punën që kishin nisur. Kurse ata që vinin vet e vet, ose ishin të pavendosur, ose s'kanë mundur të merren vesh me vëllezërit.

Rama donte të sigurohej që rrjedha e gjërave të mos dëmtohej nga të papriturat, prandaj thirri djemtë dhe

i porositi, që të shihnin pak, nëse në mesin e miqve që kishin ardhur ishte ndonjë i pa futur, që mund të prishte punë.

Kur u err dhe mendohej se s'do të vinte kush tjetër, Ramë Selmani, pyeti djemtë: A jemi mirë? Dhe, derisa priti përgjigjen, shikoi rreth e rrotull të gjithë të ardhurit. Ai donte të sigurohej edhe vetë që ndër të pranishmit nuk kishte të panjohur. Kur mori sigurinë e djemnisë që çdo gjë ishte në rregull, u çua në këmbë dhe mori fjalën:

- Sot e mandej, s'ka ma m'u nda, gratë me një anë e burrat në tjetrën, do t'u kthehemi Kanunit e zakoneve tona, që i mbanim, para se kama e turkut ta shkelte këtë vend. – Mbas kësaj fjale, iu drejtua djemnisë që rrinin te dera, gjithnjë të gatshëm për shërbim, e u tha:

- M'u bëzani grave, bijave dhe çikave e të vijnë këtu, - tha Ramë Selmani dhe vijoi: – E di që nuk jeni mësua, por unë po e nisi me familjen teme.

Kur erdhën gratë, mori në dorë qiriun, që e kishte përgatitur vetë, prej dyllit të bletëve, bëri shenjën e kryqit dhe filloi uratën siç e kërkon zakoni.

Sa mbaroi uratën, iu tha grave:

- Tashti ju shkoni se keni punët tuaja! - E djemnisë u kërkoi që qitnin me la duart e me shtrua sofrat.

Kur u sigurua që të gjithë kishin zanë vend në sofër, dhe se në çdo sofër ishte shtruar mezja dhe shishja e rakisë, mori kupën që i kishin vu para, dhe nisi fjalët e pijes:

- Kjoftë lëvdua Krishti! Mirë se keni ardhë e mirë se u ka pru Zoti, o ju burrat e malësisë tonë. Kjo natë

e madhe na ndihmoftë, e Sh'Masjani që ka sprovua ta shporonin shigjetat e pushtetit, na ruajtë, nëse do të na i presë krenat jatagani²⁷ i turkut.

Nata e qiriut, ju ndimoftë të gjallëve me përballua dhimbjen, dhe Shpirti i Zotit, që është me ne, e mbajtë gjallë fenë e Krishtit në zemrat e pasardhësve tanë.

Hala pa e përfundua fjalën mirë, filluan të lehin qentë. Shpejt lehja e qeneve u bë aq e fortë, sa të gjithëve ua mori mendja që i kishte rrethuar Maliq bej Gjinolli, me asqerët²⁸ e vet.

Të gjithë u prenë e mbetën pa zâ. Rrinin dhe shikonin njëri-tjetrin, duke pritur ndonjë fjalë prej të zotit të shtëpisë.

Edhe ma e fortë po bëhej lehja e qenve, kështu që dy-tre veta filluan gradualisht t'i afroreshin dritares. Krijonin parakushte për t'ia mbathur prej aty. Kur nga jashtë u dëgjua edhe një hallakam²⁹ mes djemve që ishin ngarkuar të kontrollonin situatën, dy prej atyre që i afroreshin dritares, kërcyen menjëherë, pa bërë zë njëri. E tjetri, duke përsëritur pa ndërprerje: *Zoti, ju shpëtoftë burra!* Gjithë të tjerët, që ishin brenda odës, kishin drejtuar shikimin e tyre kah zoti i shtëpisë për të pritur ndonjë shenjë, nëse duhet të vepronin apo jo.

Ramë Selmani, duke ndjerë përgjegjësinë personale për gjithçka që mund të ndodhte, ishte zënë në befasi e nuk dinte si të vepronte.

Kur lehja e qenve vërtet sinjalizonte se dikush kishte hyrë në oborrin e Selmanëve, u çua në këmbë, drodhi mustaqet, u kollit si burrë i vendosur në atë se çfarë kishte ndërmend të bënte. E iu drejtua miqve:

-Burra, rrini ulur e vazhdoni rakinë, se kjo e keqe luftohet me zemër jo me pushkë. Unë po dal me pa se çka po ndodh përjashta. Por, çka do që të ndodhë, ne do t'i rrimë besnikë nismës tonë.

- Jo, jo, prit pak, Ramë Selmani, se unë e kam nisë këtë punë e unë do merrem me turq i pari, - tha Zef Jahija. Dhe vazhdoi: Ti je i zoti shtëpisë, vazhdo me festua e me i nderua miqtë. Kurse para turqve do t'i marr unë të gjitha përgjegjësitë. Çka do që të kërkojnë.

-Po, vjen David Berisha, - prunë fjalë dijelmnia që kishin marrë përsipër të ruanin katundin.

-Po kush na qenka ky, more!?! - u përgjigj grupi tjetër që ishte në oborr.

-Po thotë se është mik i Zef Jahisë, – përgjigjen ata.

Ky informacion ishte si një shpatë që pret konopin e një thesi të varur në tra. Ashtu, të gjithë që ishin në odë, njëherësh, rranë “përdhë”, pasi u liruan nga akthi e tmerrri që kishin përjetua. Po kjo nuk zgjati shumë. Sepse, si një fllad që freskon shpirtin, në vapën e gushtit, ashtu brenda odës shpërtheu një gaz. Shkak i gazit u banë fjalët e Zymer Fazlisë, i cili duke kërcye nga dritarja, thoshte “*Zoti ju shpëtoftë burra!*”

Pas kësaj, filluan edhe komente të tjera, kështu që nga gjithë ai tmerr, u krijua një atmosferë gazmore dhe hareje. Disa qeshnin aq shumë, sa që me një dorë mbanin brinjët e me tjetrën tregonin me gisht kah njëritjetri. E, njëri thoshte, *ha tutë he tutë*; tjetri, *kuku turku*; e dikush tjetër *ha trim he trim*. Kurse Ramë Selmani, pasi u çlirua nga makthi i përgjegjësisë dhe drojës për

atë që mund të ndodhte, ishte afruar te Zef Jahija për të kuptuar, kush mund të ishte burri që posa do t'iu bashkohej.

Ai e pyeti:

- Kush do të jetë ky David Berisha, more Zef Jahija?

- Për atë Zot, jam t'u e shtrydhë mendjen fort, qysh sa ndjeva. Po s'po mbërrij me e marrë me mend, – iu përgjigj Zef Jahija dhe vijoi:

- Lere, kushdo të jetë, mirë se vjen. Veç se kjo puna e laramanisë na ka marrë në qafë. Na ka përzie keq me emna e na ka bërë lamsh. Dikush ta thotë emnin e pagëzimit në kishë, e tjetri emrin e turqve. Ec e dije ti, se kush është ky, – tha Ramë Selmani.

I gjithë ky muhabet, zgjati paksa, pasi miku që do të vinte, duke qenë që ishte veshur trashë për shkak të ftohtit të janarit, por edhe sa lau këmbët dhe ndërroi çorapët që i kishte krejt qull, mbathi një palë tjerë që i kishte në xhep.

Hala pa hy brenda David Berisha, Ramë Selmani e Zef Jahija, ishin përpjekur që të stabilizonin gjendjen në odën e burrave dhe t'ia kthenin seriozitetin e festës dhe rëndësisë së takimit të tyre.

Nuk vonoi dhe erdhi plaku i mistershëm. Sa hyri në derë, Zef Jahija i pëshpëriti Ramë Selmanit se qenkej Demush Aga, gjyshi i fëmijëve të mi. More, këtë dreqi e marrtë!

Ndërkohë, nga pragu i derës, deri ku e kishin përcjellë djelmnia, David Berisha, me një zë shungullues dhe siç e lypë zakoni, tha:

- Ndeja mirë, burra! - Dhe vazhdoi pa pritë përgjigje:

- A do miq, o i zoti i shtëpisë?

- Hajde, byjrëm! Mirë se vjen e mirë se të ka pru Zoti, në këtë Natë Madhe, - ia ktheu Ramë Selmani.

Pasi zuri vend miku i ri që iu bashkëngjiti burrave në odën e Ramë Selmanit, mori fjalën Zef Jahija, duke ndie si obligim t'iu bënte me dije gjithë të pranishmëve se kush ishte i sapoardhuri. Iu drejtua me fjalët:

- Po, a mund dole, o Demush Aga? – pyeti Zefi, në emër të zotit të shtëpisë.

Menjëherë pasoi heshtja. Miku i porsaardhur nuk bëzani, kështu që vijoi heshtimi. Askush s'merrte vesh përse Demush Aga nuk u përgjigjej. Zef Jahija mbeti i shtangur e mendohej të kuptonte se çka e kishte brengosë aq shumë babaplakun e tij.

Por, Ramë Selamni mori rolin e të zotit të shtëpisë duke e thyer këtë heshtje:

- Po, si kalove rrugës, or mik?– e pyeti.

- Për Zotin, boll me zor! Po, falë dy djemve që pata me veti, ia dola disi. Se, po të isha vetëm, s'di ku kisha mbetë, - tha, i porsaardhuri. Mandej mori fjalën:

- Më falni, burra, që po ju bezdis. Nuk e di a kam vend këtu. Ju sigurisht, nuk më keni pritë. Por, mbasi jam njoftua nga dhandri jem i shtrenjtë, Zef Jahija, për këtë darkë e për punë të madhe që doni me ba, mblodha vllazninë e farefisin tem. Me ata pleqnova dhe bashkë me ta vendosem t'i biem mohit dyfytërisë e laramanisë.

- He, të lumtë goja, o Demush Aga! – Ia priti Ramë

Selmani.

- Po punë të madhe paske ba, or burrë. - Foli Zef Jahija.

- Në fillim heshta, se më erdhi zor me ta thanë, po tash po ta tham, o dhandër. Që mbramë, kur jam hallashtisë³⁰ me familjen teme, unë për jetë e mot “kam vra” Demush Agën. Ai ka qenë një mjeran, frikacak që iu përshtat turkut. Kështu që, sot e mandej emri im asht e do të jetë David, sepse këtë emër ma kanë ngjitë, kur më kanë pagëzua në Kishën e Zojës. Kurse mbiemrin *Berisha*, e kam marrë prej të parëve, sepse unë fis i Berishës jam.

- He, punë të madhe paske ba, more burrë, – ndërhyjni Ramë Selmani. Po kjo punë që kemi fillua kështu kryhet.

Po pse të mbajmë ne emna turku, kur kemi emnat tanë. Prandaj ndieni, o burra. Unë këtu, para jush “po e vras” Ramë Selmanin. Si këta dru në oxhak, u djegtë ky emër për mua. Qysh atë ditë që jam pagëzue, Kolë Sopi, ma kanë shkrua emnin në Kishë. E Kolë dua gjithmonë me kenë.

- Po! Po, po në çfarë valle na fute, more David Berisha, - tha Zef Jahija. – Po si kena me i mbajtë mend përnjëherë gjithë këta emna të rij, që i kemi pasë, po s'jemi mësua me i ndie.

Sidoqë të jetë, ma mirë ngatërrohem i ndonjë herë, se sa me i bajtë këta emna për hatër të turkut. Edhe mua të gjithë më thonë Zef. Vetëm kur dal në Pazar, më thërrasin Zenel. Kjo, falë gjyshit, që më ka dashur

shumë, kam mbetë ma shumë Zef sesa Zenel.

Mbiemrin e kam Jahija. Po, në vërtetë jam *Gashian*. Për këtë, sot e mandej, dua të më thirrni Zef Gashi. Jahinë dua me hjekë qafe njëherë e përgjithmonë.

Kështu, në odë u bâ hapi i parë i kthimit në origjinë.

Krejt ky veprim linte përshtypje sikur të gjithë burrat hiqnin maskat e veta dhe i hidhnin në oxhak, në mënyrë që të mund t'i shihnin njëri-tjetrit fytyrën e vërtetë.

Ndërsa burrat merreshin me “vallen”, ku i kishte futur miku i fundit që kishte ardhur në odë, Zef Jahija, Gashjani, dhe Ramë Selmani që tani quhet Kolë Sopi, ishin ba krye për krye dhe bisedoni për planin e tyre. Pasi në odë u vu deri diku qetësia, Zef Gashi, mori fjalën dhe iu drejtua burrave të tri sofrave:

- Ju baftë mirë mishi e rakia, burra! I gëzofshi emnat, shpresoj se do të mundeni me i kujtue. Po, sidoqë të jetë, kjo natë asht nata ma e madhe e të gjitha kohnave që mbajmë mend. Zemra m'u asht ba mal, që po e shoh këtu David Berishën. Shumica prej nesh, që kanë qenë në shtëpinë teme natën e Zojës së Madhe e dinë se jemi marrë vesh që këtu në shtëpinë e Ramë Selmanit... - posa tha këtë emër kafshoi buzët e ndër dhambë e shtoi:

- Po, m'u thaftë or, goja mua! - Dhe vijoi:

- Këtu, në shpinë e të nderuemit Kolë Sopi, ma në fund do ta marrim vendimin e madh të kthimit në cungun tonë, te rraja prej kah kemi dalë.

Si hap i parë, ne i kthyem emnat tanë. Tash na duhet me i matë mirë këto punë e me i marrë mbi supet tona rreziqet. Duhet të bahemi gati të përballim

zullumin e trefishtë, atë të turkut, sepse ky hap do t'i zemërojë shumë, të turqizuarëve tanë, sepse kjo gja do t'i tmerrojë, po edhe laramanëve tjerë, sepse do të thonë, çka iu desht këtyre kjo punë. Vetëm nuk mund t'ia dalim, por me ndihmen e Krishtit, që duam t'i jemi besnikë e t'i biem ndore, me siguri do t'ia dalim.

Dhe, pasi mendoj një copë herë, kërkoi një bukë, pakë kripë, pastaj qiriun e festës dhe kryqin e Krishtit. Kur i mori, i vuri para vetës, në sofër dhe iu drejtua të pranishmëve, tuj thanë:

- Nderi e lavdi i kjoftë Zotit, Hyjit tonë, Jezu Krishtit, Birit të Tij. Në emnin e Krishtit e të parëve tanë, ne sot do të lidhim besën e burrave, duke u betuar me zemër e duke ba të ndigjohet me za se, prej sot e deri sa të rrjedhë në damarët tanë gjak shqiptari, tue fillua prej meje, betohemi se:

*Feja e Krishtit, është feja e të parëve tanë,
prandej dua që kjo fe,
të jetë feja jeme dhe e fëmijëve të mi.*

Do të mbaj këtë fe e do të shkoj haptas në Kishën e Zojës, pa pasë firkë e pa u fshehë prej askujt. E, edhe nëse do të më gozhdojnë në kryq si Krishtin, unë nuk do t'i bie mohit kurrë ma fesë teme.

Do të jetoj me ndër e burrni, pa iu cenuar të drejtën grave dhe kujtdo tjetër.

Nuk do të marr pushkë për të luftua, por do të rezistoj me fuqinë e dashurisë së zemrës e me forcën e së vërtetës.

Nuk do të pranoj ma kurrë që një fuqi e njeriut apo e

djallit, të ma pushtojë zemrën, të ma robnojë shpirtin; apo edhe fuqi pushtuese, që do të më detyrojë ta mohoj gjakun, gjuhën e zakonet e mia.

Dasëm e vdekje do t'i baj sipas zakoneve tona, djalë e çikë do t'i martoj në shtatë brez e përtej, po edhe të gjitha hallet e tjera të jetës do t'i zgjedh sipas Kanunit të Lekës.

Kurdo që të marr nuse, për djem apo nipa, krushqit do t'i nis me flamur të Gjergj Kastriotit, të cilin nuk do t'ia dorëzoj askujt, pa dalë fare deri te i fundmi krushk.

Nëse turku nuk do ta pranojë vullnetin e të drejtën teme, atëherë atë do ta realizoj vetë, me sakrificë, me vuajtje, po pa vetëmohim. Edhe nëse mbi mua e familjen time do të ushtrohen të gjitha mizoritë, jam i vendosur që të duroj poshtnimin, dhunën dhe mizorinë e torturën. E nuk do të dorëzohem kurrë. Edhe nëse do të jetoj vetëm një ditë e pastaj do të dal fare përgjithmonë, jam i vendosur që atë ditë të jem vetja ime, me fe, me gjak, edhe me emën.

Nëse fara ime do të zhduket e derën e shtëpisë time do ta mbulojë thera, ajo iu takon vëllaznive, në cilindo brez që mbetën gjallë.

Si e bafsha, ashtu më ndihmoftë!

Në emën të Atit e të Birit e të Shpirtit Shenjt,

Ashtu kjoftë! Beto hem!

- Ashtu kjoftë! Beto hemi! - Njëzani u përgjigjën gjithë të pranishmit.

Ky ishte momenti ma solemn i darkës. Pas betimit, djemnia prunë bukën e pas buke, plasi kënga e gallata,³¹

pothuajse të gjithë nesër do të shkonin krushq.

Diku, pa dalë drita, filluan të lodhën, kështu që shumica kërkonin nga një vend ku mund të mbështetnin kokën, disa ishin mbështetur tashmë. Kurse ata që nuk i zinte gjumi, bisedonin krye më krye me njëri-tjetrin.

Zef Gashjani rrinte me Kolë Sopin, të cilit i tregonte se dikur, kah mesdita mund të vinte frati. Donte të përgatiste planin si do ta pritnin fratin, ku do të çonin meshë, kush do të thërriste gratë e fëmijët e katundit, e shumë hollësi të tjera.

Rreth mesditës ia behu Gjoni bashkë me fratin dhe te dera e shtëpisë dolën të gjithë burrat për ta pritur. Kurse te arra e madhe, që gjendej në një lëndinë midis fshatit, ishin grumbulluar shumë të tjerë, pleq e plaka, gra e vajza, djem, fëmijë e foshnje, të gjithë u mblodhën nën hajatin e arrës.

Para se frati të fillonte meshën, Kolë Sopi ia tregoi të gjithë ato vendime që ishin marrë në shtëpinë e tij.

Pas meshës frati pagëzoi shumë fëmijë. Bile, pati edhe të rritur që ende s'ishin pagëzuar. Më pas, Shpendi, djali i Kolës, së bashku me Gjonin, që e kishte përcjellë prej Letnice, çuan fratin nëpër shtëpitë e katundit për të kunguar dhe për të vajuar pleqtë dhe të sëmuret.

Ne fshatrat përreth, menjëherë u hap fjala se çka kishte ndodhur në shtëpinë e Kolë Sopit.

Në gjithë Malësinë e Shkupit ishte përhapur fjala për besën e lidhur mes burrave. Në çdo shtëpi e në çdo vend diskutohej për këtë gjë.

Familjet e atyre që ishin betuar, filluan të hidhnin gjithçka që kishin marrë prej okupatorit. Më prekëse ishte atëherë kur burrat, sikur ishin marrë vesh në shtëpinë e Kolë Sopotit, hiqnin çallmat dhe i hidhnin në një zjarr, të ndezur enkas në mes të oborrit. Pastaj i zoti shtëpisë, me një mënyrë ceremoniale, iu vinte në krye plisat e bardhë gjithë meshkujve të shtëpisë, prej ma të madhit e deri te ma i riu. Gratë kishin hequr tashmë ferexhetë. Bile edhe shamitë që mbanin zakonisht i kishin lidhur rreth brezit. Djemtë e rritur dhe fëmijët, këndonin e vallëzonin rreth zjarrit... Me pak fjalë, jeta e tyre kishte ndryshuar tërësisht.

Midis disave, që s'kishin marrë pjesë në takimin e burrave, natën e Sh'Masjanit, te Kolë Sopi, kishte plasë ngatërresa, pasi disa vëllezër i lakmonin Burrat e Besës, gratë i mallkonin burrat dhe i akuzonin për frikacakë, djeminia kërkonin plisa të bardhë e çikat donin t'i hidhnin shamitë.

Për të qetësuar familjarët e tyre, burrat që s'kishin lidhur besë, filluan të përhapin fjalët tek pushtuesit dhe të përhapnin panik nëpër lagje, për tmerrin që do të ushtronte turku mbi familjet e kthyer në cung.

Edhe gratë që mblihdeshin te shtruzhi³², nganjëherë përplaseshin njëra me tjetrën, lidhur me vendimin e burrave. Ato përfllitnin njëra-tjetrën, pëshpëritnin sekretet e burrave të shtëpisë ose shanin vjehrrat e tyre; po edhe me zë të lehtë me njëra-tjetrën, sidomos për punën e çikave ose nuseve për të cilat shpifej në katund, thureshin edhe thana e thasha. Te ky krua gratë mbushnin ujë, lanin rrobat dhe qanin hallet që i sillnin secila prej shtëpive të veta.

Një ditë, derisa gratë po diskutonin njëra me tjetrën, njëra prej tyre, që dihej se ishte e shtëpisë së Shabanëve, por nuk dallohej se cila ishte në të vërtetë, pasi e kishte të mbuluar fytyrën me ferexhe, filloi të fyejë randë Drandën, shoqen e Zek Gashjanit, duke i thanë:

- Allahu të marroftë ty! E daltë fare e gjithë shtëpia e Jahijëve, që na futi këtë përçarje mes veti e po na vinte përballë me turqit.

Drandja dhe gratë e tjera, më qëllim që t'i iknin ndonjë përplasje të mundshme me gratë e tjera të Shabanëve, po edhe për të mos e acaruar edhe më shumë gjendjen që ishte krijuar në fshat, heshtën.

Mospajtimin dhe kundërshtimin e tyre e shfaqnin vetëm duke shikuar njëra-tjetrën e duke qeshur nën mjekër. Mirëpo Mara, e motra e Zef Gashjanit, nuk duroi dot dhe iu drejtua gruas me ferexhe, të shtëpisë së Shabanëve:

- Ti moj nuse, më duket se qenke bash prej familjes, vërtet turke. Po këtu, ku je martua, këta Shabanët, janë me kryq! Veçse burrat tuaj janë frikacakë, e s'kanë... e ju gratë s'di a keni fytyrë, se qysh keni ardhë nuse, s'ju ka parë kush fytyrën n'katund, se ju me inxhi³³ e mbuloni fytyrën. Prandaj po ta them troç: Dalshin fare burrat tuaj zemërlepur dhe gjithë ju gratë e pafytyra të Shabanëve!

Kaq u desh që të plaste sherri mes grave, e s'dihej ma, se nuk u muar vesh çka thuhej. Por një gjë ishte krejt e qartë: gratë e Shabanëve kishin mbetur me një anë e të gjitha gratë e katundit, në anën tjetër.

Prej asaj dite e mbrapa, nganjëherë vinin vajzat për të mbushë ujë, por gratë e Shabanëve s'u panë ma asnjëherë te kroni, njëkohshëm me gratë e tjera. Si dukej, ato kujdeseshin që rrobat e tyre t'i lanin herët pa dalë dielli. Megjithatë, fjalët për gratë e familjes së Shabanëve nuk u ndalën asnjëherë.

Deri sa gratë përgojnin familjen e Shabanëve te kroi, burrat e kësaj shtëpie vazhdonin të përhapnin lajmin, lidhur me besën e burrave të malësisë së Shkupit, deri në Gjilan, Kumanovë e Shkup.

Shumë shpejt, kjo fjalë i kishte shkua në vesh, vetë bej Gjinollit. Ky, posa u njoh me çfarë kishte ndodhur, thirri këshilltarët e vet e iu kërkoi ta sugjeronin, si duhet të vepronte.

Ata e këshilluan që, në radhë të parë, të angazhonte rrjetin e informatorëve në zonë e të grumbullonin sa ma shumë informacion, me qëllimin që të dihej se çfarë kishte ngjarë saktësisht ndër malet e Karadakut. Vërtet, shumica e këshilltarëve menduan që gjithë ato

fjalë ishin vetëm trillime, pasi nuk iu merrte mendja, që dikush do të guxonte e të bënte një hapë të tillë.

Kur beg Gjinolli dërgoi vëzhguesit e vet në Karadak, u shqetësua shumë, ngase lajmet e ardhura prej atje, ishin tmerruese, jo vetëm për beun, por për çdo pjesëmarrës të pushtetit tij. Kështu që ai mblodhi informatorët dhe këshilltarët e tij në sarajet e veta, meqenëse donte që këshilltarët të dëgjonin drejtpërdrejt nga sinjalizuesit e tij, sepse herën e parë nuk u kishin besuar fjalëve të tija.

Në këtë takim tepër të rëndësishëm, raportoi kryeinformatori, i cili, pasi tregoi historitë që kishe dëgjuar, mori fjalën dhe tha:

- Me lejen e zotnisë tuaj, shumë i nderuar beg, nëse me lejoni, unë do të doja të bëja edhe një përmbledhje lidhur me gjendjen e krijuar në Karadak.

- Fol! Vazhdo dhëpër ma e mira e butë! Po ne për këtë punë të kemi thirrur, – përgjegji beu, disi me lajka.

-Pasi kemi grumbulluar shumë të dhana dhe pasi i kemi analizuar me hollësi të gjitha, në bazë të analizës sonë del se: Burrat e Karadakut e kanë mohuar Muhametin, paqa e Allahut qoftë mbi të, dhe Ku'ranin e lartëmadhërishëm. Ata kanë nxjerrë kryqet nga tavani dhe i kanë vu në mure të shtëpive. Gratë e tyre paskan bajtë gjithmonë kryqe në gji, po tani i kanë dukshëm mbi kraharor. Ata nuk i nënshtrohen ma Allahut, s'i lutin pesë vaktet e nuk marrin avdes. Jo vetëm kaq, por ata publikisht i bëjnë lutjet e të parëve të tyre dhe kanë lidhë besë, që do të jetojnë si qafirë³⁴ të pafe.

Kur këshilltarët dëgjuan këto dëshmi dhe shumë të tjera, mbetën pa fjalë. Ata, ose nuk guxonin ose nuk

dinin se si ta këshillonin beun.

Edhe beun e kishin goditur keq këto dëshmi, edhe pse i kishte dëgjuar më parë. Por si duket, kësaj radhe, kur pa se si ishin zbehur fytyrat e këshilltarëve të vet, u trishtua edhe më fort. Për pasojë, brenda sarajeve të beg Gjinollit ra një heshtje vrasëse të cilën e theu njëri që ishte më mendjemprehti mes këshilltarëve. Ai e dinte që kishte besimin e plotë të bej Gjinollit, prandaj edhe mori guximin dhe tha:

- O, bej efendi! Nga informacionet që dëgjova, me përlësinë time mendoj se ma mirë është që kjo punë të mos ngucet³⁵ e të mos përpushet fare. Ata të shkretë, katundarë malesh janë. Çka kanë me na ba neve. Le të jetojnë si të duan. Ashtu e kështu, si kafshë mali do jenë, në daç t'i falen Muhamedit, në daç t'i falen Krishtit. Mjafton vetëm t'i izolojmë atje ndër male të Karadakut.

- Aha! A, kështu thua ti?! - Përsëriti dy tri herë, beg Gjinolli, duke tundur kryet e duke lëmuar mjekrën e tij të gjatë. Një informator vendës, që si duket ishte i shoqi i asaj gruas me ferexhe te kroi, prej shtëpisë së Shabanëve, hoqi kësulën e zezë të turkut, që mbante në krye, u përkul para bej efendisë dhe kërkoi leje të fliste:

- Nëse mendja juaj, bej efendi, do të më lejojë, me gjithë dëshirë do t'i thoja edhe nja dy-tri fjalë.

- He, këlysh qeni i maleve, që të kem rritë për vete, fol njëherë të dëgjojmë atë shkathtësinë tande. Ti je ma i shkathtë në këtë punë, ngaqë ne të kemi mësuar me i ngranë njerëzit e tu:

- Beg efendi! – U përkul pak ma shumë dhe vazhdoi:

- Këshilltari juaj, me siguri, është njeri i ditur dhe mendjemprehtë, por burrat e malësisë nuk po i vlerëson sa duhet. Ata janë betua e besa e tyre është më e fortë se ligjet tuaja. Ata, në qoftë se nuk ndalen menjëherë, do të kesh telashe të mëdha edhe në farefisën tonë.

- Heu, tybe istikfa!³⁶ Ah, dalshin fare! - Mbeti duke i ripërsëritur këto fjalë disa herë. Askush nuk e kuptonte zemërimin e tij. Po në vetvete mendonte dhe thoshte: Pasha Allahun, bash me lypë mirë nëpër tavanin e shtëpisë vjetër, mund të gjendet ndonjë kryq. Këto mendime po e tmerronin. Kështu që, ende tuj i përsëritë ato fjalët e para, kërkoi ndjesë, doli jashtë dhe thirri komandantin e rojeve të veta. I dha urdhër që të shkonin menjëherë e t'ia venin flakën kullës vjetër ku ishte rritur.

- He, këlysh i maleve! Fol, fol, – thoshte bej Gjinolli, derisa përkthehej për seri në odën ku po e pritnin këshilltarët dhe informatorët e tij.

- Isha, tuj thanë, – përgjegji burri i Shabanëve, - ti ke *asker* e fuqi me ua shtypë kryet si gjarpnit këtyre blasfemuesve.³⁷

- Mirë e ke ti këlysh i maleve, - foli beg Gjinolli përsëri – Se, po i lamë me çua krye këta qafira, bahet nami nder ne. Ata mund të helmojnë krejt popullatën. Me asker do t'ua shtypim kryet. Heee, s'kanë pa ata hala, se çka jemi të zot me iu bë!

Deri sa i nxirrte këto fjalë, me thonjtë e tij, pa larë e të pa premë, hoq nga mjekra i një morr. E vuri mes dy thonjve të gishtave të mëdhenj të dorës, e duke e shtypur, iu tha të pranishmeve:

- Do t'i shtypi si këtë morr, një nga një ata qafira!

Kryekëshilltari, që dëgjonte me kujdes gjithë ngjarjen, mori guximin dhe i tha:

- Beg efendi, ti ke asqer e fuqi, por në traditën e turkut, gjithmonë kemi ofruar kulaçin, pastaj kërbaçin.³⁸

Tani ne e dimë që te kjo fara juaj, ma mirë ka funksionuar kulaçi sesa kërbaçi. Edhe të parët tuaj patën rezistuar bajagi, por kur sulltani i lartëmadhërishëm iu ofroi toka, pasuri e pak pushtet, ata hëngrën kulaçin, prandaj ti sot me besnikëri i shërben sulltanit.

- Mati fjalët! Se ta pres kokën, – i tha me zemërim, bash si i tërbuar beg Gjinolli, këshilltarit të vet. Dhe vazhdoi:

- Ti don me thanë se edhe unë paskem qenë me kryq, he faqezi! Po më ban edhe mua të pabesë, sikur këta qentë e Karadaku!?

- Po, efendi! Mos u zemëro. Tani je arnaut, beg i pashait dhe i sulltanit që i shërben me ndëre dhe besnik i Muhamedit, paqja e Allahut kjoftë me të!

- Jam turk! E turq do t'i bëj edhe këta pleshta mali, që po mundohen me na e prishë rahatënë.

- He, pra! E sheh beg efendi? - Iu përgjigj këshilltari, duke i bërë pyetje: A asht ma mirë një qafir më pak apo një turk më shumë?

- Po, po, një turk ma shumë! Do të provojmë me metodat e kulaçit. Pse të mos iu ofrojmë pak dukat e pak toka në fushë. Por, po më banë bisht, do t'i shtyp, do t'i shtrydh dhe do t'i ha për së gjalli.

- Leje, që kanë me të ba bisht, beg efendi, por ata

malësorë që janë betuar, kanë me t'u ba helm dhe kanë me ta helmua jetën edhe krejt popullatën, - tha informatori nga Karadaku, që vinte prej shtëpisë së Shabanëve, duke tundur kokën e duke shfryrë dufin. Vërtet, vetëm ai e dinte mirë që besa ishte dhanë e ata nuk do të dorëzoheshin.

- Mëshile gojën, ti këlysh qeni! Se edhe ti je i këtillë e i njëjtë, si ata!

Hoqi çallmën nga koka dhe e vuri në prehën. Mandej fërkoi mjekrën dhe lehtë përkëdheli qimet e saja. Kur dora i rrëshqiti te fundet e gjatësisë së mjekrës, kapi cepat e qimeve e i vuri mbi çallmën që mbante në prehën. Mandej shfryni dufin që kishte grumbulluar brenda zemërimit vet dhe tha:

- M'i sillni ata qafirë këtu! Njëherë do të provojmë me kulaç. E, po nuk morën vesh, ditën mbas xhumasë fillon këërbaçi.

Këshilltarët ishin të përçarë, ata që ishin vërtet turq i frikësoheshin kësaj pune, se e dinin që, po të mirrej vesh në qendrat europiane: Romë, Vjenë Londër e Paris, do të dridhej Porta e Lartë, po edhe sulltani vetë do të tërbohej.

Kurse ata që ishin vendorë arnaut (shqiptarë), nuk e lodhnin mendjen për Portën e Sulltanin, por, për vetën e tyre, pasi në mënyrë të veçantë u frikësoheshin turqve, sepse ata i mbanin për laramanë të pabesë. E, për të fituar besimin e tyre, kishin shtypë me forcë çdo zë që ndihej në mbrojtje të pasurive kulturore, shpirtërore dhe zakonore të të parëve. Kështu që ata, më shumë u frikoheshin njerëzve të vet. Sepse e dinin

që, po u tolerua një gjë e tillë, familjarët e farefisi i tyre do të merrnin zemër e do të bënin të njëjtën gjë. Ata e dinin që njerëzit e fisit dhe familjes, edhe pse ishin islamizuar dhe i shërbenin pushtuesit, mbanin në zemrën e tyre kujtimet për fenë e të parëve, dashurinë për Skënderbeun... Po edhe vetë e dinin, që ishin kolaboracionistë me pushtuesin, lakmues të pushtetit, lakmitarë të “kulaçit”, njëherësh, mohues të Krishtit dhe tradhtarë të shqiptarisë.

Diku vonë pasdite, hyri brenda, në odën ku mbahej kjo konsultë, komandanti i rojeve personale të beut, i cili i pëshpëriti në vesh: Kulla ku ishte rritur, tashmë ishte bërë shkrumb e hi.

Sa mori këtë lajm, pashai u çlirua, mori çallmën nga prehri dhe e ktheu me krenari mbi kokë. Shkundi mantelin e tij të gjatë dhe drejtoi mjekrën. U ngrit në këmbë dhe, i trimëruar pas djegies së shtëpisë, pasi në të nuk do të gjinden ma kryqet e vjetra, mori fjalën dhe u tha këshilltarëve të vet dhe informatorëve.

Dilni jashtë, boll ma me këtë përçarje mes jush. Unë e di çka duhet me ba me këta çafira. I bëzani komandantit të rojeve dhe i dha urdhër që menjëherë të dërgoheshin asqerët në Karadak. Të arrestonin Burrat e Besës dhe në pranga t'ia sillnin para tij.

Ishte ditë e hanë, ende pa dalë drita. Dikush i binte derës së shtëpisë sa mundej. Zef Gashjani, kur dëgjoji të trokiturat me forcë, zgjoi Gjonin që u çua fik nga shtrati dhe doli te dera. Para derës ishte roja i mullinjve i mbushur me frymë prej vrapit që kishte bërë malit përpjetë. I gjori, mezi fliste. Ai kishte mbetur duke përsëritur gjysma fjalësh, *poo vii...urqit!* Zefit ia ndjeu zemra se diçka e keqe kishte ndodhur. Kur roja i mullinjve e mori pak veten, pasi u fut brenda dhe piu një gotë ujë, nisi të flasë e të tregojë se asqerët e bej Gjinollit ishin rrugës duke ardhur për t'i arrestuar Burrat e Besës.

Pa i mbaruar mirë fjalët lajmëtari, Zefi iu drejtua Gjonit, birit të vet, ma të madhit:

-Shalo shpejt kalin, e jepi vrapit! Shko lajmëro Kolë Sopin, t'i mledhë burrat e Binçës, që janë betuar e të bahen gati se zavërsllama³⁹ po fillon. Thuaja bash kështu sikur po të them: Nuk dua me na arrestua turqit e me na çua në pranga para beg Gjinollit. Do të shkojmë vetë te Maliq bej Gjinolli, për t'ia tregua forcën e besës, burrninë shqiptare dhe vendosmërinë e zemrave tona.

Kështu që nesër, posa të ndihet ezani i xhamisë, do të gjendemi në Gjilan, mu në qafë të pazarit.

Ec! Biro! E, kujdes, bjeri krahut të malit, buzë përronit, që të mos biesh në sy të asqerëve që po vijnë.

Kurse djemtë e tjerë i nisi nëpër katund që menjëherë t'i bashkonin burrat.

S'vonoi shumë dhe burrat e Stubllës që kishin lidhë besë, erdhën te shtëpia e Zef Gashjanit. Roja i mullinjve, i cili tashmë ishte qetësuar krejtësisht, iu tregoi se një çetë me asqerë turq ishin nisë për në fshat. U tregoi se edhe mullixhiu po vononte ardhjen e tyre. Ai i joshi e u premtoi që do t'u piqte të gjithëve nga një kulaç të grujtë,⁴⁰ kështu që, deri kah dreka, nuk mund të mbërrijnë në katund, – tha roja i mullinjve.

Zef Gashjani, pa u vonuar, iu drejtua të pranishmëve dhe u tha:

- Leni fjalët! Shkoni nëpër shtëpi e merrni ndonjë copë bukë në strajcë, vishuni si për dasëm e dilni sa më parë në Kodër të Madhe. Atje do bahemi bashkë, para se të hyjnë asqerët në katund. Merrni me vete djemtë e martuar, të tjerët le të rrinë me gra e fëmijë, nëpër shtëpitë e veta. Se, këta hileqarë, s'do të bajnë zullum mbi ta, pa përdorë me ne hilen e tyre *të kulaçit para kërbaçit*.

Në Kodër të Madhe, që gjendej diku rreth njëmijë hapa mbi fshat, ishin grumbulluar burrat siç u bë thirrja. I fundit erdhi Zef Gashjani, sepse kishte mbetur duke i këshilluar dhe udhëzuar gratë e djemninë se si të silleshin me asqerët që po vinin. Kur edhe, u tha të pranishmëve:

-Burra, sot do të dalim te miku im, David Berisha,

në Dunavë. Ju vetë e keni pa se ai është burrë me besë. Po edhe asqerët e bej Gjinollit s'do të futen aq thellë në mal. Kurse nesër herët, pa dalë drita, do të takojmë edhe burrat e Binçës, në qafë të pazarit. Sa të bahemi krejt bashkë, do të përballemi me bej Gjinollin.

Në mbrëmje arritën në Dunav, te David Berisha, i cili tashma, kishte pre dashin e kishte nxjerrë rakinë, pasi disa që ishin ma të rinj e më këmbëlehtë, kishin arritur shumë ma parë. Kështu që, kur erdhi Zef Gashjani me burrat ma të vjetër, ishte gjithçka gati për të shtruar sofrën. Hëngrën, pinë dhe diskutuan për të gjitha gjërat që do të ndodhnin dhe mënyrën se si do të silleshin e çka do të flisnin, kur të nesërmen do të ballafaqoheshin me bej Gjinollin.

Atë natë nuk fjeti kush. Menjëherë pas darke u banë gati të niseshin për Gjilan. Davidi donte t'iu bashkëngjitej, por Zef Gashjani e bindi, që ai të qëndronte me familjen e vet aty në mal me qëllim që çka do që do të ndodhte, dikush do të kujdesej për gratë e fëmijët e tyre që i kishin lanë vetëm në Stubëll.

Pasi debatuan ashpër, ndërhyri edhe Pjetër Koliqi e disa të tjerë që e bindën Davidin të qëndronte me familjen e tij.

Kur Davidi e pa që duhej t'iu bindej burrave, bërtiti:

- Mirë! Mirë! Po rri e po kujdesëm sa të mundem për familjet tuaja. Nëse ka me qenë e nevojshme, do t'i bie të gjithë këtu në Dunav. Po, deri në Gjilan do vij me ju, se ju nuk e dini rrugën e mundeni me ra në kurth. Unë do t'ju mësoj shtigjet e sigurta kah mund të kaloni.

Të gjithë u pajtuan, banë kryq e u nisën.

Qafa e pazarit ishte akoma e mbuluar me terrin e natës. Te hyrja kryesore e tregut shihej një dritë e zbehtë që vinte nga dritaret e xhamisë. Aty-këtu shihej edhe ndonjë njeri, që vinte për të falë sabahun. Hoxha po ngjitej ngadalë shkallëve të minares, drejt majës, nga ku i duhej të këndonte ezanin.

Mbi çarshi,⁴¹ ashtu sikur dielli nxirrte kryet mbi majat e maleve, ashtu gradualisht zhdukej errësira që e kishte pushtuar vendin gjatë gjithë natës. Me depërtimin e rrezeve të para të diellit, që ende nuk shihej, në pazare filluan të dalin në pah të gjitha ndyrësitat dhe mbeturinat që kishin lënë shitësit një ditë më parë. Pasi kishin marrë ndriçim më të madh, në cepin nga lindja, shiheshin pupla të shpendëve të ndryshëm, koka e këmbë kafshësh, pula të cofta e shumë mbeturina të tjera. Aty rreth këtyre mbeturinave, shumë qen shkyenin nëpër to. Ishte për t'u habitur që aty kishte mjaft lëndë e materje vënë stivë e pa rregull, ku edhe qentë ngatërroheshin me njëri-tjetrin. Haheshin midis tyre për një planc lope ose për një pulë të ngordhur. Qen të vetmuar apo në grupe, sikur donin të tregonin

supermacinë mbi njëri- tjetrin, nëpër ata grumbuj plehrash. Rrugicave të pazarit, shihje gjithkrah eshtra e mbeturina ku gumëzhinin mizat e mushkonjat.

Edhe nga perëndimi nuk ishte më mirë, megjithatë, aty dukeshin disa pastrues që kishin filluar të mblidhnin mbeturinat e djeshme dhe bënin gati pazarin për ditën që posa kishte nisur. Ata që vinin për treg, grumbullonin mallrat e tyre në mes të pazarit duke pritur që të pastrohej vendi e të fillonin punën e përditshme. Sa linin gjërat e veta, një nga një futeshin në xhami, ani pse tanimë, ezani kishte filluar.

Aty-këtu, atë mëngjes mund të shihje edhe ata që hapnin kapakët e sigurisë dhe dyert e dyqaneve të veta. Nuk mungonin as njerëz, si furrxhinj që gjatë gjithë natës kishin gatuar bukë ose kovaçët që ishin çua herët pasi iu duhej të ndiznin furrat e tyre për të qenë gati kur të vinin njerëzit në pazar për të kërkuar shërbimin e tyre. Kishte aty edhe njerëz tjerë që shkonin apo që ktheheshin nga punë të ndryshme.

Burrat me plisa, rrinin të grumbulluar në cep të çarshisë, nën hijen e një qarri. Ata bisedonin me njëri-tjetrin gjëra të shumta, e prisnin që të dilnin në pah, sa të zbardhte mirë drita.

- Derisa ishte terr, dukej gjithçka në rregull, në këtë vend, - tha Kolë Sopi, duke u drejtuar Zef Jahisë.

- Tani, posa zbardhi, filluan të dalin në dukje gjithë këto fëlliqësira të pazarit, e pranë tyre duhet të rri edhe munda i njerëzve të ngratë që do vijnë nga katundet përreth për të shitur frytin e tekave tyre e punës së duarve të veta... !

-Lere more, e mos e kqyr pazarin! Po mendo për veten tonë. Për qiell e për dhe, kjo që jem tuj ba sot, do t'i hapë sytë e shumëkujt, – i u përgjigj Zef Gashjani. Dhe vazhdoi ligjërimin e tij duke krahasuar gjerat. – Ti Kolë, e din mirë, se këta njerëz janë duke jetuar në terrin e pushtimit dhe nën dritën e dobët të hënës. Kështu që nuk mbërrijnë të shohin të gjithë të vërtetën. Por, nëse një ditë do të depërtojë drita e së vërtetës në zemrën e tyre, atëherë edhe ata do të shohin terrin e tmerrin e okupimit dhe do të zbulojnë trishtimin bashkë me mjerimin e vet. Prandej, guximi ynë dhe besa që kemi lidhur, me siguri do të hedhin pak dritë mbi zemrat e këtyre njerëzve.

Burrat e tjerë që pinin duhan e dëgjonin kuvendin e Kolës dhe Zefit, habiteshin përsa thoshin dhe ngazëlleshin për atë që do të bënin për të vërtetën.

Ende pa mbaruar ezani mirë, burrat me plisa në kokë filluan të dalin një nga një e grupe-grupe në qafë të pazarit.

Ashtu sikur vinin, ndërronin duhan, pa bëzâ. Që të gjithë ishin veshur si është ma mirë: me tirq të leshtë pa gajtanë e bardh si bora; gjymlekë të stolitur si është për së mbari; mbi kokë kishin vënë plisat e bardhë, si atë të Pirros së lashtë ilir; në dorë mbanin shkopinj, që në vend të kërrutës⁴² kishte një kryq. Dukej sikur kjo bukuri po i jepte pak sa hijeshi gjithë çarshisë.

Derisa u banë bashkë të gjithë, Zef Gashjani e Kolë Sopi, vazhduan bisedën e tyre, krye për krye. Ata duhej të merreshin vesh për detajet e fundit, sidomos rreth asaj se si do të silleshin e çka do të flisnin para Maliq beut.

Para se të binte rrezja e parë në ballinën e sarajeve të Maliq beut, Zef Gashjani, mori fjalën dhe u tha burrave:

- Vëllazen, e keni marrë vesh të gjithë që Maliq bej Gjinolli, duke u munduar të na tregojë forcën e pushtuesit, ka nisë asqerët nëpër katundet tona. Dëshira e tij ishte që të na prangosë e të na sjellë këtu si qen, të na poshtërojë e të na marrë nderin e burrninë. Por ne nuk duam t'ia japim këtë kënaqësi.

Prandaj jemi këtu si burra të fortë e të vendosur, për t'i turpëruar këta frikacakë, që i janë nënshtruar turkut dhe, për të na shtypur ne, mbështetën në forcën e okupuesit. Por ne jemi më të fortë se këta, pasi kemi ndihmën e Zotit, guximin e shpirtit tonë të krishtenë, kemi dhe dashurinë për tokën tonë. Vetëm kështu, me forcën shpirtit tonë të kështënë e qëndresën e zemrave tona shqiptare, ne do e mposhtim fuqinë e tyre. Kështu që, sa të bijë rrezja e parë e diellit mbi sarajet e tija, do t'i futemi mbrënda, do t'ia tregojmë forcën e "besës" që kemi lidhë me njëri - tjetrin.

Kini kujdes, mos bini në tundim. Sepse ai që ka shitur shpirtin dhe zakonin, do të mundohet të blejë ndonjërin prej nesh, sikur është shitur vetë. Ne duhet të qëndrojmë bashkë, të fortë dhe të vendosur deri në vdekje.

Gjithë burrat e pranishëm, me një zâ, thirrën:

- Të vendosun deri në vdekje!

Britma ishte aq e zëshme, sa që u tërbuan rojet e sarajeve, të cilët nuk arrinin të kuptonin as çka do të thoshte ajo britmë burrash, as prej nga vinte ai zë trishtues për ta.

Me qëllim që të zbulonin se çfarë po ndodhte, njëri pas tjetrit dilnin në hajatet e sarajeve, për të vëzhguar se kah erdhi ai zë i frikshëm, menjëherë pas ezanit.

Edhe njerëzit që dilnin nga xhamia, kur panë burrat e malësisë, me plisa të bardhë, hiqnin çallmat e tyre prej koke, e i fshihnin prapa shpine. Të frikësuar pëshpëritnin me gjysmë zëri:

- Ku janë turqit?! Ku janë asqerët?!

Zanatlinjtë që dilnin nga shtëpitë e tyre për të hapur vendet e punës, po edhe furrxhinjtë që ktheheshin nëpër shtëpitë e tyre, pas punës që kishin bërë natën, posa shihnin burrat me plisa, iknin me vrap drejt shtëpive të tyre ose mbylleshin shpejt në dyqanet e punës. Megjithatë, aty këtu, ndalej dikush, nga kureshtja ose bindja, për të mësuar ndonjë gjë më shumë, se çfarë donin të bënin këta sokola mali, me plisa në krye e me kryq në dorë!

Bej Gjinolli, pasi kishte falë sabahun, e pasi ezani nuk e kishte lejuar të dëgjonte qartë britmën e burrave, kishte ra në gjumë përsëri e po flinte për shtatë palë qejfe.

Si ra rrezja e parë mbi sarajet e begut, u afruan burrat pranë sarajeve dhe Zef Gashjani nisi të thërrasë me sa zë kishte:

- O bej Gjinolli! O bej Gjinolli!

Rojet që kishin dalë menjëherë para pallatit, rrethuan burrat, por, pasi shihej se ata nuk ishin të armatosur dhe si të tillë nuk paraqitnin ndonjë rrezik, nuk vepruan.

Zef Gashjani, sqaroi komandantin e rojeve për

qëllimin e tyre, u tha burrave që të rrinin në pritje të urdhrave që duhej të vinin nga brenda sarajeve.

Beu nuk dinte sa çfarë po ndodhte para sarajeve të tija, por, kur dëgjoi zhurmën, u zemërua shumë e mallkonte asqerët. Thoshte me gjysmë zëri: Po, çka m'i keni sjellë ata qen mali, kaq herët! U zgjua e, ashtu siç ishte në gjumë, me këmishën e natës, doli në krye të shkallëve të sarajit, duke bërëtitur si i çmendur:

- Kush dreqin guxon me i prishë gjumin agës kaq herët?

- Janë tridhjetë-katërdhjetë burra të Karadakut, që me çdo kushte duan me folë me ty, bej efendi. - Iu përgjigj komandanti i rojeve nga kati poshtë:

- Burrat e Karadakut!? Burrat e Karadakut!? - Thoshte me habi e me përbuzje, Maliq beu. Dhe vazhdoi:

- Le të merren asqerët me ta deri kur të ha kafjallin!⁴³

Komandati i rojeve që e kishte marrë vesh mirë situatën, e kuptoi që beut nuk po ia përfshinte rradakja⁴⁴ se çfarë kishte ndodhur, prandaj me frikë në palcë i tha beut:

- Bej efendi! Shërbëtori i nënshtruar dhe i padenjë, dëshiron t'i bëjë me dije se asqerët s'ishin kthyer ende dhe ata ishin organizuar vetë. Prandaj dhe donin të bisedonin me beun personalisht.

Edhe pse nuk e kishte kuptuar akoma tërë rëndësinë e çështjes, beu u fut brenda në odat e tija dhe filloi të ecte si i çmendur nga një cep te një tjetër, e me vete thoshte: Nëse nuk i takoj, ata mund të kenë kurdisur ndonjë kryengritje e mua më duhet ta di këtë. Kushedi

se sa këlyshë kanë sjellë këta qenë me vete. Po nëse i takoj, mund edhe të më poshtërojnë në shtëpinë teme.

Sa më shumë vonohej ai për të marrë vendimin, aq më tepër rritej britma e burrave me plisa. Zëri i tyre filloi të dridhte muret e pallatit. Kur britma u bë e padurueshme, Maliq beu, doli prapë në krye të shkallëve dhe i bëzani rojës:

- Merri ata qen e bir qenësh, e qiti brenda sarajeve. Se po vij t'i takoj.

Maliq beu u kthye prapë në odat e veta, u vesh e u mbath mirë. Pastaj vuri para gjoksit tij të gjitha dekoratat e marra prej pushtuesit që i shërbente, duke i rreshtuar me kujdes disa në të majtë e në të djathtë të parzmës së vet. Në fund, vuri çallmën mbi kokë dhe mori trespitet në dorë dhe u nis për te burrat e malësisë.

Deri sa zbriste shkallëve teposhtë, i dridheshin këmbët, trespitet që mbante në dorë i luhateshin herë në të majtë herë në të djathtë, kurse sytë nuk i zinin vend kurrkund, pasi nga tmerri që përjetonte, shihte majtas e herë kthente kryet djathtas, dhe ishte gati të ikte, nëse do të merrte shenja prej rojeve.

Por rojet nuk po sinjalizonin një rrezik të tillë, e ai detyrohej të vazhdonte të zbriste shkallëve teposhtë.

Ende pa zbritur te shkalla e fundit, komandanti i rojeve i raportoi se urdhri ishte kryer dhe se burrat ishin duke e pritur në hollin përballë odave të pritjes, brenda sarajeve.

Kur beu mori këtë sinjal nga komandanti i rojeve, se nuk ka rrezik, u forcua bajagi, mblodhi vetën, u drejtua

mirë dhe përshpejtoi hapin drejt sallonit.

Sapo pa burrat me plisa, u tmerrua përsëri, sepse një e therme ia përshkoi shpirtin. E çka po shihte me sy, ia plasi zemrën. E kuptoi që këta burra s' do të thyheshin aq lehtë sikur e kishte menduar.

Mirëpo, sa doli para tyre, filloi të shtirej si dhelpra dhe nisi të përdorë dredhinë e vet. Me një zë të mekur iu tha burrave:

-Byrmëni! Po paskeni ardhur pak sa herët. Nuk di çfarë zori ju ka shty?

-Jo zori, po burrnia, – iu përgjigj Zef Gashjani.

-Ha! Ha! Ha! – Qeshi me ironi, Mailq beu. Dhe vazhdoi - Po burrnia nuk fillon me t'lemunit të diellit, more burra, – tha begu. - Po si do që të jetë, më thoni: Çfarë halli ju ka pru te unë?

-Ne jemi burrat e Malësisë së Shkupit. Nuk duam të luftojmë me ju. E as të prishim rahatinë e turkut si pushtues dhe sundues të trojeve tona, pasi feja e Krishtit na mëson që mos me përdorë dhunën.

Po, edhe të donim, jemi pak të luftojmë me një ushtri kaq të madhe që ju keni. Prandaj kemi vendosur të përdorim forcën që kemi për t'ju kundërshtuar ju dhe okupuesin tonë. E, kjo është forca e shpirtit, fuqia e guximit dhe dashuria për të vërtetën. Kështu që ne kemi vendosur me u kthye në fenë dhe zakonet e të parëve tanë. Menduam të vinim këtu, në sarajet tuaja, për t'u marrë vesh njëherë e mirë me ty. Që të mos na pengosh ta jetojmë fenë e të parëve e të zbatojmë zakonet tona, në gjithçka që ka të bëjë me ne dhe me familjet tona.

- A mund ta dijë beu juaj, për çka duhet të merremi vesh me ju? - Tha beu duke lëshuar një buzëqeshje, përzier me hidhërim e ironi.

- Të merremi vesh që të mos ngatërrohemi për këtë punë!- Ia priti Kolë Sopi. Pastaj vazhdoi prapë, Zef Gashjani:

- Ne do të paguajmë haraçin e dyfishtë për të drejtën e fesë, sikur e thotë sheriati juaj. Nga ju kërkojmë vetëm të na leni të qetë të jetojmë në familjet tona, në tokën tonë dhe me besim e zakonet tona.

- Heu! Po kush ju ka tundua ju, në male deri sot!? Ju për turkun, jeni myslimanë e i faleni Muhametit. Kurse nëpër shpija tuaja ku e di unë se çka bani. Është punë për ju, – tha beu duke u treguar gjoja i butë e zemërmirë.

- Epo, këtu marrim në thua ne. - Tha Zef Gashjani. Dhe vazhdoi: - Ne nuk duam të jemi laramanë. Por duam t'i falemi Krishtit, Shpëtimtarit të botës dhe të shpirtrave tanë. Duam të kemi të njëjtën fytyrë para Zotit, para farefisit, para miqve dhe para turqve.

- Po! E di që ju jeni ndër male dhe se e keni një jetë të vështirë. Beu mund të jetë zemërgjerë, mund t'ju japë nga dhjetë dukatë secilit që të heqë dorë prej kësaj marrie. Me dhjetë dukatë mund të jetoni shumë ma mirë se me Krishtin tuaj.

- Ne s'kemi nevojë për dukat, o bej Gjinolli. Dukatet do t'i japim ty tuj ta pagua haraçin që ke me marrë, – reagan pothuajse njëzëri gjithë burrat e pranishëm.

- Po, jo veç dukat. Beu mund t'ju japë edhe toka këtu në rrafshin e Moravës. Tokë pjellore ku rritet gjithçka

me pak mundim e me pak punë. - Vazhdoi beu me premtimet e veta joshëse.

- Jo! Jo! Beg, ne na jep lirinë, që na i keni marrë! Na jep të drejtat që na i njeh edhe sulltani e Porta e Lartë. Kurse tokat mbaj për vete, ne jemi mësua me jetua me mundin tonë, – iu përgjigj Zef Gashjani.

- Po ku e dini ju, arusha mali, se çfarë ligje ban Porta e Lartë. – Tha i zemëruar Mailiq Beu, pasi nuk arriti të përmbahej ma.

- Ne, vërtet jemi të izoluar ndër male e nuk dimë shumë, por kemi disa dritare prej ku mund të shohim Stambollin, Vjenën dhe Romën, Londrën e Parisin, njëkohësisht, – ndërhyri Kolë Sopi.

- Heee, heee, sa e çuditshme, – tha beu duke u qeshur e duke e nxjerrë dufin nëpër dhëmbë. Pastaj, mblodhi pak veten dhe vijoi:

- Unë nga dritarja e hajatit tem, që është më i naltë se të gjitha kësulata tuaja, nuk arrij të shoh as në fund të shehrit. E, ju paskeni dritare prej ku mund të shihni Stambollin.

Qeshën edhe të gjitha rojat, bashkë me begun. Qeshën aq shumë, sa që filluan të mbanin brinjët prej gazit.

Në këto momente erdhi lajmi se asqerët ishin kthyer.

Kur beu mori vesh se asqerët ishin kthye pranë sarajeve, mori zemër dhe tha në mendjen e tij. Tani do t'i bini mohit Krishtit e do të pendoheni që jeni gjallë. Por, duke qenë që iu duk shumë qesharake puna e dritares, po i thotë Zef Gashjanit:

- Pa hajt, na thuaj si qenka kjo penxherja juaj.

Sepse dua me ardhë me pa Vjenën e Romën, se sa për Stambollin e kam pa me këta dy sy.

-Po, por ti s'mund ngjitesh te ajo penxhere, bej efendi, – i tha Zef Gashjani.

-Po pse po thua kështu?! Kur unë kam ushtarë sa të duash, më çojnë në maje të minares së xhamisë, nëse më mbushet mendja,– u përgjigj beu.

-Po, po, veç ajo penxhere është më e naltë se minarja e xhamisë, – ndërhyri Kolë Sopi.

--Hesht, ti qen i egër mali! - Kërcënoi beu dhe iu drejtua Zef Gashjanit, me të njëjtën egërsi:

-A më thua se ku gjindet kjo penxhere, a ta preva kryet?!

-Jo more, kryet s'po e jap për këtë punë! Po nuk deshta me të zemrua ma shumë sesa je. Po, masi po ngul kambë, po të tregoj, - ia ktheu Zef Gashjani.

-Hë, pra! Ma thuaj! - Tha beu dhe u mundua të bëhej i tëri sy e veshë:

-Kjo penxhere që ne kemi është Kisha e Letnicës, - ia priti Zefi – Ajo, nëpërmjet fretënve, na mundëson me pa Romën, Vjenën e Stambollin. Besa edhe Raguzën e Selanikun.

Zefi deshi të vazhdojë edhe ma, por e ndërpreu burrat me plisa, që ia plasën gazit. E i thoshin njëritjetrit, Zefi po don me çua beun në Kishë. Beu as nuk e kuptoi arsyen e të qeshurit e tyre, por duke qenë që s'e duronte, ndërhyri duke bërtitur:

-Do t'ju dredh kryet! Do t'ju shtyp një nga një si morrin. More, do t'ju rrjep lëkurën! Mbajeni mend!

Kafshatë për zagarët e mi do t'ju bëj!

Pastaj dha urdhër që të hyjnë asqerët brenda e t'i lidhin.

Asqerët u futën brenda dhe filluan t'i lidhin burrat, të cilët nuk bënë ndonjë rezistencë fizike, por shprehnin kundërshtimin e tyre duke kënduar:

*Un' prej Zotit jam i kshtenë
e gjithmonë kshtu due me kenë.
Qysh n'atë ditë qi jam pagzue
n' kët Fe Shejte jam i shkrue
dhe në ket Fe unë due me rrnue;
kam me vdekë e s'kam me l'shue,
pse e di mirë se s'ka shëlbim
për njata që s'kanë besim...*

Maliq bej Gjinolli, i cili mendonte se do të thyente burrat e Besës e se ata do të largoheshin duke ia puthur dorën, u tërbua për së tepërmi. Në atë tërbim që ishte, ai kuptoi edhe “meselenë e penxheres”. Tani ishte i vetëdijshëm se çka do që do të ndërmernte kundër tyre, do ta merrte vesh Roma e Stambolli. Prandaj dhe vendosi të ushtrojë dhunë psikike dhe të përdorë izolimin, vuajtjen, etjen e urinë, për t'i lodhur sa më shumë. Kështu, sipas tij, ata do të ligështoheshin aq shumë, sa që të thyenin besën e tyre dhe të detyroheshin të hiqnin dorë vetë nga qëllimet që kishin.

Përveç kësaj, kënga e burrave që po prangoseshin, ia gërryente zemrën e ia bluante shpirtin, kështu që, gjatë tërë kohës sa asqerët i lidhnin burrat, ai i mallkonte me fjalë që rrëqethin trupin e ta bëjnë mishin kokërr,

që bëjnë të vajtojë guri e të trishtohet ferri. Por Burrave të Besës, nuk u trembej syri. Ata vazhdimisht këndonin këngën-lutje të tyre, sikur po bëheshin gati të niseshin për krushq.

Kur të gjithëve iu vunë prangat, burrat prapë këndonin. Asqerët sillnin në ta si në kafshë, me sa fuqi kishin. Por, atyre sokola mali, të ushqyer me mish dashi, yndyrë thiu, djathë dhie e bukë misri, që kishin pirë ujë bjeshke e që kishin thithë tërë jetën, ajër të freskët mali, iu dukej sikur po i *kashagitnin*.⁴⁵

Ato të ramet me kërbaç nuk i ndienin fare, aty-këtu ndonjë plak, kur i binin vërtet keq, lëshonte ndonjë *iff* a ndonjë *off!* Por, jo ma tepër.

- Mbani lidhë këta qejë! E ma thirrni kadinë! - Dha urdhër beu, duke u larguar në odat e veta.

Kur u ngjit lart, filloi të mendonte e të shtirrte trurin. Të shkretit, gjithçka i sillej nëpër mend, gjëra që ia ligështonin zemrën, që ia tronditnin mendjen dhe që ia dridhnin shpirtin. Lirohej paksa duke nëmur.

Nganjëherë mallkonte kështenim e Kishë, Krisht e Kryq. Pastaj vazhdonte duke mallkuar reformën e xhonturqve, Stambollin dhe krejt Portën e Lartë, që kishin pranuar t'iu njihte katolikëve të drejtën e ushtrimit të fesë së tyre. Dikur e kishte zënë gjumi mbi divan, të ngratin. Ashtu veshë, sikur ishte para burrave. Me dekorata në parzme e me çallmë mbi krye.

Edhe në gjumë e kishin përndjekur fjalët dhe këngalutje e burrave të besës. Prandaj kur u zgjua nisi të mallkonte hyzmeqarët që i kishte përreth, pasi i dukeshin sikur të ishin *burra bese*. Kur kuptoi se ishte

zhgjëndërr, u qetësua. Kërkoi nga shërbëtorët që ta nxirrnin në çardak e t'ia binin gjygymin e çajit. Derisa po qëndronte në çardak e po pinte çaj, i ra në mend kushëriri i tij, Jashar Pasha i Prishtinës, i cili ishte më mizor se ai për nga natyra. Por, edhe kishte përvoja më të mëdha, në persekutimin e katolikëve.

I shkoi mendja se në Llap e Gollak, po edhe gjetiu ku shtrihej juridiksioni i tij, i kishte islamizuar të gjithë dhe në asnjë katund nuk e kishte toleruar laramanizmin.

Ai, me mizori e me dorë të hekurt, kishte bërë që të gjithë të krishterët e dikurshëm të ushtronin islamin në shtëpi, në jetën e përditshme dhe në pazar.

-Do t'ia çoj atij! - Tha me vete Maliq beu. Posa i shkoi për mend kjo punë, doli në krye të shkallëve, iu bëzani hyzmeqarëve dhe iu dha urdhër, që t'i thërrisnin kajmekamin,⁴⁶ që nuk vonoi dhe mbërrini. Begu e urdhëroi të nxirrte nga çanta e tij letër e penë e të zbrisnin poshtë te odat e tija të punës. Kur shkuan në zyrat e tija, beu mbylli derën dhe i tha kajmekamit të ulej e të shkruante letrën, që donte t'ia niste Jashar Pashës së Prishtinës.

Sapo kajmekami u bë gati, nisi t'i diktojë fjalët një për një. - Shkruaj kështu, - i tha:

“Lartmadhnia jote, pashai më i miri dhe më i forti, në gjithë pjesën ku jetojnë arnautët e perandorisë tonë të madhe otomane. Njeri me zemër hekuri dhe i pamëshirshëm ndaj qafirëve, besnik i sulltanit e i Kuranit. Salam ale-kum, prej meje të nënshtruarit, bej Gjinollit, i cili të puth dorën e të uron shëndet e pushtet.

Besoj se kushëriri im i dashur, nuk do të zemërohet nëse unë e bashkëndaj një shqetësim të madh me madhërinë tuaj.

Në krahinën time janë çua peshë burrat e Karadakut, që më kanë prishë zemrën e më kanë vu në siklet të madh, që mund t'iu shpjegoj fije për pé, kur të kemi rast të takohemi. Por këtu po i bie shkurt. Burrat e Karadakut po mohojnë sulltanin e Kuranin dhe gjithçka që është myslimane. Bile para meje, guxuan t'i këndonin këngë Krishtit të tyre.

Ne kemi frikë, që ky zjarr i mallkuar i ndezur në zemrën e këtyre zagarëve, mundet të na marrë në qafë të gjithëve. Sepse i gjithë populli, duke ndjekur shembullin e tyre mund t'i kthehet fesë së vjetër. Sufhan Allah!

Po e lejuam këtë gjë, do të marrim fund të gjithë. Jam i bindur që vetëm mizoria jote, mund t'iu vijë hakut këtyre qafirëve.

Derë sa të jenë këtu, do t'i mbaj nën pranga e do t'i mendoj, sikur di unë.

Por, për vuajtërisht pres sa ma parë një përgjigje ose një këshillë, që lartmadhëria juaj do të vlerësojë të jetë e dobishme ...”

Pasi përfundoi, menjëherë i dha urdhër kajmekamit që letra të niset menjëherë për Prishtinë, ngaqë interesohej të kishte një përgjigja sa më parë.

Kur doli në korridoret e sarajit, gjeti kadinë dhe këshilltarët, që po e prisnin te dera.

- Duhet t'i gjykojmë sa më parë, këta qen që kanë filluar me lehë, - tha kadiu, - hala sa s'na kanë hëngër.

- Edi! E di! – Ia ktheu beu. Por nuk donte që ata të

merrnin vesh se ai i kishte shkruar letër Jashar Pashës dhe i qiti jashtë.

- Ejani nesër në mëngjes e do t'i bie këtu para jush, që t'i gjykoni, – u tha beu duke shkuar drejt portës kryesore të sarajeve. Donte t'iu jepte të kuptonin se duhet të dilnin sa më parë.

Të nesërmen u bashkuan në saraje: beu, kadiu dhe myftiu, kajmekami e shumë të tjerë. Të gjithë me çallma turku mbi kokë e me tespihe në dorë. Asqerët sollën edhe burrat me plisa që përkohësisht i kishin mbajtur në kazermën e asqerëve, aty afër. Kur u futën të gjithë në saraj, filloi gjykimin e burrave me plisat e Pirros në kokë.

I pari mori fjalën kadiu, që nisi me pyetjet që i kishte përgatitur më parë.

- A është e vërtetë që dje, këtu para beut, i keni ra mohit Kuranit, Pejgamerit dhe Sulltanit ?

- Jo! Ne s'mund të mohojmë diçka që s'kemi besua kurrë. Me thanë të vërtetën, të parët tanë për t'ju kënaqur juve e sulltanët tuaj, u shtirën sikur po besonin fenë tuaj. Por, në shtëpitë tona gjithmonë na kanë mësua fenë e Krishtit. Sot, kur sulltani juaj na i njuh të drejtën e fesë, ne s'duam ma t'ju mashtrojmë. Kështu që kemi ardhë ta rrëfejme para jush fenë e të parëve tanë.

- Ne i njohim ata para jush! Ata e kanë pranua fenë tonë. A nuk janë ata të parët tuaj? – Pyeti Kadiu.

- Baba, gjyshi e katragjyshi e kanë ba këtë punë edhe ne i mirëkuptojmë dhe i falim për këtë gja. Por tani kemi kuptua që ka qenë gabim. Kështu që, tani e tutje,

ne duam ta ndreqim gabimin e tyre, – u përgjigjen gati njëzëri.

- Ju po bani gabim! Ata kanë pranua fenë e sulltanit dhe kështu kanë gjetur mbrojtjen e lartmadhërisë së tij. Ju e dini shumë mirë se “*si â veni bahet kuveni*”, – vazhdonte të shpjegonte kadiu.

- More ti kadi, që je gjaku jonë i shitun. Sulltanët kanë luftua pamëshirshëm të parët tanë që ishin në tokat e veta. Sidomos, mbasi vdiq Skënderbeu, që na e quajmë Gjergj. Qysh atëherë e deri më sot, sulltanët me asqerët e tyre, pastaj me argatë të shitur si ti, s'kanë lanë gja pa ba në këtë vend. Me ba me i rreshtua të gjitha të zezat që i keni pru, s'do t'i mbante defteri i krejt dynjasë, – foli Zefi.

- Nuk po kuptoj! Për çfarë të zezash po flet, o burrë! – Tha kadiu dhe vazhdoi. – Sulltani na ka sjellë asqerët për të na mbrojtur prej qafirëve, na ka dhanë toka, na ka prua hoxhallarë, shehlerë e bejlerë, ka ndërtua xhami e teqe, fëmijët tanë i kanë mësua të flasin turqisht e të falen arabisht. E me ba me t'i thanë, të gjitha të mirat që i ka pru turku n'këtë vend...

- Mos na lodhni me këto punë, – ndërhyri Zef Gashjani. – Për ne, sulltanët janë okupues, na kanë shkelë tokën me kambë, na kanë vra, na kanë poshtnue, na kanë ndërrua mendjen, që të mos mendojmë ma për vete por për të huajt; na e kanë ndryshua zemrën, që kjo e shkretë ta urrejë Gjergj Kastriotin e të duam sulltanin; na kanë konvertua shpirtin duke na mësua të mbajmë fenë e tyre e t'i biem mohit Krishtit. Pra, ju që keni ba këto punë e paçi për faqe të zezë tuajën, por ne

kemi vendosë e jemi betua të heqim nga mendja, nga zemra dhe nga shpirti gjithçka që na ka sjellë turku.

- Hesht, he qen! – Bërtiti Bej Gjinolli, i cili s'i duronte ma fjalët e Zefit.

- Jo, more! S'po heshtim! Por, po dëshmojmë bile të gjithë së bashku, – ia ktheu Zefi guximshëm në emër të të gjithëve.

Mbas kësaj, Zef Gashjani u tha burrave me plisa, që duhet t'u themi këtyre turqve se në çka besojmë ne. Pastaj të gjithë filluan prapë këngës.

Në këtë moment Zef Gashjani u kthye kah burrat me plisa dhe u foli:

- Dje i kemi thanë shkurt se ne duam të besojmë në Krishtin. Por si duket, këta s'e paskan marrë vesh këtë punë. Prandaj iu drejtua burrave: A ju themi në çka besojmë ne, qyshkur në këto toka është përhapë Mësimi i Apostujve?

Ndërkohë që po fliste Zefi, burrat me plisa, shikuan njëri- tjetrin dhe u morën vesh të bëheshin gati për këngë. U munduan t'i vinin duart në brez, por nuk arrinin prej prangave, këndeje, aq sa hapeshin prangat, hapen duart para vetës dhe filluan të këndonin të gjithë njëherësh.

*Besoj në Hyjin,
Atin e gjithëpushtetshëm,
Krijuesin e qiellit e të tokës...*

Kjo këngë - kushtim e zemëroi menjëherë myftiun, prandaj ndërhyri duke thënë, *sofan Allah*, Allahu u marroftë, ndalni këta qena, pa din e pa iman, që po lehin këtu para nesh!

Por burrat me plisa vijuan këngën e tyre:

*...E në Jezu Krishtin,
Birin e Tij, një të vetmin, Zotin tonë,
i cili u zu për virtyt të Shpirtit Shenjt;
u lind prej Virgjërës Mari,
pësoi mundimet nën Poncin Pilat.*

Pastaj, ndërhyri kadiu, duke bërtitur e duke kërcënuar.

- Boll ma! Do t'ju gjykoj me vdekje, do t'ju gozhdojmë në kryqe, si Krishtin tuaj. Do t'ju dorëzojmë te xhelati, që me hanxharin e tij t'ju këpusë kokën. Por burrat me plisa s'donin t'ia dinin fare. Kështu që, të pathyeshëm dhe krenarë, vijonin këngën e tyre:

*...u vu në Kryq, vdiq e u varros, zbriti në ferr;
të tretën ditë u ngjall së vdekuri;
u ngjit në qiell, rri në të djathtë të Hyjit,
Atit të gjithëpushtetshëm;
andej do të vijë për të gjykuar
të gjallët e të vdekurit...*

Gjendja u bë e padurueshme, beut veç sa nuk kishte plasur zemra. E nga gurmazi nuk i dilte zâni. Ai mezi pëshpëriste, *mbytni këta qenë!* Për t'i përforcuar fjalët e veta që nuk mund t'i nxirrte mirë, e mbështeste njetin e tij, me shenja dore duke iu ba me dije asqerëve që të

përdornin dhunën mbi ta. Asqerët, si të tërbuar, filluan të sillnin pa mëshirë mbi burrat me plisa. Por ata, edhe pse rrinin herë me ndonjë thirrje *hif* e herë me ndonjë *of*, vazhdonin melodinë e këngës së tyre:

*Besoj në Shpirtin Shenjt,
Kishën e shenjtë katolike,
shoqërinë e shenjtërve,
faljen e mëkateve,
ngjalljen e korpit
dhe jetën e pasosur. Amen.*

Kur mbaruan dëshminë e fesë së tyre, ata filluan t'i përsëritnin fjalët e besës që kishën lidhur në shtëpinë e Kolë Sopot. Gjendja u bë e padurueshme, e të gjithë ishin trishtuar; edhe asqerët ishin lodhur duke sjellë me kërbaç mbi burrat. Myftiu habitej me këtë pathyeshmëri të burrave.

Kadiu kërkoi një gotë ujë, mori frymë thellë, mblodhi të gjitha fuqitë e dhe dha urdhër:

- Merrni e çoni këta qen në hapsane,⁴⁷ në podrumin e hapsanës, mos u jepni as bukë, as ujë! Le të hanë m....e vet, ose le të cofin këta qen!

Edhe pse fliste ashtu, ai si frikacak që ishte e dinte mirë që nuk guxonte t'i linte të vdisnin. Këndeji, i tha në vesh, komandantit të rojeve: “Do t'u jepni një racion ushtari çdo tri ditë!”

Asqerët e dinin që burgu me podrum mund të merrte shumë pak veta, por duke parë zemërimin e madh të Mailq beut, s'patën guxim ta kundërshtojnë.

Asqerët i morën të burgosurit të lidhur në pranga hekuri. Iu hoqën plisat e bardhë të Pirros prej koke, u morën edhe shkopinjtë me kryqe dhe i tërhoqën zvarrë jashtë sarajeve.

Duke qenë që nuk kishte burg të madh për aq shumë njerëz, i çuan në një burg të vjetër, jashtë qytetit, ku s'kishte njeri. Vunë rojet në raport me burrat e lidhur në zinxhirë dhe ikën prej aty.

Njëri nga rojet, që vinte prej Zhegre, duke ditur se këta njerëz mund të vdisnin pa bukë e pa ujë, po edhe duke pasur dhembshuri për ta, u kujtua se në anën tjetër të burgut kalon një vijë uji që shkon te mullini ma poshtë.

U soll rrotull e rrotull, gjoja për të inspektuar rrethimin e burgut, por në të vërtetë ai kërkonte një vrimë muri ku mund ta fuste ujin brenda burgut. Kur e gjeti një të tillë, me bajonetën e pushkës, hapi një vijë nga jazi deri te muri, që uji të shkonte brenda burgut. Pastaj mbloodhi disa rrasa dhe e mbuloi atë vijë, që mos të dallohej nga të tjerët.

Të burgosurit brenda burgut ishin të gjithë me buzët shkrumb, pasi s'kishin ngrenë, as s'kishin pirë gjatë gjithë ditës.

Zefi, Kola dhe Pjetri i udhëzuan burrat të kërkonin rreth e rrotull e të shihnin mos po gjenin ndonjë gjë për t'u mbuluar.

- Frati na ka thanë se Krishti është bari i mirë, e se ne jemi grigja e tij. Prandaj duhet të organizohemi si delet kur mrizojnë, e i bëjnë hije njëra-tjetrës.

- Kështu do të bëjmë edhe ne gjatë natës. Nuk do

shtrihemi në tokë, por do flemë ulur, duke u struktur dhe duke u mbështetur në njëri-tjetrin. Kjo do të na ndihmojë të mos ftohemi, ose të vdesim nga i ftohti i natës. Mandej ata që to të rrinë në mes, le t'iu japin jelekët e vet atyre që do jenë në rreshtin e fundit. Gjatë natës do të ndërrojmë vendet, me qëllim që këta të mesit do të dalin në rreshtin jashtë. Kjo do të na ndihmojë që me të nxehtit e trupit ta luftojmë të ftohtit a natës.

Njëri nga ata, që kërkonte rreth e rrotull, se mos ndoshta do të gjente diçka, vërejti murin e lagur dhe tokën që ishte bërë qull. Me një shkop që kishte gjetur aty pranë, filloi të gërmojë dheun. Sa arriti skaji i murit me gërmimin e tij, gufoi uji i kthjellët. Sa pa këtë gjë, ai klithi! Ujë, ujë! Gjithë burrat vrapuan te ai. Çka me pa! Ujë buronte si gurra nëpër vrimat e murit. U rreshtuan për skaj murit dhe një nga një lanin duart e faqet, pinë ujë dhe shkonin nën hajatin që gjendej aty afër e uleshin pranë njërit-tjetrit.

Gjetja e ujit i gazmoi të gjithë, sepse iu kthye shpresa, Ata e dinin mirë që, nëse do të kishin ujë, me siguri do të mbijetonin.

Të nesërmen në mëngjes herët, dikush hodhi disa shami të lidhura në cepa.

Zefi e Kola, pasi ata ishin zgjuar më herët, vërejtën që kur u hodh shamia e parë, por nuk ia vunë veshin, duke menduar se njerëzit gjuanin mbeturinat e veta brenda mureve të burgut të braktisur. Kur ra shamija e dytë dhe e tretë, u zgjuan e dhe tjerët. Pjetri u çua me vrap e shkoi të shihte shamitë e hedhura brenda burgut. Kur hapi shaminë e parë, pa që brenda kishte bukë, djathë,

qepë e një lëkurë edhi, që ishte e lidhur me një grykë, si të ishte strajcë.

Burrat e plisave u gëzuan shumë, hëngrën dhe pinë, si asht ma së miri.

Natën para, kur gjetën ujin, nuk e lodhen mendjen shumë, ngaqë mendonin që ishte një rastësi, por tani në mëngjes, në të ardhur buka e rakia, e kuptuan që një dorë e mirë po kujdesej për ta.

Që atë ditë që u poshtrua, nga guximi i burrave me plisa e me kryqe, bej Gjinolli kishte mbetur pa gjumë. Edhe kur ia sillnin bukën, ai nuk mund ta përpinte i ngrati. Për pasojë, asnjë ditë s'kishte ngrënë bukë siç duhet.

Sa ma shumë ecnin ditët, atij i përkeqësohej më tepër gjendja. Sidomos ndihej i tërbuar, kur komandanti i rojeve e informonte se burrat me plisa në burgun ku i kishin vendosur, gëzoheshin e këndonin. Pas këtij informacioni, lypte ushqime dhe ftonte defatoren,⁴⁸ që edhe ai të këndonte e të gëzohej që burrat me plisa vuanin në burg.

Por zemra e tij s'arrinte dot të gëzohej, pasi e kishte kapluar terri i urrejtjes ndaj burrave me kryqe e me plisa. I ngrati, s'mund të kuptonte që të burgosurit e tij ishin më krenarë me vuajtjen se ai me pushtetin. Pyeste veten! Si është e mundur, që ata në burg këndojnë e zemra e tij në saraje vuan e qan? E deri sa i bluante nëpërmend e zemër të gjitha këto, sa nuk luante mëndësh. Nganjëherë, hidhte ushqimet për tokë ose përmbyste sofrën, duke u munduar të shfrynte mllefin.

Këto gjeste i përcillte me zë duke bërtitur me sa mundej:

- Allahu e qittë fare çdo krye që mban plis! Mallkuar qofshin të gjithë burrat e Karadakut!

Kështu vazhdonte Maliq beu, duke nemë e duke mallkua çdo gjë. Dikur, ashtu i tërbuar, nisi të mallkonte turkun që kishte bërë reformën e ligjeve... pastaj nemte vetën.

Nënshtrimi ndaj pushtuesit dhe serviliteti ndaj tyre, e mbanin në postin e lartë të pushtetit. Kurse urrejtja, frika dhe tmerrri i përjetuar, e mbanin të strukur nën hijen e lakmisë së vet, pasigurisë dhe dëshpërimit.

Një ditë, si për ditë, në kohën e çajit, Maliq beu kishte dalë në çardak, për t'u qetësuar paksa. Derisa shihte diellin se si po largohej gjithnjë e më shumë dhe gradualisht po humbte matanë majave të maleve, filloi t'i gëzohej hënës që do vinte për ta ndriçuar natën. Meqë ishte përqendruar shumë gjatë duke shikuar diellin, i ishin zgjeruar bebëzat e syve.

Në këtë mënyrë, edhe pse dielli nuk shihej, rrezet e tija ende i shndritnin paksa majat e bjeshkëve të malësisë së Karadakut. Po atij i dukeshin sikur të ishin koka njerëzish që mbanin plisa të bardhë të Pirros. Prandaj i mëshilte dhe i fërkonte sytë e tij disa herë.

Më vonë, kur terri i natës po e zëvendësonte gjysmëdritën e muzgut, hingëllima e kalit, që kasneci po e lidhte nën hajat, bëri që Maliq beu të shkëputej shpejt nga mendimet e veta. Falë kësaj situatë, shpëtoi pa iu kthye trishtimi i ditës prej plisave të Pirros, në kokat e malësorëve.

- Kush është? - Bërtiti beu, nga çardaku.

- Është kasneci! – I tha komandanti i rojeve.

- Jepni të hajë e le të pijë! – Urdhëroi beu.

Kur hana, si një hileqare që është, i vidhte dritën diellit dhe ia jepte tokës, që sadopak të zbuste terrin e natës, beut filloi t'i kthjellej mendja. Në anën tjetër, lëvizjet e kalit poshtë çardakut, ia kujtuan se kasnecin e kishte dërguar para ca ditëve në Prishtinë dhe se ai duhej të kishte me vete një përgjigje nga Jashar Pasha.

Menjëherë thirri hyzmeqarin në korridor, që të afrohej dhe i pëshpëriti me gjysmë zëri:

- A pat gjâ n'dorë kasneci, kur hyri brenda?

- Nuk di, s'pashë mirë, efendi bej! - Iu përgjigj rrogëtari.

- Ma thirr komandantin e rojeve, shpejt! - I tha beu.

- Si urdhëron, beg efendi. – I tha rrogëtari dhe u largua prej tij, për ta zbatuar urdhrin.

- Ju duhet gjâ, beg efendi? – Pyeti komandanti i rojeve që ishte paraqitur sipas kërkesë së tij.

- He! Jo! Po, desha t'ju pyes: ky kasneci, prej ku erdhi?

- Prej Prishtinë! – U përgjigj komandanti rojeve.

- Po, a pruni gjâ? – Pyeti prapë begu kureshtar. Pasi agonia e pritjes së përgjigjes, nga Jashar Pasha po e mbyste ora-orës.

- Po, efendi bej! Një letër, nga madhëria e tij, Jashar Pasha.

Sa dëgjoi beu për letrën, kërcu në këmbë e nisi të shajë e të bërtasë, duke fyer me fjalët më të ndyra

komandantin e rojeve dhe kasnecin që nuk ia kishin sjellë letrën menjëherë. Komandanti i rojeve u mundua të arsyetohej, me argumente të ndryshme, por asgjë nuk e qetësonte zemërimin e begut. Kasneci dëgjoi zemërimin e beut, dhe pa i thanë asgjë, vrapoi shkallëve përpjetë dhe i solli letrën.

Begu, si i tërbuar hapi letrën, para të gjithëve e nisi ta shihte e ta përpinte me sytë e tij, pasi që me çdo kusht donte të dinte përmbajtjen e saj. Donte të zbulonte se çfarë kishte përgjigjur Jashar Pasha. Por ai i gjori, nuk dinte të lexonte. Këndej, i turpëruar para shërbëtorëve, i tha komandantit të rojeve:

- Ma sill këtu menjëherë myftiun!

- Beg efendi, - i tha komandanti i rojeve, - është vonë. Myftiu do të zemërohet shumë, e ju e dini që kur ai zemërohet... bahet nami. - Po ma thirrmi kadiun, pra! - Tha beu. Por menjëherë u mendua:

- Jo, kadinë, nuk e dua. Ai është debil,⁴⁹ nuk dua që ai ta dijë se çka thotë kjo letër. Ma mirë ma thirrni... ma thirrni kajmekamin, - dha urdhër beu.

- Po kajmekami jeton larg, beg efendi! Edhe nëse shkojmë ta marrim, nuk mund të kthehemi para sabahut. Kurse ai në sabah, ashtu kështu vjen vetë.

- Dreqi e marrtë! M'u hiq qafe e shko më gjej një që din me lexua! Pjelle nja, nëse duhet, he shejtan! Veç kadiun nuk e dua, - tha beu.

Komandanti rojeve kishte mbetur i pashpresë, pasi nuk i binte në mend se kush mund të lexonte letrën e beut.

Pasi u larguan prej çardakut, rrogëtari i pëshpëriti komandantit të rojeve, në hanin e qafës së Pazarit, ka shpeshherë kalimtarë që dinë shkrim e këndim.

Kjo ide e qetësoi komandantin, mori një togë asqerësh e shkoi në han. E, sa hyri brenda, filloi të bërtasë:

- A di kush shkrim e këndim këtu?

Të gjithë ranë në mendime, se çfarë donte ai me këtë pyetje. Edhe ata që dinin, kishin frikë të lajmëroheshin. Në një qoshe, ishte mbështetur edhe David Berisha, që kishte ardhur për të marrë vesh se çka po ndodhte me të burgosurit. Ai po ashtu hapte zânin që të burgosurit janë heronj të fesë dhe të zakoneve tona nëpër fshatrat përreth.

Me nxitjen e tij, katundarët sillni ushqime, të lidhur në shami e i hidhnin sipër mureve, brenda burgut ku pashai kishte burgosur burrat e Malësisë së Shkupit.

Ky dinte shkrim e lexim arabisht, sepse kishte punuar në administratën e mëparshme të perandorisë osmane, në Zhegër. Deshi të pohonte, por kishte frikë se do ta zbulonin, edhe pse kishte çallmë mbi krye dhe të mbathurat e zeza, që ishin të gjëra në bel, kurse te këmbët mblihdeshin si dimi ose ma mirë me thanë, ngushtoheshin si kule.

Derisa komandanti i rojeve përsëriste pyetjen e tij, ai mendoi se, ndoshta, do të mësonte diçka prej komandantit të rojeve të beut, për të burgosurit.

Kjo ia mbushi mendjen, kështu që u ngrit dalëngadalë në këmbë dhe tha:

- Di unë shkrim e lexim!

- E kush je ti? – Pyeti komandanti rojeve.

- Jam Demush Aga! Kalimtar rasti, - iu përgjigj burri që dinte shkrim e lexim.

- Eja me ne, - urdhëroi komandanti i rojeve, pa i dhanë asnjë sqarim.

Rrugës drejt sarajeve të beut, komandanti i rojeve filloi ta merrte me të mirë Demush Agën, duke e lutur që të mos tregonte se prej ku vjen dhe kush është, se, po ta merrte vesh beu, që ai po i sillte një të panjohur nga hani, për leximin e letrës së tij, do t'iu priste kokat të gjithëve, edhe komandantit.

Kjo punë i shkonte për shtat për së tepërmi David Berishës, pasi ai edhe mund të mësonte shumë për burrat e burgosur edhe të mbante të fshehur identitetin e vet. Çka ishte më interesante, këtë gjë ia kërkonte vetë komandanti i rojeve.

- Po çka t'i them unë i mjeri, nëse beu do të doj me ditë kush jam? - Pyeti Demush Aga duke u shtirë si një i paditur.

- Më parë më thuaj, nga din ti shkrim e lexim, – pyeti komandanti i rojeve.

- Në rini kam qen nëpunës në Zhegër, - u përgjigj Demush Aga.

- E pra, kështu thuaj, një plak turflluak, që në rininë e vet ka mësuar shkrim e lexim nga hoxha i Zhegrës e që tani jeton këtu në Gjilan.

Komandanti i rojeve dhe Demush Aga u morën vesh edhe për detajet e tjera, në mënyrë që plani i tyre i mashtrimit të beut, të dukej perfekt.

Kur erdhën në saraje, komandanti i rojeve ia prezantoi beut, Demush Agën, sikur ishin marrë vesh. Por beu, i cili ishte lodhur duke pritur që të dinte se çka shkruante në atë letër, s'deshi t'ia dinte se kush është ky Demush Agë, por a dinte të lexonte letrën apo jo.

Pasi u largua komandanti i rojeve dhe hyzmeqari që gjendej me të, pashai nxori letrën nga gjiu i tij dhe ia dha Demush Agës t'ia lexonte, duke e kërcënuar se po doli llafi jashtë sarajeve, do ta gjente dhe do t'ia priste kokën.

Demush Aga mori letrën dhe filloi ta lexojë. Në të ishte shkruar që problemi me të burgosurit, është tepër i ndërlikuar. Sepse Porta e Lartë kishte ndryshuar ligjet dhe iu kishte njohur të drejtën e rrëfimit të fesë gjithë qytetarëve të vet. Austro-Hungaria kërcënonte në gjitha anët që të ndalim persekutimin e të krishterëve. Pastaj, Kisha e Letnicës nëpërmjet Rraguzës, mund ta çojë këtë lajm në Stamboll e në Paris e për ne mund të bëhet nami.

Prandaj, i sugjeronte beut që të kishte kujdes me ta e të mos e tepronte.

Demush Agës i ndalej fryma dhe prej emocioneve i dridheshin duart, ndërsa lexonte këtë letër, pasi prej saj mësonte shumë për vëllezërit e tij të burgosur. E për t'i fshehur emocionet i kërkonte beut që ta falte për leximin, duke arsyetuar se tashmë është plak e nuk shihte mirë.

Maliq beut, që ishte ulur në divanin e tij, kishte filluar t'i dridhej buza, ngaqë e kuptoi se përfundimisht nuk guxonte t'iu priste kryet, sikur iu kishte hequr plisat

burrave të Karadakut.

Në fund të letrës përjetoi një fllad vere mbi zemrën e tij. Që të kuptonte mirë, e luti Demush Agën, t'ia lexonte edhe njëherë. Demushi filloi t'ia rilexonte edhe një herë paragrafin e fundit, ku thuhej:

- Ti mundohu t'i bindësh me metodologji kulaçi e me përdorim të lehtë të kërbacit. Po s'arrite t'i bindësh ata klysha qensh, m'i dërgo mua, sepse po u lejua kjo gjë, do të marrë flakë i gjithë vendi dhe zjarri mund të kapë aq shpejt edhe Drenicën, sa nuk arritëm ta vëmë kurrë zap.

E kur të marrë flakë Drenica, digjet edhe Llapi e Gollapi, po edhe krejt Arrnautlluku jonë...

Beu mori letrën, e vuri prapë në gji, falënderoi Demush Agën, duke i bërë me dije që mund të largohej. Thirri komandantin e rojeve dhe i dha urdhër që ta vriste plakun që lexoi letrën, e t'ia sillte kokën e tij në saraje.

Kishte frikë se ai do të nxirrte fjalët dhe gjithë përmbajtjen që kishte mësuar nga letra. Roja, duke ditur që beu ishte i tërbuar kohëve të fundit, nuk pati guxim të komentonte urdhrin. I bëri me shenjë që do të zbatonte urdhrin menjëherë dhe u largua pa fjalë.

Por, sa nisi të zbriste shkallëve teposhtë, shpirti po i rëndohej. Mendoj, si mund të vritej njeriu që e nxori faqebardhë para beut! Është marrëzi, thoshte ai në mendjen e vet.... e në fund vendosi të mos e vriste. Por, që të sigurohej se nuk ishte duke gabuar, e përcolli plakun deri në han ku e kishte marrë. Në derë të hanit i dha një cigare dhe filloi ta provokonte nëse do të tregonte ndonjë gja prej asaj çfarë kishte lexuar në letër. Sepse,

edhe vetë ishte kureshtar të dinte se ç' ishte ajo letër aq e rëndësishme e çfarë shkruhej në të.

I shtronte pyetje të ndryshme, por plaku i urtë i njihte dredhitë e turqve. Këndeje, iu bënte bisht të gjitha pyetjeve të tija, pasi edhe Demushit i duhej të dinte sa ma tepër për burrat e burgosur.

Dikur u “miqësuan”, sa që ndenjën deri pas mesnate duke u munduar të nxirrnin ndonjë informatë prej njëri-tjetrit

Komandanti i rojeve dikur u bâ kureshtar e vërtet donte të dinte se çfarë ishte e shkruar në atë letër. Po edhe plaku i urtë donte me çdo kusht të nxirrte ndonjë informatë lidhur me gjendjen e burrave të burgosur.

Komandanti i rojeve, për të bindur Demush Agën, që nuk do të gabonte nëse i tregonte përmbajtjen e letrës, ia zbuloi urdhrin që ia kishte dhënë beu, duke u larguar prej tij. Plaku i urtë, për t'u vërtetuar që komandanti i rojeve e kishte me gjithë mend, e provokoi, duke i thënë se në strajcë kishte një shishe me raki... dhe se kuvendi me raki shkante më mirë. Komandanti i rojeve e pranoi sfidën.

Rakia i “miqësoi” edhe më shumë, kështu që plaku i shuajti kureshtjen komandantit të rojeve, duke i treguar disa gjëra nga përmbajtja e letrës. Nga ana e tij, komandanti i rojeve ia rrëfeu plakut gjithë qëndresën e burrave me plisa, dhe ia përshkroi gjithë zemërimin e Maliq bej Gjinollit. Sidomos vuajtjet e tija pas asaj dite që ishte përballur me ta.

Dikur u ndanë si miq. Plaku i urtë u kthye tek skuta

ku ishte ulur, që kur kishte ardhur herën e parë në han. Kurse komandanti i rojeve mori një kokë deleje, që e kishin prerë për darkë në han, e futi në thes e, pasi lau duart në pellgun e gjakut ku ishte prerë delja, shkoi në sarajet e beut.

Beu ishte akoma zgjuar, pasi letra e kishte tmerruar edhe më shumë.

-Ja koka e plakut, bej efendi, - i tha komandanti i rojeve.

-Qitja, qenve! Qitja qenve! - Ia ktheu beu duke mos dyshuar fare në mashtrimin që po i bënte komandanti i rojeve.

Të nesërmen, herët në mëngjes, David Berisha kishte mbërri në Stubëll, në shtëpinë e Zef Gashjanit. Sapo ishte ndarë prej komandantit të rojeve, ai ishte nisë për t'u çuar familjarëve informacionet që kishte grumbulluar në Gjilan.

Menjëherë u bashkuan gratë e fëmijët e burrave të burgosur, të cilëve iu dëftoi të dhënat për gjendjen e të afërmeve të tyre.

Gratë dhe fëmijët u lumturuan që mësuan se burrat e baballarët e tyre ishin gjallë:

Gjela, nëna e Zef Gashjanit, si grua e urtë që ishte, mori fjalën dhe iu drejtuar David Berishës:

-O David Berisha! Qysh atë ditë që të kemi zanë mik, bekim ka pasur shtëpia jeme. E kam ditur që je i zoti dhe shumë i shkathët, po me lexua letrën e Pashait të Prishtinës prej dorës Maliq beut, këtë nuk ke bërë me zotësinë tënde, këtë mrekulli ka mundur ta bëjë vetë Zoja e Letnicës, Nana e bekume e Zotit tonë.

Duhet ta falënderojmë këtë Nanë të bekume, sepse ajo nuk e ka hequr asnjëherë dorën e vet prej nesh. Mori

atë vargun, ku kishte rreshtua lenat në formë rruzareje dhe nisi të lutej:

*T' falemi, o Mari, hirplote Zoti me ty.
E bekueme je mbi gjitha gratë
E, i bekuam asht fryti i barkut tand, Jezus.*

Kurse të gjithë të pranishmit e përcillnin plakën që nxori nga gjiri ato rruazat e veta me lena lisi dhe vazhduan bashkë me të, pjesën e tytë të kësaj urate:

*Shenjta Mari, Nana e Tenzot,
lutu për ne mëkatnorët
tash e ne në fill të vdekjes sonë. Amen.*

Dhe kështu vazhduan duke përsëritur me dhjetëra herë.

David Berisha, pasi pushoi mirë, hëngri një kafshatë bukë dhe u përshëndet me të gjithë. Kur u nda prej nipit të tij, që kishte dalë për ta përcjellë deri në Kodër mbi fshat, e porositi Gjonin që, sa më parë të shkonte e t'i informonte familjet e burrave në Vërnakollë e të Binçës, kurse të Terziajve do t'i lajmëronte vetë, sepse edhe rruga i binte në atë anë. Udhëzime të veçanta i dha për ta njoftuar fratin e Kishës së Letnicës.

Në mesditë, derisa gratë mbushnin ujë te kroi, njëra nga gratë e familjes së atyre dy burrave, që nga frika kishin kërcyer nga dritarja e shtëpisë së Ramë Selmanit në Binçë, e zemëruar në burrat e shtëpisë vet, që s'kishin pas guxim me lidhë besën, i tha Gjeles:

- Po flitet në katund, se burrat e besës ishin gjallë!

-Kështu kemi marrë vesh edhe ne, - tha Gjela duke mbajtur rezervat e veta nga kureshtja e grave të Shabanëve.

-Lavdi Atit e Birit e Shpirtit Shenjt, - ia ktheu ajo.

-Kur gratë e tjera dëgjuan këtë thirrje, të gjitha i përgjigjën sikur të ishin duke kënduar në korin e kishës:

-Si ka qenë në fillim, ashtu tash e për gjithmonë e jetës. Amen!

Aty te kroi gjendej edhe nusja e shtëpisë së Shabanëve, por jo ajo që mallkonte burrat e besës.

Ajo nuk përzihej me gratë e tjera. Edhe kur lutën uratën, nuk mori pjesë. Ajo ishte uratë e kishës. E pra, nusët e Shabanëve ishin mësuar tashma me lirinë e grave të Stubllës. Ajo kishte hequr ferexhenë. Tani, ferexhenë e vinte vetëm kur shkonte në gjini.⁵⁰

Megjithatë, asaj i interesonte gjithçka që flisnin gratë te kroi. Prandaj dëgjonte me kujdes të tana bisedat e tyre. Por nuk donte të përzihej në diskutim, pasi shtëpia e Shabanëve bashkëpunonte me turkun. Bile, edhe kur i kishin arrestuar burrat, një prej kësaj familjeje u kishte prirë asqerëve, duke i çuar shpi për shpi ku gjendeshin Burrat e Besës.

Kësaj radhe ishte ndryshe, pasi që njëra nga vajzat e pranishme nisi t'i qortojë gratë, që të mos flisnin shumë për burrat, duke treguar me shenjë të fshehtë, se aty ishte nusja e Shabanëve. Kjo punë e zemëroi për së tepërmi, pasi s'ishte hera parë që ajo etiketohej si tradhtarë. Kështu që, kur vërejtë shenjën e kësaj vajze, lëshoi enët që mbante në dorë dhe iu drejtua grave:

- Ju ruajuni prej Shabanëve, jo prej meje, – tha nusja e pranishme e shtëpisë së Shabanëve. Dhe vazhdoi t'iu thoshte grave:

- Shihni shoqe! Vërtet e di që ju nuk më besoni, por, qysh kur kam ardhur nuse te Shabanët, kam vërejtur që ju, neve grave të Shabnëve na shihni me dyshim dhe ruheni prej nesh. Ndoshta keni të drejtë, pasi burrat tanë po bashkëpunojnë me asqerët, por ata mendojnë se janë në rrugë të mirë dhe i shërbejnë me besnikëri sulltanit. Po ne gratë, jemi ndryshe.

Dua me ju kallëzua një gja!

Për atë Zot, që ju e besoni e që burrat tuaj janë të gatshëm të vdesin për të, vëllai jem më ka treguar për guximin dhe burrninë, që burrat tuaj kanë dëshmuar para Maliq beut. Qysh atë ditë kam thanë, që edhe burrat e familjes teme ku jam bijë edhe këta të Shabanëve ku jam martuar, e kanë gabim që i shërbejnë hyqemetit.⁵¹

Ne gratë s'kemi çka bajmë, përveçse t'iu nënshtrohemi vullnetit të burrave tanë. Megjithatë, ju s'e keni vu në dukje, po prej asaj ditë që i kanë marrë burrat tuaj, nuk kam vu ma ferexhenë para jush.

Edhe një gja dua me ju thanë: Vëllai jem, vërtet i shërben turkut, ai është roje te burgu ku janë të burgosur burrat tuaj. Shka ka me ba, familja do me hagër, oj motra!

Por, pasha Allahun, zemra e tij ishte bashkuar me burrat tuaj. Edhe ata janë gjallë sot, falë atij sepse pasha kishte dashtë t'i linte të vdisnin nga etja. Por, për t'i shpëtuar, im vëlla kishte hapë një vijë uji, nga jazi e te

muri i burgut, që të mund të pinin sa të donin.

Ndërsa e dëgjonin duke folur në këtë mënyrë nusen e Shabanëve, të gjitha gratë kishin mbetur pa fjalë. Ato e shikonin njëra-tjetrën dhe s'iu besonin veshëve për atë se çfarë po dëgjonin.

Vajza që kishe ndërhyrë për t'i qortuar gratë, u turpërua dhe u përvujtërua para saj, duke i kërkuar falje njëqind herë.

Dikur vonë, kur gratë ishin shpërndarë, Gjela bashkë me çikat e shtëpisë së vet, ende po i mblidhte rrobat që i kishin larë e po niseshin drejt shtëpisë, kur ia behu Gjoni që vinte nga Letnica. Ky mori fillimisht ngrykë Loken dhe, pasi freskoi sytë e piu ujë, i tha Gjelinës se nuk e kishte takuar fratin. Ai kishte shkuar në një udhëtim të largët e nuk dihej se kur kthehej.

Në sarajet e Maliq beut ishin mbledhur të gjithë këshilltarët. Aty kishin ardhur edhe kadiu e myftiu. Në këtë takim beu kishte ftuar edhe disa kryefamiljarë me emër në qytet.

Nuk iu lexoi letrën që ia kishte dërguar kushëriri tij, Jashar Pasha, sikur ishte zakon në këto raste. Ai përpiqej të shpjegonte situatën, në të cilën i kishin futur burrat e Karadakut, duke i bindur të pranishmit që gjithçka që thoshte, vinte prej zgjuarsisë së tij personale.

Kur u ulën të gjithë rrethe e rrotull në divane, beu shtrëngoi letrën që mbante në gji e filloi t'iu thoshte të pranishmëve:

- Hall i madh na ka gjetë me këta burrat e Karadakut. Prej asaj dite kur i kemi futë në burg, mendja ime vetëm këtë gjë po bluan.

Por, herë po më mungon uji në jaz, e herë drithi në çakall.⁵² Kështu që ju kam ftua ju, që ta pleqnojmë këtë punë.

- Bej efendi, - ndërhyri myftiu, - ata janë qafirë, meritojnë me iu hedhë kryet në tokë, sikur ju ke heqë

herën e fundit plisat.

- He, he! - Bëzani beu dhe vazhdoi.

- Po, iu hoqëm kokën atyre qafirëve, por kam frikë që do të bëhen më të rrezikshëm; për ne, pa krye në qafë se me të. Kam frikë që po e morën vesh fuqitë e mëdha do ta dridhin Stambollin, pastaj Stambolli do të na dridhë ne. Kuuku! Kuku! Do të bahet nami.

- Kah do ta marrin vesh fuqitë e mëdha këtë punë, or beg? – ndërhyri Kadiu. – Pastaj këtu, në anën e Moravës, s'ka ardhur kush prej se jam gjallë.

- He! Kanë ardhur, kanë ardhur, po ti nuk i ke pa, - tha beu. Pastaj vazhdoi bisedën e tij me Kadiun - Ti bir ... që je mësua me zhbirilua shtrofullën e djallit, s'mund e dish këtë punë? Ai shejtan frati i Letnices s'do të pushojë duke na paditur... e duke luftuar kundër nesh. A e kupton, ti kadi efendi, që kanë ardhur. Po edhe me keq, që i kanë "sytë e vet" këtu.

- Ke të drejtë, bej efendi! Kjo gja s'më paska shkua nëpër mend. Po më thuaj, bej efendi, si nuk vdiq asnjë deri tani nga etja dhe uria!? - Pyeti kadiu zemërgur, i cili donte me çdo kusht të dinte se si është e mundur që ata kishin mbijetuar, pas një muaji, që kur beu kishte dhanë urdhër t'i linin në burg, pa ngrenë e pa pirë.

Beu kishte frikë të pranonte që kishte urdhëruar fshehtas kryetarin e rojeve, që t'iu jepte të burgosurve një vakt ushtari, çdo tri ditë. Kënde, ai mendonte se burrat kishin mbijetuar mu për këtë fakt. Kështu që u soll e u pështoll e s'dinte si të dilte nga kjo situatë.

Në këto momente e mori fjalën kryetari i rojeve, që

ishte aty i pranishëm. Ai vërtet nuk është se deshi të thoshte diçka, por donte ta nxirrte beun nga situata e vështirë, ku e kishte futur veten. U tregoi të pranishmëve punën e shamive me ushqime nga sipër mureve.

Si duket, këtu rreth nesh ka sa të duash laramanë si ata. Sa kam mundur të mësoj nga rojet, familjet laramane, që i mbështesin vjedhurazi, u sjellin bukën të lidhur me një shami dhe vjedhurazi iu hedhin brenda mureve të hapsanës. Kur i kemi kontrolluar, iu kemi gjetur aq shumë shami, sa që me to mund të kishim bërë çadra për vete.

- Duhet me iu pre kryet rojeve! – Tha beu, pasi e pa se doli nga sikleti që pati me kadiun. Po edhe vetë ishte i etur për gjak. I vetëdijshtëm që atë të burrave të malësisë s'guxonte ta pinte, mendoj ta shuante etjen e tij me gjakun e rojeve. Ishte edhe ai gjak arnauti. Vetëm se, për këtë krim, s'do të lodheshin fuqitë e mëdha e as Stambolli. Bile, as Jashar Pasha nuk do të thoshte gjâ.

- Beg efendi, - tha njëri ndër këshilltarët më besnikë të beut, - nuk mund t'iu pritet kryet rojeve, deri sa të burgosurit janë aty. Nuk di, si do ta arsyetoni veprimin tuaj?

- Heh! hee! Pra, qafirëve duhet me iu heqë kryet!- Tha beu, duke përdredhur zërin dhe muhabetin, me qëllim që të dëshmonte vendosmërinë e tij, po dhe t'iu ikte përgjegjësive të veta.

- Po, po, bej efendi, - tha këshilltari besnik i beut, - atyre duhet me ju bâ gjâmen. Por, po mendoj se është më mirë që t'ia dërgojmë këta të pafe Jashar Pashës, në Prishtinë. Ai është njeri me zemër guri, më i tmerrshëm

dhe më dinak se ju, bej efendi. Mandej unë e di, që ju, ju ligështohet zemra kur duhet të bëni punë të mëdha, me kandar e me hanxhar.

- Mirë e ke, – tha beu, - nesër do t'i sjellim këtu. T'i qesim edhe një herë para jush. Nëse do t'iu mbushni mendjen që të heqin dorë, le të shkojnë në malet e veta, këta këlyshë qensh. Nëse jo, do t'ia dërgojmë Jashar Pashës, dhe ai le t'bëjë si të dojë me ta.

Ky diskutim zgjati deri vonë në mbrëmje. Në fund, para se të çoheshin prej divaneve të tyre, ku ishin ulur qysh në mëngjes, myftiu, për të zbutur gjithë situatën, mori fjalën dhe tha:

- Bëni si të doni, mua mos më thirrni ma për këtë punë. Të premtën, kur ta fali xhumanë, nëse i bini në xhami, dhe i shoh se po i falen Allahut *gjeleshanehu*, do të besoj që ata s'janë qafirë, nëse nuk i bini do t'ju shpall blasfemues.

Ashtu edhe vendosën. Kjo punë u shkante për mbarë të gjithëve, që, pasi të falin xhumanë, t'i qisnin para gjithë xhematit⁵³ dhe njerëzve të tjerë në pazar. Në këtë mënyrë do të arrinin të demonstironin forcën e tyre e njëkohësisht do t'i frikësonin gjithë të tjerët që do të provonin t'i hynin kësaj pune.

Njëkohësishtë do t'i poshtëronin burrat me plisa, para gjithë myslimaneve, turqve e arnautëve, të cilët do të entuziazmoheshin për të luftuar çdo njërin që do të guxonte të përmendte kthimin në origjinë.

I pari i këshilltarëve e kundërshtonte këtë gjë, pasi ai mendonte që, një gjë e tillë mund të kishte kundër

efekt. Pasi mund edhe të ndikonte në nxitjen e një kryengritjeje të katundarëve për t'i shpëtuar burrat me plisa. Këshilltari e dinte shumë mirë që bejlerët, shehlerët, asqerët turq dhe familjet e kolaboracionistët ishin të bindur. Por njerëzit rreth shehrit,⁵⁴ sidomos ata të katundeve, ishin të gjithë laramanë që e mbanin ende fenë e të parëve nëpër shtëpitë e veta.

Te premten, pazari po vlonte nga njerëzit që shisnin e blinin. Ezani thërriste për të falë xhumanë. Myftiu ishte ulur në vendin e vet, qysh pa filluar ezani. Xhemati, si përherë vinte edhe zinte vend para tij. Nga jashtë ndihej krisma e hapave të asqeries⁵⁵ dhe shungullima e zingjirëve, me të cilët ishin lidhur burrat e malësisë.

Beu vonohej, pasi ishte duke u përpjekur edhe njëherë t'i bindte burrat e malësisë që të hynin në xhami e ta falnin namazin. Porse ata, me vendosmëri, refuzonin çdo përpjekje të tij.

Ai u kishte premtuar burrave të Karadakut liri të plotë ndër male, po jo edhe rrëfimin publik të fesë së krishterë, toka pjellore, dy dylym për krye njeri, e shumë privilegje tjera. Po burrat me plisa kishin qëndruar të vendosur, ata donin lirinë e shpirtit, të drejtën për të rrëfyer fenë katolike, lirinë të rregullonin jetën e tyre sipas zakoneve të Lekë Dukagjinit dhe t'u ktheheshin plisat e Pirros, që beu iu kishte marrë.

Sa më shumë beu vonohej, myftiu trishtohej brenda

xhamisë. Ai, deri sa vështronte xhematin e ulur para tij, njëkohësisht vëzhgonte se çfarë po ndodhte jashtë xhamisë. Donte të dinte, nëse do të thyheshin burrat e besës, apo do të pëlciste zemra e beut.

Sa më shumë që kalonte koha, myftiu përjetonte trazime në shpirt, duke qenë që beu vërtet po vonohej shumë, e ai po tërbohej, sa që momente-momente i dukej që po e dëgjonte xhematin duke klithur: *U thyen, burrat e besës*. I bëhej sikur po i shihte ata se si kokulur e këmbëzbathur, po vinin para tij për t'iu nënshtruar Allahut.

Pastaj vëzhgonte përsëri se çfarë po ndodhte jashtë. Kur merrte vesh që Burrat e Besës nuk po thyheshin, mendja e shpirti i rrëshqitnin te realiteti që e trishtonte deri në palcën e kocave të tij, kur i dukej sikur të gjithë katundet ishin ngritur në kambë e po bashkoheshin me Burrat e Besës. Dikur edhe ata që i kishte në xhami i dukeshin laramanë, që mbi qafë kishin hanxharin e në parzëm mbanin kryqin.

Xhemati mbetej i habitur, pasi kurrë nuk e kishin parë myftiun t'i bëhej djersa kokërr, që pastaj si pika loti t'i rrëshqisnin e t'i zgjateshin nëpër mjekrën e tij.

Kur pa se Burrat e Besës nuk po thyheshin, beu me përcjellësit e tij hyri në xhami dhe erdhi para myftiut. E shikuan njeri-tjetrin sy më sy, panë si në pasqyrë trishtimin e vet në fytyrën e njëri-tjetrit.

Kur filloi namazi,⁵⁶ Burrat e Besës që ishin të lidhur me zinxhirë e që pritnin gjykimin posa të përfundonte thirrja e këtij vakti, filluan të këndonin:

*Ne i japim Lavdi Hyjit në lartësitë qiellore
e paqe njerëzve vullnetmirë mbi tokë.*

Asqerët përpiqeshin t'i ndalonin, por ata donin ta kundërshtonin britmën që vinte nga brenda dhe vazhdonin edhe më me zâ këngën e tyre:

*Ne po të lëvdojmë,
po të bekojmë,
po të adhurojmë,
po të madhërojmë,
po të falënderojmë për lavdinë tënde të pakufi.*

Njerëzit në pazar kishin ra në heshtje duke dëgjuar këtë “duet” interesant, mes atyre që faleshin në xhami dhe burrave në pranga që këndonin duke i thurur lavdi Hyjit. Në pazar ishte edhe Demush Aga, kështu që edhe ai filloi t'u bashkohej Burrave të Besës. Por ky këndonte me një gjysmë zëri. Disa nga të pranishmit në Pazar, edhe pse nuk e dinin tekstin, shpejt e kapën këngën dhe nisën të përcillnin melodinë me një *hëë, hëhëh, ëëëëë*.

*Zot Hyj, Mbret qiellor,
Hyj Atë i gjithëpushtetshëm.
Zot Bir i njëlindur, Jezu Krisht,
Zot Hyj, Qengji i Hyjit, Biri i Atit.*

Kjo këngë depërtonte brenda në xhami dhe njerëzit që faleshin, filluan të shqetësoheshin, pasi nuk e dinin se çka po ndodhte jashtë. Gjysma prej tyre kthenin kryet mbrapa për të dëgjuar çka ishte ajo këngë që po këndohej jashtë xhamisë. Po edhe gjysma tjetër, me njërin vesh dëgjonin hytben⁵⁷ e Myftiut, e me tjetrin përpiqeshin të ndienin këngën e burrave. Kjo situatë e hutonte për së tepërmi myftiun. Ai mendohej të ngrinte

zërin që të mos kuptohej kënga që vinte nga jashtë, por fuqia e këngës së burrave sa vinte e forcohej. Prandaj myftiu i ndali fjalët e veta dhe nisi të këndonte lutje, me të cilat e ftonte xhematin të këndonin edhe ata, vetëm e vetëm që kënga e Burrave të Besës të mos e mundte zërin e faljes së tij.

Më së shumti e ndihmonin beu dhe kadiu që me gjithë zërin që kishin, bërtitnin: *Allah! Allah Ekber! Ekber!* Megjithatë, deri sa përkuleshin e ngritkëshin edhe myftiu edhe xhemati, detyroheshin të heshtnin, kështu që, posa binte heshtja brenda, zëri nga jashtë vinte si stuhi e fuqishme dhe i dridhte zemrat e atyre që ishin brenda:

*Ti që shlyen mëkatet e botës, ki mëshirë për ne,
Ti që shlyen mëkatet e botës, pranoje lutjen tonë.
Ti që rri në të djathtën e Atit, ki mëshirë për ne.
Sepse vetëm Ti je Shenjti, vetëm Ti je Zoti,
vetëm Ti je i Tejetlarti, o Jezu Krisht,
së bashku me Shpirtin Shenjt,
në lavdinë e Hyjit Atë. Amen!*

Një të mbaruar falja, beu doli vrik jashtë, menjëherë pas tij, dolën edhe myftiu e Kadiu. Pastaj i gjithë xhemati.

Burrave të Besës u shkëlqente zemra dhe zëri, por pamja e tyre e kishte humbur shkëlqimin e ditës së parë kur kishin hyrë, në mënyrë triumfale, në sarajet e Malik bej Gjinnollit. Tani fytyra nuk u shihej më, pasi ua kishin mbuluar qimet e mjekrës. Për një muaj, mjekra e tyre ishte bërë e ngjashme me mjekrën e myftiut dhe të beut;

tirqit e tyre të baltosur nga dheu i burgut, më shumë i ngjanin kafes turke të papjekur dhe nuk shkëlqenin më si dikur, nga bardhësia e leshit dhenëve. Flokët e rritur në kokat e tyre dukeshin sikur zinin vendin e plisave që iu kishte marrë beu, por më kot. Çorapët e leshtë u ishin shtjerrë e opingat e lëkurës së thiut u ishin grisur.

Pasi dolën të gjithë dhe u rreshtuan para xhamisë, tellalli i ra tupanit duke kërkuar vëmendjen e të pranishmëve, mandej beu mori fjalën dhe i tha turmës:

-Këta qafira, që i kemi sjellë para jush, i kanë ra mohit, Kuranit e sulltanit! Të lidhur në zinxhirë e në pranga, siç po i shihni, do t'ia çojmë Jashar Pashës, pasi ai është instanca ma e naltë dhe ka tagër ma të madhe, për të ushtruar pushtetin e Allahut e sulltanit, mbi këta “qen zinxhiri” që nuk po marrin vesh!

Shihni si janë ba e mendoni çka do të heqin, deri sa t'u dalë shpirti. Sytë e tyre s'do të shohin ma as vendin, as shtëpitë e as familjet që kanë; këtyre, as eshnat s'kemi me ua kthye prapë në Karadak. Kështu do t'ia bëjmë cilitdo që do të guxojë të kërkojë me u bâ prapë kaur.

-Shpirti i tyre u djegtë në xhehenem!⁵⁸ - Bërtiti myftiu, bashkë me këshillin e xhamisë. Edhe asqerët e përsëritën të njëjtën gjë.

Në këtë moment, Zef Gashjani, i cili gjithnjë dilte në ballë të burrave, mori fjalën dhe tha:

-Dëgjo mirë ti beg Gjinolli! Si burra, të kemi ardhë në sarajet tuaja, që të kërkojmë lirinë e fesë. Por ti na trajtove si qejë. Na hoqe plisat, na hoqe kryqat, na rrahe, na lae pa hae e pa pije. Sepse ti ka qorrua sytë lakmia,

pasuria e pushteti. Ti e Jashar Pasha e kushdo tjetër, jeni duke u lodhë kot, sepse ne nuk do të dorëzohemi deri sa të vdesim. Kjo është besa jonë e burrave dhe ti e “turqit tanë” si ti, e dini fort mirë çka do me thanë *besë burrash*.

Ju do të përdorni gjithë fuqinë e turkut, por kurrë nuk do të arrini të mposhtni fuqinë e zemrave tona dhe forcën e besës së lidhun.

Ti, more zëmërgjarpën e me mendjedhelpne, ishe i gatshëm të na jepje lira e dukat, toka të pëlleshme, hareme e gra të reja, bile edhe një copë të pushtetit tënd, vetëm të mohonim besë e fe, po ne i kundërshtuam dhe do t'i hedhim poshtë përgjithmonë.

Ne nuk kërkuam asgjë tjetër prej teje, përveç lirinë e shpirtit dhe të drejtën tonë që të jetojmë si të kështenë, me Krishtin e me kryqin, me bajrakë e kanû.

Ti dhe ata që duan, po edhe laramanët tjerë që s'kanë guxim, mbajeni fenë e turkut, faljuni Allahut, shërbeni sunduesit, merrna haraçin, por ne na i njihni lirinë tonë, na leni t'i falemi Zotit tonë e ta duam atdheun tonë. Ne nuk ju urrejmë, se ju nuk dini çfarë po bani. Lus Zotin tonë Jezu Krishtin, që t'i lirojë zemrat tuaja nga frika dhe urrejtja ku i keni futur. Edhe unë s'kisha dashtë me të pa ma, në këtë dynja.

Por kam frikë, beg, se, sa e njoh unë Zotin tem, do të detyrohem t'ju shoh prapë, të gjithëve. Bile, para syve tuaj, do të lartësoj kryqin, jo vetëm në dorë e në qafen e grave tona, po edhe në maje të Stubllavaqës së Karadakut. Do ta lartësoj aq nalt, sa që ti do të arrish me pa nga çardaku i sarajeve të tuaja.

Gjithë burrat zhuzhitën njëherë me prangat dhe zinxhirët e tyre, pastaj njëzëri thanë: *Amen! Ashtu kjoftë!*

Myftiu, i tërbuar që beu lejonte të dëgjohej ky fjalim i prijësit të burrave, iku prej aty. Iku duke mallkuar beun e burrat e Karadakut.

Kur beu pa se iku myftiu, menjëherë i kërkoi tallallit t'i binte tupanit dhe, me të mbaruar tellalli, Maliq bej Gjinolli, mori fjalën dhe tha:

- Mi hiqni sysh! Jashar Pashës, çojani! - Dhe u nis për në sarajet e veta.

Vetëm, kur shkeli në një pus uji, kuptoi që ishte zbathur, ngaqë, si pa krye kishte dalë nga xhamia. Këtë gjë e vërejtën të gjithë njerëzit në pazar. Po ai i ngrati s'kishte ç'të bënte, uli kokën, u kthye përsëri te dera e xhamisë, ku nuk i gjeti opingat e veta, pasi dikush nga xhemati ia kishte vjedhur. Kjo gjë e tërboi edhe më shumë beun. Që të mos turpërohej edhe njëherë nga njerëzit, hyri në xhami e priti aty, deri sa ia sollën një palë opinga të tjera çfarëdo.

Komandanti i rojeve, me asqerët e tij të armatosur deri në dhëmbë, kishte dalë tashmë prej qytetit. Por zhurma e prangave, gumzhitja e zinxhirëve e rrahja e hapave të malësorëve, dëgjoheshin ende, që dukej se, jo vetëm zemrën e beut, por po dridhnin edhe pazarin e xhaminë ku ishte strukur beu, në pritje të opingave.

Në çdo katund ku kalonin, me urdhër të pushtetit, njerëzit i kishin nxjerrë në rrugë, me qëllim që t'i frikësonin të gjithë ata që do t'iu shkonte ndërmend të bënin një gjë të tillë.

Në Bresalc, Mramorë e Slivovë kishin rrjeshtuar gra e fëmijë, pasi dihej që ata ishin të gjithë laramanë. Donin t'iu fushnin frikën në palcë, në mënyrë që askujt të mos i shkonte ndër mend të ndiqte rrugën e tyre.

Pesha e randë e prangave, djersa e trupit dhe kamxhiku i asqerëve kishën bërë që, diku kah gjysma e udhës, burrat e fortë ta ndiejnë lodhjen. Hapat e tyre ngadalësoheshin, buzët i kishin si vala e djegur e qumështit mbi shporet; këmbët filluan t'u bëheshin varrë, këndej, ata më shumë i tërhiqnin zvarrë këmbët e tyre sesa ndërronin hapat. Më të fortët ndër ta, që qëndronin ende mirë mbi këmbët e veta, përpiqeshin t'iu lehtësonin barrën atyre që ishin të lodhur.

Zef Gashjani dhe Kolë Berisha rrinin afër njëri-tjetrit dhe kujdeseshin t'iu jepnin zemër burrave që të mos dorëzoheshin. Herë pas here thërrisnin: Qëndroni

burra! Zoti është me ne!

Kur lodhja i kishte dërmuar të gjithë, jo vetëm Burrat e Besës, po edhe vetë asqerët, erdhi urdhri që të ndaleshin te kroi i parë që do ta hasnin rrugës. Një nga asqerët që rrinte në kalë, iu ofrua Zef Gashjanit, i mëshoi dy-tri herë kamxhik, e shau rëndë me sa za pati, pastaj i pëshpëriti që, sa herë të afrohej, të merrte nga tagjia e kalit të tij dhe t'ua jepte të gjithëve nga pak, që të përtypeshin. Le të përtypin mirë e ta kalojnë poshtë, se, kur të ndalemi te kroi, do t'ju mbysë uji. Ia dha edhe nja dy frushkuj kamxhiku e përsëri fillo ta fyente.

- Mos më merr në qafë, - i tha Zef Gashjani, - mos u tall me mjerimin tonë.

- Jo! E kam përnjëmend! Mos keni frikë, unë ju solla vijën e ujit.

Kur ia përmendi vijën e ujit, Zef Gashjanit i zdriti fytyra. Ngriti kokën dhe e shikoi në sy djalin e ri që po i fliste. Sytë e tij shkëlqenin nga dashuria po edhe ishin të trishtuar nga dhimbja për vuajtjen e Burrave të Besës. Derisa po e shikonte, njëkohësisht futi duart në strajcën e tagjisë, ashtu siç i kishte të lidhura me pranga, mbushi grushtin e të dyja duarve dhe iu kaloi shokëve dorë më dorë. S'vonoi pak e djali në kalë u afrua prapë. Të njëjtën gjë e përsëriti disa herë, deri kur u sigurua që të gjithë kishin marrë nga pak...

Në grushtin e fundit, Zef Gashjani ruajti disa kokrra për vete, i futi në gojë dhe filloi t'i përtypte. Ndërkohë, disi në zemër iu ngjall shpresa mu sikur atëherë kur dëgjoi se një vijë uji po gurgullonte pranë murit të hapsanës. Iu kujtua se sa me gëzim kishte hapur gropën,

me thonjtë e tij, për të mbledhur ujin që sillte vija.

Kur mbërrinë te kroi, pinë ujë ushtarët më parë, pastaj kuajt, e në fund, djali i ri që kishte bërë vijën e ujit, iu drejtua komandantit:

- Tani, pasi asqerët e kuajtë tanë pinë ujë, le t'i lamë me pi edhe këta qentë e beut. - Tha duke qeshur me ironi në atë mënyrë që, nëse komandanti do e refuzonte, ai do të arsyetohej që po bënte shaka.

Por komandanti i asqerëve, që ishte lodhë edhe vetë, duke ndenjur në shalë të kalit, ndjeu dhimbje dhe qortoi ushtarin e ri, që e donte si djalin e vet.

Rri rehat e mos u tall me këta të shkretë, se edhe ata kanë shpirt. Jo vetëm të pinë ujë, por sillu paksa edhe të hanë. Djali, që ofronte tagjinë e kalit, kërceu nga gëzimi e duke përsëritur, *komandat je shpirt njeri, je shpirt njeri*, mori thesin me rezerva ushqimore të ngarkuar në kalin tjetër dhe iu dha nga gjysmë kulaçi secilit.

Ndërkohë, Kolë Sopi iu afrua Zef Gashjanit dhe po i thoshte:

- Paska njerëz zemërmirë edhe nën asqerët e turkut.

- Po shumica prej tyre, janë vëllazën tanë e këta dreqi i marrtë! – Tha Zefi! Pastaj vazhdoi: - Këta kanë ndrruar fenë, po s'kanë mujtë me ndrrua zemrën.

- Leje, leje ! Se krejt turq janë, – ia ktheu Kola.

- Po, as krejt turqit nuk janë shejtana, o Kolë, - i a ktheu, Zef Gashjani.

- Pastaj iu kthye djaloshit që i jepte gjysmë kulaçi:

- Zoti ta shpërbleftë me një nuse të mirë, o djalosh!

Djali, duke pa ndjenjën e thellë të falënderimit dhe shikimin e ëmbël të burrave, s'pati guxim t'iu përgjigjej, por i përcolli me një buzëqeshje engjëjlore, me të cilën donte të shprehte kënaqësinë, që ia kishte arritur qëllimit, kurse me zâ urdhënues foli:

- Hani shpejt! E mos t'ju ndiej zarin!

Kur komandanti ktheu kryet në anën tjetër, për të qortuar një nga asqerët që pshurrte mbi krua ku kishin pi ujë, djali që iu dha kulaçin, i pëshpëriti në vesh Kolë Sopit:

- Nuk jam turk, jooo. Vërtet, jam në shërbim të tyre, por për bukë goje, fëmijët duen me hangër, nuk të vesin⁵⁹ a je turk a laraman. Veç të thonë, *babë dua bukë!*

Gjyshi më ka thanë që ne të gjithë katolikë jemi kanë. Ai ma ka lanë amanet: Aty ku t'mundesh, ban mirë! Ndoshta, Zoti ka me na falë, që e kemi tradhtua!?

- Mbaje amanetin e gjyshit, – i tha Zef Gashjani.

Nuk vonoi shumë dhe komandanti dha urdhër që të niseshim. Aty te kroi burrat e morën veten pak. U nisën mjaft me zor, sepse muskujt iu ishin tkurrur e vështirë lëviznin, por shpejt i vunë përsëri në lëvizje.

Të nesërmen në mëngjesë, posa dielli kishte dalë i tëri në pah, Burrat e Besës dhe asqerët e bej Gjinollit hynë në Prishtinë. Aty, në bregun juglindor të qytetit, gjendej një vendpushim me një pus uji. Këtu komandanti dha urdhër që të ndaleshin derisa të dërgonte kasnecin⁶⁰ për të marrë leje nga Jashar Pasha të hynin në qytet. Po edhe udhëzime se ku duhej t'i dorëzonte të burgosurit. Gjendja e tyre tashmë ishte e tmerrshme. Nuk mund të gjeje njërin prej tyre që nuk i kishte këmbët e përgjakura nga ecja e gjatë. Po edhe duart e bëra varrë nga pesha e prangave që bartnin. Asnjëri prej tyre nuk kishte më opinga në këmbë, pasi ato pak që kishin, duke qenë prej lëkurës së hollë të thiut, ishin shtjerrun tërësisht. I kishte mbuluar pluhuri dhe djersa, që kishin krijuar pamje të dhimbshme të fytyrës së tyre. Vërtet, ishte e pamundur të njihje kush ishte njëri e kush tjetri.

Mund të thuhet vetëm se të gjithë i përngjanin fytyrës së Krishtit në Kalvar. Vetëm se u mungonte Veronika, për t'ju ofruar shaminë, sikur ia kishte ofruar Krishtit në mundimet e tija rrugës së Kalvarit. Vërtet, po të ishte aty, në shaminë e saj, me siguri, do të mbetej edhe fytyra e secilit prej Burrave të Besës.

Të mjerët nuk arrinin të flisnin, por mundoheshin të komunikonin me njëri-tjetrin nëpërmjet gjesteve. Buzët e tyre ishin shkruar aq shumë, sa që ngjiteshin njëra me tjetrën; edhe ata që arrinin të nxirrnin ndonjë gjysmë fjale, e bënë këtë me dhembje të forta, sa që pas çdo gjysmë fjale dëgjoheshin me dhjetëra *ëh, oh, uf...!*

As ushqimin, që asqerët iu shpërndanë, si racionin e fundit, që kishin marrë me vete, nuk mund ta hanin.

Kyçet e duarve të tyre ishin aq të lodhura nga prangat e hekurat, sa që s'arrinin të ndanin kafshatën e as ta çonin atë deri te goja. Vetëm ndonjëri prej tyre, arrinte të vinte mes gjunjve kulaçin e me dhëmbë të shkëpuste ndonjë kafshatë. Kështu që shumica e kulaçeve mbeti pa u prekur hiç. Kuleçët që kishin mbetur në tokë, i hëngrën kuajt e asqerëve.

E vetmja gjë që iu ktheu pak shpirtin, ishte një pus uji, nga ku asqerët nxirrnin me kova për kuajt e tyre. Atë ujë pusi e hidhnin në një lug druri që ishte pranë vendit, ku i kishin lidhur kuajt. Aty afroheshin edhe burrat e rrënuar e të dërmuar të besës. Bindeshin sadopak se, duke pirë ujë në lugun e kuajve, asqerët nuk do t'i ndalonin. Pas kësaj, duhej që të pritnin udhëzimet e Jashar Pashës, kështu që pushuan aty gjithë paraditën.

Në mesditë erdhi kasneci bashkë me komandantin e rojeve të Jashar Pashës. Këta i dëftuan që të burgosurit duhet të dërgoheshin në hapsanën e madhe të Gazimestanit, bash aty ku të krishterët ballkanas kishin humber betejën e tyre kundër turqve, qysh në vitin 1389.

Sa u morën vesh dy komandantët, menjëherë u dha urdhri për nisje. Vetëm me lëvizje, u kuptua që ky

pushim i gjatë i kishte këputur Burrat e Besës. Muskujt e tyre ishin ftohur dhe ishin tkurrur për së tepërmi, sa që s'arrinin të ngriheshin në këmbë. Megjithatë, disa nga kamxhiku i asqerëve e disa me ndihmën e njeritjetrit, arritën të ngriheshin në njëfarë mënyre.

Gjatë kësaj situate të dhimbshme që u krijua pas pushimit, më e keqja ishte se Zef Gashjani u dorëzua. Ai s'arrinte të ngrihej në këmbë. As kamxhiku nuk e ndihmonte dot. Dikur, djali që kishte kthye vijën e ujit në burgun e Gjilanit, ia futi krahun nën sqetull dhe, si thesin e rrëzuar, e drejtoi në këmbë. E kur Zef Gashjani arriti të rrinte në këmbët e veta, të gjithë u nisën drejt burgut ku i kishte nisur Jashar Pasha.

Derisa mbështetej në krahun e një asqeri që e ndihmonte të zbriste nga Hajvalia poshtë në Prishtinë, Zef Gashjani ndjeu një gëzim të madh në zemër, jo vetëm për ndihmën që merrte, por edhe për mirësinë që përjetonte nga një djalë aq i mirë i katundeve të Gjilanit. Ashtu sikur ishte i mbështetur mbi supin e asqerit, ngriti sytë e i tha djaloshit që po e mbante për krahu:

- Qenke i bekuam, more djalë! Ty Zoti të ndihmoftë e të dhashtë shëndet e të ruajtë kahdo që të shkosh.

- E kam motrën e martuar në Stubëll, – i tha djaloshi.

- Po te kush kështu, more i bekuam, - i tha plaku.

- Te Shabanët, – iu përgjigj ushtari.

- Aa, ha, te Shabanët! – Ia ktheu plaku, me një zë pak dyshues. Dhe nuk deshi të zgjatej më shumë, pasi shtëpia e Shabanëve ishte kolaboracioniste me pushtetin turk. Plaku, ra në mendime. E, pas një heshtjeje relativisht të shkurtër, vazhdoi:

- Biro, për Shabanët nuk di çka me të thanë. Po ti qenke një zemërmirë. E zemërmirë ka kudo. Edhe kur Krishti ishte lodhur e nuk mundte ma me bajtë kryqin, rrugës së Kalvarit, një zemërmirë si ti, njëfarë Simoni prej Cireneut, e kishte ndihmuar me bajtë kryqin një copë rrugë. Mu kështu, sikur po më ndihmon ti mua. Ky është Kalvari im, biro.

- Jam tue pa, po s'kam çka bâj, – iu përgjigj djaloshi.

- Ke ba mjaft, - foli plaku, – ty Zoti ka me ta shpërblye se na ke dhanë ujë në burgun e Maliq beut. Ai ujë na mbajti në jetë; na lehtësove këtë udhë duke na dhanë tagjinë e kalit e tani më shpëtove duke më mbajtë për krahu.

Në këto fjalë, komandanti i asqerëve të bej Gjonollit, me kamxhikun e tij, iu vërsul plakut. Pastaj edhe djalit asqer, që e mbante për krahu i urdhëroi ta lëshonte dore e të merrte kalin e vet.

Gjithë burrat e tjerë mundoheshin të tërhiqnin zharg këmbët e tyre. Asqerët i frushkullonin me kamxhikë, me shkopinje e me tyta pushke. Vetëm se tani, këto rrahje vetëm sa u bënin mirë që të vinin në lëvizje muskujt e tyre ende të mpirë. As asqerët nuk kishin më qëllim t'i mundonin, por se donin që sa më parë t'i dorëzonin e të liroheshin nga vuajtjet e këtyre njerëzve.

Atë natë, deri sa bëhej pranim-dorëzimi i të burgosurve, Zef Gashjani dhe Kolë Sopi kishin përqendruar shikimin e tyre në të njëjtin drejtim. Shikonin përballë burgut tyrben e sulltan Muratit. Hëna që bënte,⁶¹ dukej sikur ishte vendosur sipër tyrbes dhe donte të thoshte që këtu sundoj unë.

Herët në mëngjes, Jashar Pasha kishte mbledhur parinë e Prishtinës, që t'i dëgjonte këshillat e tyre, pasi ishte në hall të madh e nuk dinte se si duhej të vepronte me të burgosurit.

Në njërën anë, kishte frikë që përdorimi i mizorive dhe ushtrimi i tepërt i dhunës do të shkaktonte problem politik, pasi për një kohë të gjatë ishte nën vëzhgimin e përfaqësive të huaja, që raportnin vazhdimisht qendrat e tyre për sjelljet dhe mizoritë e tija. Sidomos për abuzim me pushtetin, që ishte bërë zakon për Jashar Pashën. Në anën tjetër, ai, edhe pse ishte turqizuar dhe konvertuar në islam, e dinte shumë mirë që burrat e besës nuk do të thyheshin, edhe sikur të përdorte gjithë egërsinë e zemrës së vet.

Veç kësaj, fakti që beg Gjinolli i kishte nisë tek ai, do të thoshte që nuk do t'i hynte në punë as kulaçi as kërbaçi. Kënde, në zemrën e vet mendoi: Kësaj radhe do e përdor hilen e dredhinë. E bindi veten që do të përfitonte më shumë duke i përdorur aftësitë e tija hileqare sesa mizoritë. Ai thjesht, donte që sa më parë t'i hiqte qafe Burrat e Besës dhe të përfitonte

poena politike, nga mjerimi i tyre. Sidomos, mudohej të tregohej i kujdesshëm, gjentelmen e diplomat para përfaqësive të huaja.

Kur hyri në odat e sarajit, ku përgjithësisht bënte takimet e tilla, pariya ishin të gjithë në këmbë duke pritur ardhjen e tij. Pashai mizor po tallej me ta, pasi gjithmonë gjërat i vendoste me mendjen e vet dhe i peshonte me zemrën e tij, para se të vinte, gjoja për t'u këshilluar me ta. Pothuaj se të gjithë ishin të bindur që pashai, pa mëshirë, do t'i grinte burrat e maleve.

Kur Pashai erdhi brenda, gjërat ishin ndryshe. Ai fillimisht, nisi t'iu shpjegojë gjithë veprimet që kishte përdorur Maliq bej Gjinolli. Mandej shtjelloi rrethanat e vështira që ishin krijuar, kohëve të fundit, pas persekutimeve, maltrajtmeve dhe likuidimeve të shumë njerëzve në Llap e Gollak. Këto gjëra kishin tërhequr syrin e fuqive të mëdha dhe se ai ishte nën llupën e vëzhgimit të tyre.

Njëri nga këshilltarët e tij, duke parë që Pashai donte të tërhiqej, ndërhyri dhe tha:

- Pasha efendi! Ti je njeri mizor e i fortë. Unë e di që zjarri i zemërimit dhe urrejtja e zemrës sate mund të shuhen vetëm me gjakun e kaurëve. Por kësaj radhe nuk mendoj që do të jepte efekt, nëse iu priten kokat me hanxharin e mprehtë të xhelatit. Këta duhet t'i vëmë në hunj e t'i rreshtojmë nga tyrbja e sulltan Muratit e deri te Xhamia e Madhe. Kështu do të frikësohen të gjithë ata që do të shohin dhe do të kuptojnë se, kushdo që provon një gjë të tillë, hunin në trup do ta ketë.

Mori fjalën edhe myftiu i xhamisë së madhe, i cili i

bëri një hyrje të gjatë historike mendimit të tij për Burrat e Besës, tha:

-A ju kujtohet se si është vepruar, kur ai qafiri, Pjetër Bogdani, kishte ngritur krye e dëshironte ta dëbonte sulltanin e lartmadhërisëm nga këto anë, që i kemi shkelë dhe i kemi nënshtruar me zjarrë, hanxharë e kërbaç. Se si atëherë Porta e Lartë përdori krejt fuqinë për të shtypur kaurët e për të dëbuar qafirët!

Ju, ndoshta s'ju kujtohet, por sulltani atëbotë kishte vendosur të shkryqonte gjithë arnautllukun.⁶² Kështu që asqerët e tij s'lanë kryq në këtë vend edhe atë qafirin që e kishin varrosur në Xhaminë e Madhe e zhvarrosën dhe iu qiten qeneve të qarshisë. Ata që donin të jetonin si kaurrë, janë larguar nga arnautlluku. Kështu që këtu nuk ishte dashtë të kishte kaurrë ma. Kaurrët u detyruan të iknin në Austro-Hungari. Ata që kanë mbetur, ata janë myslimanë. Kështu kanë deklaruar dhe kështu i shohim që jetojnë.

Megjithatë, po duket që ka shumë të tillë, të cilët nëpër shtëpitë e veta dhe nëpër katunde ku jetojnë mbahen kaurrë shejtanët. Kështu u duhet bërë këtyre burrave që kanë çua krye. Prandaj ju duhet të veproni, Pashë efendi. Sepse, po u treguat i mëshirshëm, kjo flakë mund të shkrumbojë këtë vend.

-Prit pak, hoxhë efendi! – Ia priti njëri prej të pranishmëve që vinte nga esnafët⁶³ e qytetit, pasi u kollit njëherë si kolliteshin Burrat e Besës kur donin të thoshin një gjë me shumë rëndësi, vazhdoi:

-Njëqind e pesëdhjetë vjet para, nuk mund të përsëritën. Sot, hoxhë efendi, këndohet një këngë tjetër.

A e dini ju që ne nuk kontrollojmë dot malet!? Qe besa, as fushat.

A e dini ju, që ata katundarët e mi në Drenicë, na kanë bërë qejfin edhe neve, por kurrë s'kanë lanë doket e veta dhe jetën e tyre e rregullojnë me Kanun e jo me Sheriatin⁶⁴ tonë. Besa, ata ne na thonë se janë myslimanë, nëpër oda, në pazar e në çarshi, por ata nuk shihen kurrë në xhamitë tona.

- Çka do me thanë me këtë punë? – ndërhyri Myftiu

- Shihni çka pa ju tham, – vazhdoj esnafi i pranishëm

- Unë jam besnik i sulltanit, kam din e iman, fali vaktet dhe paguaj zakatin,⁶⁵ por më duhet t'ju them, hiqni qafe sa ma parë këta njerëz. Bile, pa bâ poterë shumë e pa u marrë vesh larg. Se, pasha Allahun, po mori erë kjo punë, do të bahet nami. Fjalëbartësit e mi, më çojnë selam e më bëjnë pyetje, pasi ata kanë filluar t'i marrin erë kësaj pune. Bile, ata më kanë dëftuar se në disa kulla dëgjohet kënga dhe pushka, duke festuar qëndresën e këtyre qenëve të Karadakut.

Pasha Allahun e pasha Kuranin, po ju them se, po iu kthye Drenica kryqit e zakoneve të tyre, gjithçka do të marrë fund dhe këtu s'ka për të mbetë ma as hoxhë, as xhami, as turk!

- Kukuuu! Sofan Allah! – Bërtiti Jashar Pasha, i trishtuar në mendje dhe në zemër dhe vazhdoi: - Kjo do të na merrte në qafë të gjithëve, - u tha këshilltarëve.

- Mirë, - tha Jashar Pasha, - Mos me lanë namë e me i ra për shkurt, do t'i dëbojmë në Austro-Hungari këta kryengritës kryederra. Le të shkojnë atje te qafirët e tyre.

Kështu, qafirët do të jenë ndër thi e ne pa u zhgërrye!

Kryekëshilltari besnik i pashait, duke ditur dredhité dhe hilet e tija, ia kujtoi Jashar Pashës, që ata i kishin shkrua letër diplomatike Fanz Josefit dhe se administrata e tij kishte refuzuar kategorikisht t'i pranonte, qyshkur të burgosurit ishin në Gjilan. Ata insistonin që ne jemi të detyruar t'iu njohim të drejtat fetare dhe të mos vazhdojmë me persekutime.

Derisa kryekëshilltari fliste, Jashar Pasha, në njërën anë e myftiu në anën tjetër, lëmonin mjekrat dhe kërcitnin dhëmbët. Të rrahurat e zemrës së tyre mund të dëgjoheshin me vesh. Por, edhe të mos kishe veshë, lirisht mund të shihej se si iu dridhej gjoksi, pasi nuk mund t'i mbushnin dot mushkëritë me frymë.

Dikur, pashait i erdhi çehrja dhe filloi të nxirrte za, që nuk mund të shkruhen me shkronja, por disi, si:

-Ha, he, ho, uf, - sepse i kishte ra ndërmend, në mendjen e tij hileqare, diçka tepër shpresëdhënëse.

Në këto momente, ai e mblodhi veten, u çua në këmbë dhe u tha këshilltarëve të vet:

-Kjo punë po na del prej dore. Tani, kur qeveria e Franz Josefit na kërkon që t'u japim të drejtat e tyre dhe ka refuzuar kërkesën tonë që t'i dëbojmë familjet e Karadakut në Austro-Hungari, ne nuk guxojmë t'i eliminojmë këta qen.

Nuk mund të përjashtojmë mundësinë që diplomacia e tyre, kush e di kur, mund të kërkojë shpjegime se si kemi vepruar me ata. Këndeje, na duhet urgjentisht të thërrasim këshillin e lartë të Vilajetit, që të këshillohemi

edhe me ta e të marrim një vendim të përbashkët për të ndaluar këtë të keqe, që ka filluar të na mbështillet rreth trupit e po na shtrëngon si bolla.

Kështu do bëjmë! Do të thërrasim pashain e Prizrenit, të Shkupit e të Kumanovës në një takim urgjent. Në këtë mënyrë do të shpërdajmë peshën e këtij halli me ta. Atëherë si të vendoset, do bëjmë. Kurse të burgosurit m'i sillni urgjentisht këtu para meje!

Të gjithë mbetën të habitur, pasi nuk kuptonin dredhinë e radhës që pashai kishte thurur në mendjen e vet. Sigurisht që një drethi të tillë mund ta pillte vetëm zemra e tij hileqare.

Fakti që pashai kishte insistuar që të burgosurit të silleshin menjëherë, të gjithë duhej të pritnin në sarajet e tija deri sa ata të vinin aty. Ky fakt u shndërrua në privilegj për Burrat e Besës. Kjo ngutje iu dha mundësi atyre, që të mos ecnin, por të transportoheshin me çeze⁶⁶ nëpër rrugët e shehrit të Prishtinës, sikur të ishin ndonjë delegacion diplomatik që vinte te pashai.

Në pritje të Burrave të Besës, Jashar Pasha kishte soditur mirë në mendjen e vet gjithë planin e tij hileqar. Po edhe çdo fjalë që do t'iu thoshte atyre burrave të blasfemisë, siç po quheshin tashmë. Bile, herë pas here, mundohej të provonte të ushtronte zërin, në mënyrë që të dukej më i besueshëm. Por nuk i dilte, se vazhdimisht e tradhtonte vrazhdësia e zemrës së tij.

Kur Burrat e Besës erdhën në saraje, Pashai fillimisht i mori me të mirë. U interesua për sjelljen e asqerëve ndaj tyre, për ushqimin që merrnin e për shumë gjëra të tjera, në mënyrë që të linte përshtypjen se ai ishte për të

mirën e tyre. Mbaroi me pyetjet e rëndomta dhe iu soll të burgosurve:

-Ju doni të jetoni në fenë tuaj e të mbani zakonet e të parëve. Ne deshëm t'iu ndihmojmë dhe i shkruam Franz Josefit, Perandorit të Austro-Hungarisë për ju dhe për dëshirat tuaja. Por ai, as që deshti me dijtë për ju. Tani ju duhet të mendoi mirë për veten tuaj e të shihni se çka i keni bâ vetes. Stambollit po i bini mohit, kure Austria po ju mohon ju. Kah doni me ia mbajtë, more të shkretë!? E mira po ju lut, kthehuni në shpitë tuaja, te familjet tuaja e adhuron Allahun.

Ndërsa Jashar Pasha shpaloste planin e tij që e kishte bërë si “gërshet”, me mendjen e tij hileqare, me të zité e zemrës dhe me helm gjarpri të shpirtit të tij, Zef Gashjani dhe Kolë Sopi, përpiqeshin të merreshin vesh me gjeste dhe me shikim, për të kuptuar se si është e mundur që fuqia më e madhe e krishterë, kishte hequr dorë nga ata! Nuk mund të besonin assesi një gjë të tillë. Edhe pse nuk arrinin të kuptonin se si ishte e mundur që Franc Jozefi nuk kishte pranuar t'iu vinte në ndihmë, megjithatë arritën të kuptoheshin me njëri-tjetrin, që nuk do të dorëzoheshin për asnjë arsye. Kënde, kur Pashai përfundoi shpalosjen e planit të tij mashtrues, Zef Gashjani i tha:

-Pashë efendi, ju thatë që të kthehemi në shtëpitë tona. Ne këtë gjâ duam. Bile, patëm shkuar si zotni në Gjilan, për t'ia kërkuar këtë Maliq bej Gjinollit që të na linte rehat ndër kullat tona e në familjet tona. Por ai na vuri prangat, na poshtnoi e na solli këtu te ti, si të ishim ne qenë e jo njerëz.

Edhe ty po të themi: Na n'shpia tona dhe në familje tona duem me shkua. Por ndër to nuk duam të jetojmë si rob, as nuk duam që t'i falemi Allahut tuaj. Ne i falemi Zotit tonë, Jezusit, që është Krishti shpëtimtar i shpirtnave tanë. Nëse këtë gjë e pranon, na kthe në shtëpitë tona. Kurse ne, që sot e tutje do të paguajmë haraçin e besimin tonë, sikur e lypin zakonet tuaja të Sheriatit.

Prit pak, se harrova! Edhe një gjë duam! Që t'i jepni urdhër Maliq beut, të na i kthejë plisat në kokë e kryqat në dorë, sikur i shkuam në sarajet e tija. Noshta s'ta kanë thanë, por pjesë e besës tonë janë kryqi e plisi.

- Besa, besa, - thoshte i tërbuar me gjysmë zëri pashai. Pastaj pyeti burrat që kishte para vetes:

- E çka na qenka, kjo besa juaj?

- S'ke faj ti, jo! Se u banë 200 vjet qyshkur gjyshërit tuaj, për të gëzuar këtë post i ranë mohit vetës e u banë turq. Prandaj ti nuk di çka është besa.

Por, dëgjo këtu, Jashar Pasha! Dikur edhe ti si ne ke qenë: ke pasë besë e ke pasë fe, ke pasë Zot e ke pasë Kanun, ke pasë plis e ke pasë tirq, ke pas kryq e ke pasë burri.

Masi paske harrua, po ta themi se besa jonë është më e fortë se ne, ajo është e pjekur në zemrat tona si flija nën saç. Prandaj ka shumë shtresa. Shtresa e parë është vu kur kemi lindur, sepse kemi lindur në besën e të parëve tanë duke qenë arbnorë e duke folur gjuhën shqipe. E, se këtë gjuhë, jo vetëm që do ta flasim, por do t'ua lamë trashëgim fëmijëve tanë brez pas brezi. Së

dyti, që në kokë do mbajmë mend e s'do t'i harrojmë kurr fenë, besën e Kanunin. Kurse, mbi kokat tona të mbajmë plisin e Pirros. Me mend e me zemër duam me u burrnua, me u martua e me jetua sipas Kanunit tonë.

Mandej vjen besa e pagëzimit. Në pagëzim, prindërit dhe nunat tonë, na kanë bashkua në besën e Krishtit, në besën e Biblës dhe në besën e kishës. Në këtë besë jemi rritur, në këtë besë duam të jetojmë dhe me këtë besë duam të vdesim.

E fundit, është besa e burrave, që lidhet për një të mirë të përbashkët. E ne që jemi këtu para teje, jemi betuar që nuk do të jetojmë ma me dy fytyra, një për ty e turqit e tu, e një tjetër për vete e fëmijët tanë. As zemrën nuk duam ta ndajmë përgjysmë, një pjesë për Muhamedin tuaj e një pjesë për Krishtin tonë.

Prandaj, kështu po bajmë, o pashë efendi: Ti je ai që je, jepja krejt vetën tande Muahamedit e neve na lejo t'ia japim krejt vetën tonë Krishtit. Kështu bëjmë paqe dhe jetojmë secili në shtëpinë e vet. Po edhe kënaqemi me ty duke i shërbye sulltanit e Stambollit e ne duke vazhduar besnikërinë ndaj atdheut e fesë së të parëve tanë.

Fjalët e Zef Gashjanit u banë ferr e tmerr, jo vetëm për Jashar Pashën, por edhe për gjithë të tjerët.

Myftiu i Xhamisë së Madhe, duke qenë që nuk mundi të përmbahej, zu të lëshonte nam e rrufe mbi Burrat e Besës. Ai thoshte:

-Këta, as mish për korba nuk meritojnë të bëhen, këta duhet me i vra e trupin e tyre me ua qitë qenve të

rrugës. Njësoj sikur ia kemi ba atij farë Bogdanit dikur. Po nuk i shfarosëm sot këtë farë t'keqe, nesër fara e tyre do të shtohet e do të rritet e do të na zëjë frymën.

Gjendja u bë tepër e sikletshme, të gjithë donin t'i zhduknin nga sytë dhe zemra e tyre Burrat e Besës. Veçse nuk guxonin, pasi e dinin që do të kishin pasoja të rënda nga ndërhyrja e fuqive të mëdha, po edhe nga vetë Porta e Lartë, që iu njihte të drejtën e rrëfimit të fesë, gjithë qytetarëve të vet.

Jashar Pasha gadi sa s' doli mendësh. I tërbuar, dha urdhër që Burrat e Besës të ktheheshin në burg dhe t'u jepej vetëm një racion ushtari në ditë, sa për të mbajtur shpirtin gjallë.

Burrat e Besës, edhe pse ishin kthyer kambë në burg, nuk ishin të lodhur, pasi që ecja nga sarajet e Pashait deri në burgun e Gazimestanit, vetëm sa i kishte vu në punë muskujt e tyre.

As kur u kthyen në hapsane nuk kaluan keq, ngaqë morën racionin e asqerit për darkë, sepse, para vaktit të drekës ishin nisur për të shkuar në sarajet e pashait, kështu që atë ditë vakti i drekës i kishte pritë për në mbrëmje. Të shlodhur disi prej shëtitjes nga sarajet e pashait e deri në hapsane, të ushqyer e të çlodhur gjatë gjithë ditës pa kërbaç kurrizit, pas darke filluan të këndonin dhe të bisedonin njëri me tjetrin.

Biseda dhe shqetësimi e tyre ishte përqendruar rreth përvojës së tyre në sarajet e pashait. Të gjithë qeshnin, se si fjalët e Zef Gashjanit e kishin tërbuar pashain e myftiun e Xhamisë së Madhe. Sa folke njëri, të tjerët qeshnin dhe si me këngë në kor i përsëritnin fjalët që kishin dëgjuar gjatë ditës: *Bre çafira! Pleshta qensh! Duhet me ju qitë fare!* Pastaj njëri prej tyre, thoshte: Po, qentë do t'i thyejnë dhambët, duke u munduar t'i hanin kockat tona. Pastaj, prapë qeshnin të gjithë me zë.

Kur këndonin ishin më të qetë dhe më seriozë, ngase këndonin këngë atdhetare për Skënderbeun dhe disa uratë të vjetra, që rojet e burgut nuk i kuptonin. Ata ose ishin turq, ose arnautë të konvertuar, që s'donin t'ia dinin për asgjë që ishte shqip.

Hëna në qiell kishte filluar të mbushej mirë e nuk shihej më vetëm gjysma, por gati e tëra. Drita e saj ishte tashmë e skuqur, sikurse skuqet qielli në perëndim të diellit.

Kolë Sopi po i thoshte Zef Gashjanit:

- Të lumtë goja, more burrë! Se, për Zotin, ke folë mirë.

- Mirë e fort! - Ia pritën disa të tjerë që ishin aty afër.

- Gjatë fjalëve tuaja, unë përjetoja se si pashait, myftiut e të tjerëve donte t'iu plaste zemra. - Tha përsëri Kolë Sopi. Dhe vazhdoi: - Po me i pasë pa fytyrat e Burrave të Besës, se si të shikonin me krenari!

- Besa, na ke kënaqë shpirtin, - ndërhyjnë përsëri ata të grupit që ishin aty pranë.

- He! Ju rrit ndera ju, - tha Zef Gashjani, - po e di zemra ime se shka kam hjekë, me i thurë me fjalë të mia ato mendime që më vinin vetvetiu, pa i menduar shumë.

Shihni hanën! Ajo po ban dritë, por dritë në vetvete s'ka, pasi ajo dritën ia vjedh diellit e ne na duket që po na shndrit hana. Kështu si hana jam ndie edhe unë, sepse mendimet më vinin vetë, mua m'u dashke vetëm me i zgjedhë fjalët për t'i shprehë ato.

- He, mor Zef, - ndërhyri Pjetër Koliqi, - ti paske

harruar mësimin e Ungjillit, që na i shtjellonte frati. Kur na thoshte se Krishti ka thanë, që kur t'ju qesin para pushtetarëve, mos u shqetësoni se si do të mbroheni e çka do të thoni, sepse Shpirti Shenjt në atë çast do t'ju mësojë si duhet të shpreheni.

- He! Tash i ke ra n'ta! - Klithi Zefi - Se, për atë Zot, e ndija sikur po më fliste diçka mbrenda zemres teme. Vetë Shpirti i Zotit më ka frymëzuar.

- Po, mor po! Por, s'po mbërrij me e marrë me mend se si perandori i krishterë i Austrisë, të ketë hequr dorë prej nesh, - filloi të ndërrojë kuvend Kolë Sopi

- Jo, mor Kolë, - i thoshte Zefi, - ata kanë dashtë me na mashtrua. Kush e di se si është puna me Austrinë. Po edhe nëse vërtet Jashar Pasha ka pyetë për të na dërguar atje, kush e di se sa të zeza i kanë shkruar për ne.

- Jo, mor Zef, - po thoshte Kola, - mue s'po më dhemb zemra se nuk na kanë pranuar, sepse ne s'duam të shkojmë nga tokat dhe kullat tona, as në Austri as në Turki, por ata duhet të ishin kujdesuar për hallet tona.

- Unë nuk besoj që ata kanë hequr dorë prej nesh, por këtu ka ndonjë hile që ka sajuar zemra dinake e Pashait, - tha Zefi, duke shikuar yjet e qiellit.

- Po, po! Ti ke të drejtë, mjafton që Zoti nuk na ka lëshua dore. - Tha Kola, duke fsha nga loçka e zemrës.

- Shihe, Zef, - vazhdoi Kola, - ndoshta shpresa vërtet është aq larg, sa këta yje në qiell, që mund t'i kapim vetëm me sy, po s'mund t'i prekim me dorë. Por megjithatë, duhet ta ruajmë gëzimin e brendshëm të zemrës dhe ta mbajmë të ndezur zjarrin e fesë e dritën

e shpresës, që të mund të shohim me shpirt, matanë vuajtjeve tona. Për çka po ndihet, vetëm terr po shihet.

Deri sa Zefi e Kola po bisedonin, burrat e tjerë po bënëin gallatë me njeri-tjetrin e po këndonin uratë. Njëri nga rojet ishte afruar pranë gardhit dhe vëzhgonte çdo fjalë që vinte nga brenda rrethimit të burgut. Dikush prej burrave e vërejti dhe filloi ta fyejë me fjalë të rënda, pasi ata nuk donin t'ia dinin më për spiunë. Duke menduar që vërtet ishte një spiun, ata i thoshin kot e ke, ne nuk kemi ma frikë, ua kemi thanë më randë në sy pashait dhe myftiut, asqerëve dhe kadiut.

Djali që po rrinte i mbështetur për gardhi, thoshte diçka, por burrat që këndonin e nuk donin t'ia dinin se çfarë po thoshte ai, pasi e konsideronin spiun të Pashait.

Mirëpo Zefi, Kola e Pjetri që ishin afër gardhit, dëgjuan djalin e ri që thoshte *unë jam si ju, nuk jam spiun*. Këto fjalë i nxitën tre burrat të afroreshin edhe më pranë gardhit, që të dëgjonin mirë dhe qartë fjalët e tij. - Jam si ju!- Fliste shqip djali, që ishte në detyrë, roje burgu. Kola i tha:

- Si mendon ti! Jam si ju?

- Po nuk jam spiun! – Përgjigji ai.

- Mirë! Spiun nuk qenke. Atëherë pse po vëzhgon? – Ia priti Zefi.

- Nuk po vëzhgoj! Po kënaqem duke dëgjuar ato këngët tuaja të uratave të vjetra.

- Pse, a edhe ti je laraman? – Pyeti Pjetri.

- Po, unë drenicak jam! Në anën tonë, pothuajse të gjithë janë si ju, po ata nuk kanë guximin tuaj. Vetëm

një gja duhet ta dini: shumica prej tyre janë tue pritë me pa se çfarë do të ndodhë me ju. Po fituat ju në këtë betejë, jam i bindur që të njëjtën gjà do të bájne shumë prej nesh. Ju nuk e dini se si është përhapë lajmi nëpër gjithë Drenicën.

Kam dëgjua se nëpër odat tona, vetëm muhabeti juaj bahet. Bile, disa thonë që në Llapushnik, ka krisë martina në nder të trimërisë suaj. Mos harroni, burrat e Drenicës hala mbahen. Për fat të keq, këta të shtëpisë teme, janë dorëzua moti.

Ne kemi braktisë kishat dhe kemi hy në xhami, kem heqë plisat dhe kemi marrë çallmat, kemi lanë Biblën dhe kemi përçafua Kuranin. Vetëm se, gratë tona ende jo!

Unë kam gjyshen gjallë. Ajo, në mbrëmje, kur të mbyllen dyert e kullës, i ban bashkë gratë e fëmijët dhe i mëson me këndua uratë, mu kështu sikur po këndojnë burrat që janë me ju.

- Po ti qenke vërtetë si ne, or bir! E pse i shërben turkut, kur e ke këtë zemër dukati? - I than njëri pas tjetrit.

Zef Gjashjani, që kishte mbetur gojëhapur, duke dëgjuar rojën e burgut, nuk arrinte t'u besonte veshëve atë që po dëgjonte prej atij djaloshi. Aq më tepër, nuk i besohej se sa larg kishte arritur jehona e guximit të tyre.

Kola nuk e kishte mendjen tek ato valë mendimesh që e kishin kapluar Zefin. Kënde, ai vazhdoi bisedën me djaloshin që ishte mbështetur bri gardhit.

- Për Zotin, e paske një zemër të mirë, mor djalë. E

po më vjen tepër mirë që qenke një nga tanët, me gjak arbnor. Por s'po mbërrij me marrë me mend se si është e mundur që ne jemi të gatshëm të vdesim për besën tonë e ti po u shërben atyre që na robëruan popullin, na sunduan tokën e na e konvertuan shpirtin.

- Lere djalin rahat! – Ndërhyri Zefi, që u shkëput nga mendimet e tija. – Çka ka me ba ky i ngrati. Fajet i kanë pleqtë e shtëpisë së tij, jo ky.

- Eh, more axhë, ti ke plot të drejtë. Por çka të bëj unë i ngrati kur të parët e mi donin të jetonin me pushtetin, të kishin toka e pasuri dhe t'i punësonin fëmijët e tyre. Tash unë kam mbetë këtu, por me të thanë kah del shpirti, kisha dashtë të jem matanë gardhit, me ju. Më të paktën, të mos isha fare këtu. Sepse unë e di, që për ju do të ishte më lehtë, nëse do t'ju rrihte një turk sesa një tradhtar, si unë.

- Jo, mor bir, ti nuk je tradhtar! Aty ku je ti, të kanë lanë gjyshërit tuaj e ndoshta s'ke çka ban. Po ti vazhdo ta mbash zemrën e pastër, e mos u ban keq njerëzve me dëshirën tande. Ku të jepet mundësia, ndihmoji ata që janë si ne. Biro, nëse do me pàsë nuse, që të mban gjallë fenë në shtëpi, si gjyshja jote, shko martohu në Lapushnik, ose në Kishnarekë, – i foli Zefi.

- Ty, faleminderës, or burrë! Do ta mendoj mirë kur të martohem. Por tradhtar jam unë e tradhtarë kanë qenë të parët e mi.

- Mirë! Për pasuri, punë e nam kemi nevojë. Por, nuk mbërrij me kuptua, si kanë muejt me i ra mohit dashurisë. Gjyshja ime me ka thanë se Krishti vetëm për dashuri po mësonte.

Një gja du me ta thanë! Burrat e shtëpisë teme janë krejt... vetëm nuk dinë çka është dashuria, mor burrë.

Kishte të drejtë gjyshja ime kur thoshte, se qysh kur kemi fillua t'i shërbejmë turkut, na ka hupë dashnia mes veti, prandaj s'mund të duam më askënd. As vëllezërit tanë. S'po di si t'ju them! As si t'jua shpjegoj. Ja për shëmbull, nëse do të provonit me ikë prej këtij burgu, jo vetëm Jashar Pasha, po edhe unë do t'ju vrisja. Kështu më kanë kurdisë, or burrë! S'kam çka baj, me vra vetën!

Në anën tjetër, kur po i dëgjoj lutjet që ju po i këndonit, ndjej që po më kënaqet zemra e mishi më bëhet kokërr nga ndjenja e dashurisë për gjyshen time.

Në këto fjalë, ia behu komandanti i rojeve të burgut, i cili dha urdhër që të bëhej ndërrimi i rojeve. Djalit të ri iu pre fjala në fyt, nuk guxoi as të na shikonte ma. Vetëm me këmbë bëri një kryq në tokë, duke dashur të linte mesazhin e tij se do të mbetej besnik i këshillave të Zefit e fesë së gjyshes së vet.

Edhe pse u mungonte roja i burgut që fliste shqip, Zefi e Kola vazhduan bisedën e tyre lidhur me shumë gjëra, nisur nga mërzia për familjet që kishin lanë në shtëpitë e tyre e deri te hamendësimet, se çka do të ndodhë me ta nesër e në vazhdim.

Në sarajet e Hamza Pashës, në Shkup, ishin grumbulluar shumë njerëz. Aty kishin ardhur të gjithë pashallarët e vilajetit të Kosovës, Prizrenit, Kumanaovës, Prishtinës, por edhe Maliq bej Gjinolli prej Gjilanit ishte aty. Secili prej tyre kishin marrë dy-tre esnafë më me namë të pashallëkut të vet.

Këtë tubim e kishte thirrur Jashar Pasha, pasi donte të hiqte përgjegjësinë e tij personale lidhur me fatin e Burrave të Besës. Hamza Pasha i Shkupit, si nikoqir i këtij takimi, kishte marrë me vete edhe myftiun e qytetit.

Të gjithë të ftuarit ishin të kthjellët e të pushueshëm, pasi kishin ardhur një ditë para e kishin kaluar natën në Han të Elezit. Kjo gjë kishte mundësuar që takimi të zhvillohej në orët e para të paradites. Kur u konstatua se të gjithë të ftuarit kishin arritur në saraje, Hamza Pasha filloi mbledhjen, duke i përshëndetur të pranishmit një nga një dhe duke iu dhënë atyre informacionet bazë për arsyen e takimit. Por, për të pasur informata më të hollësishme, ia dha fjalën Jashar Pashës së Prishtinës, që ai të sqaronte rrethanat dhe rreziqet e çdo veprimi

të mundshëm nga ana e tyre.

Jashar Pasha mori fjalën dhe iu drejtua të pranishmëve:

- Ju e dini që unë, sikur këta këlysh qeni, kam qitë në përrua e kam djegë në prush sa të duash. Por tani, kanë ndryshuar ligjet në Stamboll. E këta kanë të drejtë të kumtojnë fenë e tyre. Pastaj edhe Kancelaritë e Franz Jozefit, i njoftuam vetë, duke shpresuar që ata do t'i merrnin, sikur i kanë marrë gjithmonë kaurët e tyre. Por, kësaj radhe s'ju kemi mbushë mendjen. Ata, bile, na bënë me dije që Porta e Lartë iu njeht të drejtën kaurëve ta rrëfejnë fenë e vet.

Ta hajë dreqi! Ne gabuam! Vetë e kemi ndjellë ujkun në turrishtë⁶⁷, pasi me atë dreq letre e kemi ndërkombëtarizuar vetë çështjen e tyre. Po edhe nëpër zonat e tjera të pashallëqeve tona është duke u përhapur ky lajm. Kam frikë që sa ma shumë po zgjatet kjo punë, aq më shumë populli po e ndien ligështinë tonë ndaj këtyre guximtarëve. Sa kam marrë vesh unë edhe ata vetë e kanë kuptuar që ne nuk mund t'i eliminojmë. Bile, në një përballje me ta, nuk iu trembej syri fare. Madje, morën guximin të më kërkonin që bej Gjinolli t'iu kthente plisat e kryqet që ju kishte marrë!

- Sufan Allah! - Bërtiti beu i Gjilanit - Është dashtë me i qitë në hunj këta qen, po ma punuan keqas. Më hynë në saraje e deshën me më turpërua. S'pata çka të bëja, as kah t'ia mbaja. U detyrova t'i trajtoja me dredhitë tona të rëndomta, duke shpresuar që do të lakmonin ndonjë gjâ sikur të gjithë ne. Por ata ishin bërë zemërçelik e shpirthekur, nuk pranuan asgjë, veçse donin plisin edhe kryqin, Kanunin e vatanin.

- Në katundet tona, - tha beu i Kumanovës, - është bërë nami, pasi kjo gjë flitet haptas edhe në pazar. Ju e dini se shumica e tyre janë laramanë të tillë, që e mbajnë fenë e tyre nëpër shtëpitë e veta. S'mund ta merrni me mend se çka mundet me ndodhë, nëqoftëse e lamë me marrë frymë e me u përhapë kjo punë. Ju betohem që po i lejuam këta burrat e Karadakut të kthehen në fenë e të parëve, dijeni mirë se do të kthehen të gjithë fshatrat tanë. Bile mund të përfshihet edhe vetë Kumanova.

Ju nuk e dini se sa ka ndikua zvarritja e kësaj çështjeje. Mua më vjen turp ta them, por edhe nëpër sarajet e mia, kanë filluar të belbëzojnë gratë, njëra me tjetrën. Më është tërbuar shpirti e më është prishur zemra, kur dëgjova dy kunatat e mia duke folur njëra me tjetrën, kur njëra i thoshte shoqes: Ata janë burra. Por, këta tanët s'kanë burri, kanë dalë fare e po ia lëpijnë dorën turkut!

- Ba, ba, ba! Çka na ka gjetë! - Ia priti myftiu i Shkupit. - Po ju, vërtet s'keni guxim. Ju paska hy frika në palcë, qenkeni trishtuar nga një "tufë qensh endacakë", që s'kanë ushtri, as kanë hanxharë, as s'kanë gjyle as s'kanë topa.

- Por kishin tope të forta, myfti efendi, - ia priti Jashar Pasha. - Edhe zemër bese! S'je përballur ti me ta, jo!

Mbajeni në mendje! Edhe po të bashkojmë krejt asqerët e sulltanit të madhërisëm, s'iu dridhet syri atyre. Ju s'mund ta merrni me mend, se çfarë guximi kanë.

Ata, vërtet janë në duart tona e ne mund t'i zhbijmë

nga faqja e dheut, por forca e tyre e ka burimin diku tjetër e kjo forcë pastaj mund të na përpijë të gjithëve. Në një mënyrë të habitshme, forca që ata kanë buron nga brendësia e tyre.

Pasha Allahun, boll zemërzi e mizor jam treguar ndaj tyre. Por ju s'mund të merrni me mend se si të trishtojnë fjalët e tyre, kur i dëgjon. Lëre kur flasin, po edhe kur heshtin, heshtja e tyre ta plas zemrën. Kurse, kur të shikojnë me sy, ta shporojnë shpirtin ma zi se shigjetat tona.

Ata janë burra mali, kanë zemër shqiptari dhe feja e besa e tyre i ban ata të jenë të fortë e të pathyeshëm.

Dikush më herët e dikush më vonë, të gjithë ne e kemi pasur këtë forcë dikur. Por tani ne s'kemi besë, sepse kemi pranua të luajmë "vallen" e intrigave, hileve, dredhive dhe tradhtive të sunduesit tonë, të cilit i nënshtrohemi dhe i shërbejmë. Ndoshta, bash për këtë, nuk e kemi ndier asnjëherë nevojën e guximit e të trimërisë, sepse gjithmonë jemi mbështetur në fuqinë e ushtrisë së sulltanit të madhërisëm. Në anën tjetër, lakmia, pushteti e pasuria na i kanë ligështuar zemrën e s'jemi ma të zot me dashtë si ata as kullat, as tokën, as fenë.

E për të mbuluar gjithë këtë, kemi përdorur harresën, në mënyrë që fëmijët e nipat tanë të mendonin se ne kështu gjithmonë kem qenë. Po ju them këto, pasi duhet të jemi të vetëdijsëm për rëndësinë që ka gjendja e krijuar.

Pasha Allahun! S'na ka mbetur shumë me zgjedhë. Ose të gjejmë mënyrën që, një sahat e ma parë, t' i

heqim qafe këto kafshë mali, ose duhet me u bashkua me ta e me përzanë turkun prej këtu. Ashtu e kështu, kam ndigjua që disa nga pashallarët tanë, si ai në Janinë e në Guci...

- Ah! Kuku, kuku! Po ty t'u thaftë goja, e t'u shtjerrtë mendja! - Klithi duke nëmur Maliq bej Gjinolli dhe krejt i trishtuar foli:

- Unë t'i dërgova ty duke mendar që je më zemërguri e ti po flet sikur me të pasë mësua burrat me plisa. Ata të mallkuar kështu si ti, na i kujtonin të kaluarën, na vinin në dijeni për zakonet e traditat e të parëve. Gjithnjë mundoheshin të na i nxirnin në pah Krisht e Kryq.

Unë po ju them se duhet të ruhemi, se po na ra kjo "lëkurë e turkut" që kemi veshur, do të shihet e do të dihet fytyra jonë e mëparshme. E, mandej do të kuptohet tradhtia që kanë bërë gjyshërit tanë, duke lanë fenë e të parëve të vet e duke marrë atë të okupatorit. Paramendoni kur të kuptojnë njerëzit që përroi me gjakun e të pafajshmeve që kemi derdhur, ka qenë gjaku ynë?!

More, do të shihet gjithçka, deri te vjedhjet dhe plaçkitjet që i kemi bërë popullit për pasurimin tonë. Edhe tokat tona që na i dha sulltani, katolikëve iu kanë marrë, kur i kanë dëbuar nga vendet e tyre. Pra, po na dolën të gjitha këto të zeza që kemi bërë, mjerë ne të mjerët!

- Mirë! Beu, ndoshta, ka të drejtë! Por një gjë dua t'ju vë parasysh e të keni ndërmend: ju bejlerë, pashallarë, esnafë e myftinj, - tha këshilltari më besnik i Jashar Pashës. Pastaj mori frymë një herë e mirë. Disi, donte të

sigurohej se nuk do ta tradhtonin mushkëritë, deri sa të thoshte gjithë mendimin që ia kishte thurur mendja e tij, dhe vazhdoi:

- Si po i shoh unë punët, s'kanë me shkua 50-60 vite, e Perandoria Otomane ka m'u shkatërrua. Nuk do të jetë hiç çudi, që fëmija e këtyre të mjerëve që sot po i persekutojmë, nesër të vijnë e të na gjykojnë neve. Nuk po mendoj ne drejtpërdrejt, por fëmijët tanë. Sulltani është ligështuar, Porta e Lart është futur në borxhe deri në fyt, popujt përreth janë duke ia shqyer përditë nga një copë edhe përbrenda gjithçka po vlon. Ne kemi mbetë si zogu në mjegull. As nuk mund e lamë, as nuk mund ta mbajmë. Po e lamë, na hanë gjallë kaurët, po e mbajtëm, një ditë do të fundosemi bashkë me sulltanin.

- Duhet t'i thërrasim mendjes e të zgjidhim këtë nyje sa ma mirë e sa ma parë. – Ndërhyri një tjetër këshilltar që ishte i Hamza Pashës. - Se, si po shkon muhabeti këtu, po shihet që burrat me plisa ia kanë arritur qëllimit. Ata na kanë ngatërruar me fuqitë e mëdha, na kanë trishtuar duke na i kujtuar të parët tanë që i kemi tradhtuar, na kanë vu në siklet dhe nuk po dimë se si me dalë prej këtu. Me një fjalë, na kanë shti frikën në palcë.

Kjo do të thotë që ia kanë mbërri qëllimit vet. A nuk e kuptoni se çka po ndodhë? Ata, në burg nën pranga, janë bërë ma të fortë se ne në saraje, të rrethuar me asqerë të armatosur deri në dhambë!

Për këtë punë, po ju them: Po nuk i qitem fare këta zemërluanë, ata do të shtohen, do të shumohen e do të forcohen sa që një ditë, do ta përzënë sulltanin e Arnautlluku do të bëhet Shqipëri, vatanit do t'i thonë

Atdhe e të konvertuarit do t'i kthehen fesë së të parëve. Kurse ne do të na vrasin, sikur i pat vra ai qafiri, Skënderbeu, të gjithë njerëzit si ne, kur u kthye në Krujë.

Kuku për ne!! Do të na hanë të gjallë të gjithëve. Pra, nëse s'keni guxim e trimëri, atëherë përdorni ndonjë hile, ose dredhi. E na lironi nga ky ankth, që na ka trishtuar të gjithëve.

Kuvendi po shkonte shumë keq e frika, ndjenja e fajit dhe trishtimi i mëkatit ndaj popullit të vet i kishte tmerruar të gjithë. Hamza Pashë mizori, i pamëshirshmi dhe më zemërligu ndër ta, familja e të cilit për 200 vjet kishte bërë kërdi në Shkup, Kumanovë, Tetovë e në Gostivar, ku s'kishte lanë asnjë laraman, bile, të gjithë shqiptarët i kishte bërë muhamedanë e disa prej tyre kishte arritur t'i bënte edhe ma turq se turku, duke dëgjuar se si po flisnin të pranishmit në këtë mbledhje, desh i plasi zemra.

Më shumë se në të gjithë të tjerët, ishte i hidhëruar në Maliq beun që i kishte lejuar këta laramanë të kujtonin fenë e zakonet e të parëve të tyre e që tani të gjithëve po u bluante truri e po u prishej zemra. Dhe ky, duke mos pasur ma durim, mori fjalën dhe u tha të pranishmëve:

- Na e kemi përzier mendjen, herë me frikë, herë me kujtime mbi të kaluarën tonë, herë me mundësitë që kemi pasur dikur për të hequr qafe këso qafirësh. Kështu që na është bërë mendja lamsh. Unë nuk kam frikë.

Pasha Allahun, me asqerët që kemi, e rrafshoj Karadakun, bash lëndinë e bëj. I qes fare insan e hajvan.⁶⁸ Bile, as mijtë nuk i la të jetojnë atje.

Këtu po shihet që kësaj radhe përdorimi i forcës nuk na hyn në punë. Por fjalët e këtij zemërlepuri, bej Gjinolli, që ma keni sjellë këtu, po më bëjnë të dal mendsh. Janë të parët tanë që kanë kaluar në islam e në shërbim të sulltanit. Tani ne jemi me din e me iman, me Sheriat e me sulltan. E s'ka bir nane që ban m'u kthye. Kemi pushtet, pasuri, famë, hareme me u kënaqë e asqer me na ruajtë.

- Të lumtë goja e t'u gëzoftë zemra edhe ma shumë Pasha! - Tha beu i Kumanovës, duke u munduar t'i dilte zot Pashës së tij.

Dhe vazhdoi ligjërimin:

- Por edhe me dashtë me u kthye, s'kemi ku të kthehemi. Krejt çka i kemi pasur, kisha, varreza, zakone e kostume i kemi rrënuar e i kemi qitë fare. Prandaj, s'kemi ku të kthehemi, edhe po të duam. Ne s'na ka mbetë rrugë tjetër: o të mbetemi muhamedanë, o të të na hajë shejtani.

Edhe po të kthehemi, të gjithë për turq kanë me na mbajtë. Prandaj, ne turq do të mbetemi. Edhe pse ma nuk e kemi atë fuqinë që kemi pasur dikur. Tani ashtë ligështuar edhe Porta e Lartë. Atje po bëjnë ujdi me gjithkënd. Po bëjnë ligje, për t'iu bërë qejfin të tjerëve. Mendojnë vetëm si ta shpëtojnë kokën e vet. E, si duket, duan me na lanë në baltë. Por s'ka rrugë tjetër, ne do të qëndrojmë deri në fund. Kurse, këtë kërtollë të nxehtë, të burrave me plisa, do t'ia hedhim në prehen sulltanit. E ai, në dashtë ta hajë e në dashtë ta mbajë.

Rimori fjalën Hamza Pasha:

-S'ka rrugë tjetër! Për të dalë të gjithë të palagur nga kjo situatë, do t'i shkruajmë Portës së Lartë një letër, ku do t'i themi të gjitha të zezat kundër këtyre të pafeve që nuk binden. Nëse Porta e Lartë dhe sulltani i lartmadhërishëm iu njeh të drejtën për t'iu kthye fesë tonë të parë..... – këtu të gjithë kafshuan buzët, pasi pashait të Shkupit i rrëshqiti fjala dhe pranoi fenë e vet të parë. Hamza Pasha pështyni tri herë, për të dëshmuar që e pështyn këtë të vërtetë, që nga mendja i rrëshqiti në majën e gjuhës së tij, dhe vazhdoi:

-Nëse Porta e Lartë do t'u njohë të drejtën që të kthehen në fenë e tyre, atëherë na do ta lamë Arnautllukun e do të shkojmë në Turki. E për krejt çka do të ndodhë ma vonë, le të marrë përgjegjësinë vetë sulltani.

Ky propozim u pëlqeu të gjithëve. Ata përpiluan një letër në të cilën u përpoqën të thurnin të gjitha gënjeshttrat e mundshme kundër të burgosurve të Karadakut. Vunë gisht, në bazë të detyrës dhe përgjegjësiive dhe e nisën kasnecin për në Selanik, që t'ia dorëzonte kasnecit të sulltanit, që njëherë në javë vinte nga Stambolli.

Të gjithë ishin të kënaqur që mbaruan punë e mund të ktheheshin në vendet e tyre. Ma i lumturi ndër ta ishte Jashar Pasha, pasi kishte arritur të bindte Hamza Pashën që t'i merrte të burgosurit në Shkup. Ky vendim ishte marrë pasi komunikimi mes Shkupit e Portës së Lartë ishte më i lehtë. Kështu që mezi priste të arrinte në Prishtinë, në mënyrë që sa më parë t'i niste burrat me plisa, për në Shkup, që t'ia dorëzonte Hamza Pashës.

Dielli posa kishte qitë kryet mbi majat e maleve e rrezet e tija ia rrëmbenin edhe atë pak dritë hënës, e cila ia kishte grabitur gjatë natës dhe gradualisht e nxirrte atë në lakuriqësinë e vet. Kështu, dielli vinte duke e shfaqur triumfin e tij minutë pas minute, deri sa nxori në pah gjithë shkëlqimin e vet. Asqerët e Jashar Pashës kishin rrethuar hapsanën dhe nga jashtë dëgjoheshin urdhrat që asqerët ia jepnin njëri-tjetrit.

Pastaj hynë brenda dhe urdhëruan Burrat e Besës, që sa më parë të bëheshin gati për udhëtim, sepse Jashar Pasha, sa kishte mbërri në mbrëmje, kishte dhënë urdhër që burrat me plisa të niseshin menjëherë për Shkup e të dorëzoheshin tek Hamza Pasha.

Burrat e Besës, ishin duke pritur një urdhër që të ktheheshin në shtëpitë e veta. Po tani ata urdhëroheshin të niseshin drejt Shkupit. Asnjëri prej tyre nuk arrinte të dinte se çfarë po ndodhte me ta. Njëri pas tjetrit filluan të pyesnin asqerët, për të kuptuar se çka po ndodhte, por as asqerët nuk e dinin. Ata iu thoshin që kishin urdhër t'i transferonin në duart e Hamza Pashës, në Shkup.

Zef Gashjani e Kolë Sopi ishin bashkuar krye më krye dhe po bisedonin njëri me tjetrin mbasi, me trishtim, e kuptuan që puna po shkonte edhe më keq se sa kishin pritur.

Sipas mendimit të tyre, transferimi i papritur në Shkup, do të thoshte fillimi i një ecjeje të re drejt një të panjohure që nuk i shihej fundi. Të gjithë burrat afroheshin njëri me tjetrin, disa ishin tash më të lodhur e më të vuajtur. Pagjumësia, kequshqyerja, të ftohtit e natës, kamxhiku i rojeve e shumë tortura të tjera që kishin përjetuar në burgun e Jashar Pashës, kishin ndikuar në gjendjen e tyre.

Nuk e ndienin vetën ma të aftë për këtë udhëtim e as nuk besonin që kishin fuqi për të kaluar fushat e malet, që ishin para. Ishin të trishtuar që as gjysma e tyre nuk do të mbërrinte gjallë në Shkup.

Dikush nga burrat nynykatinin duke thënë, disi sikur njeriu flet me vetvete, ne vërtet ishim robër, por bile jetonin në shtëpitë tona e flinim në familjet tona. Një tjetër iu thoshte: Do të mbetem në grykë të Kaçanikut, nuk do t'ia dal i gjallë!

Të gjitha këto që dëgjonin ishin trishtim për Zef Gashjanin dhe Kolë Sopin, që iu kishin prirë burrave në këtë lëvizje. Përpiqeshin, por nuk arrinin të gjenin fjalë për t'i ngushëlluar dhe për t'ju dhanë kurajë burrave që të mos dorëzoheshin. Në gjithë këtë hallakamë⁶⁹ që u krijua, çdo belbëzim apo fjalë e artikuluar krijonte tmerre e dëshpërim dhe brente shpirtin e të gjithëve.

Dielli e kishte dëbuar tërësisht hënën nga pamja e lirë e syrit kur të burgosurve iu shërbye ushqimi i mëngjesit.

Ata po bëheshin gati për udhëtim e po hanin kafshatën që ishte në një tavolinë.

Në këtë kohë, Zef Gashjani mori fjalën dhe u tha burrave:

- O burra të malësisë sonë! Unë dhe Kolë Sopi ju primë në këtë betejë të qëndresës sonë për t'iu kthye fesë së të parëve, pasi nuk durohej ma. Ju e dini që turku na ka okupuar vendin, kullat dhe dheun tonë. Ne duruam dhe qëndruam të nënshtruar. Por, kur ai u mundua të na i okupojë zemrat tona dhe të na marrë lirinë e shpirtit, kjo punë ma nuk durohej, për shkak se nuk ishte më e mundur të mbroheshim ndërsa stuhia e jashtme të mos hynte nëpër kullat edhe familjet tona.

Deri tash kemi duruar duke menduar... Por, tashti që Porta e Lartë na njeh të drejtën e lirisë së shpirtit, këta shpirtshiturit e zemërligjtë tanë, duan të mbulojnë tradhtinë e tyre, duke shkelur mbi të drejtat tona.

Nëse këta vëllezërit tanë, edhe tash duan të vazhdojnë t'i bien mohit vetës, tokës, Skënderbeut, Kanunit dhe Krishtit, le t'i bien e le të shkojnë në dreq të mallkuem. Po ne nuk duam të jetojmë të nënshtruem e të mashtruem nga okupatori. Kështu, nëpërmjet vuajtjeve të kryqit duam t'i çlirojmë shpirtat tanë dhe të bëhemi shembull për mbarë shqiptarinë. Dikush duhet t'ia tregojë këtij soji, se si përmirësohet gabimi i të parëve.

Njeriu ynë ende flet shqip, në shtëpi, në rrugë të madhe, apo kur ndërrojnë një cigaren duhanit, por goja e tyre lavdëron e madhëron okupuesin e zemra e tyre lakmon sulltanin e shpirti iu dridhet para... Por ne nuk duam të bëjmë këtë gjë, edhe nëse do të vdesim ose do

të na varin në kryq, si Jezu Krishtin.

Kam besim që Zoti ynë Jezu Krishti, nuk do të na lëshojë dore. Ai do të na vejë në sprova të dhimbshme dhe të padurueshme, do të na lëshojë në tmerr dhe persekutime të shumta, derisa këta vëllezërit tanë, bashkë me turkun, të shfryjnë të gjithë dufin e urrejtjes së tyre ndaj nesh.

Unë nuk di t'ju them as kur, as si, por brenda shpirtit, qysh tash e ndiej njëlloj gëzimi për fitoren tonë. Jam i bindur që do të vijë dita kur ne do të kemi lirinë, do të kthehemi në shtëpitë tona dhe me ndihmën e Zotit do t'i gëzojmë të gjitha të drejta tona. Me sytë e ballit po e shohim mjerimin, trishtimin dhe dështimin, por me sytë e shpirtit unë jam tuj pa shkëlqimin e fitores sonë.

Prandaj, burra, pash hatrin e Zotit, nëse dikujt i është ligështuar zemra, le të shkojë të Jashar Pasha e të pranojë kushtet e tija. Por unë do të mbaj besën e dhanë me ata që ende e kanë guximin.

Heshtnin të gjithë, duke i sjellë sytë, herë te njëri herë te tjetri, për të parë nëse do të tërhiqej dikush apo jo. Kur u kuptua se askush nuk do të tërhiqej, Pjetër Koliqi, njëri nga më të moshuarit ndër ta, mori fjalën dhe tha:

- Ty të lumtë goja, se mirë fole! Po, nuk jam i bindur a e dinë more Zef, se si është folur ndër ne, për Hamza Pashën e Shkupit. Se sa i tmerrshëm dhe mizor ka qenë me të kështenë atje. Ai, pasi ka përzënë ipeshkvin tonë Sumen, me priftëninë e murgeshat, e ka bâ Shkupin, "Turqi të vogël". E shqiptarët i ka turpënuar deri në atë masë, sa që i ka detyrua të vishen, të hanë, të kuvendojnë, të falen e të jetojnë si turqit. Bile, iu ka

ndaluar të shohin me sy fytyrën e grave të veta, sepse ato detyrohen të jetojnë të mbuluara edhe kur janë në shtëpitë e tyre.

- Mirë more! Të paktën në shtrat po mujkan me i pa!?! - Tha ma i riu ndër ta. - Po, nuk e kuptoj si e dinë cila është gruaja vet... ia plasi një e qeshur si në kor. Gallata rreth kësaj pune vazhdoi sa që, për një moment, të gjithë harruan se çfarë po i priste ditëve në vijim.

Një humor i tillë i ndihmoi burrat që të shkundeshin nga tmerrri dhe trishtimi që i kishte kapluar, kur morën vesh se do të niseshin për në Shkup. Megjithatë, Zef Gashjani i ftoi burrat që t'i kthehen seriozitetit të bisedës që patën. Pastaj Pjetër Koliqi vazhdoi fjalën, aty ku ia mori më i riu ndër ta:

- Qeshni, qeshni, por ju e dini se sa kemi hequr keq këto muaj nëpër burgje. E si me zor ia kemi dalë të mbijetojmë deri këtu. Por, tani me Hamzain, do të na hajë i mallkuemi krejt.

Nuk po jua them këto gjana që t'ju demoralizoj, por që ta dini se tmerr i madh po na pret e të forcoheni edhe ma shumë, pasi duhet të bëhemi të fortë e të qëndrojmë të bashkuar, që të mos dorëzohemi, por të forcohemi duke shpresuar me fe, se Zoti nuk do të na lëshojë dore.

Na duhet me gjetë një thënie, që do të na nxisë të mbajmë të ndezur zjarrin e dashurisë, shpirtin qëndresës dhe guximin e përballjes me të këqijat që po na presin.

Zef Gashjani e dëgjonte dhe e shikonte Kolë Sopin, deri sa po fliste dhe në vete pëshpëriste: një thanie, një

thanie: Po si ta gjejmë more Kolë? Të tjerët u thelluan në heshtje dhe përpiqeshin të gërmonin në mendjet e tyre, për të gjetur një thënie, që do t'i motivonte të gjithë.

I pari ngriti zërin Zef Gashjani që briti para burrave:

- “Ma mirë vdes si Krishti, se të jetoj si këlysh turku”!

Këtë thënie e përsëriti dy-tri herë. Sa herë e përsëriste, e thoshte më shpejt dhe me zërin më të fortë. Të tjerët filluan ta kapin ritmin dhe zërin, e vijuan një nga një të përsëritnin të njëjtën gjë. Britma e tyre e njëzëshme: “*Ma mirë vdes si Krishti, se t'jetoj si këlysh turku*”, bëri që të dridhej toka, muret e burgut po edhe zemra e asqerëve.

Komandanti i asqeries,⁷⁰ që kishte marrë urdhër nga Jashar Pasha t'i transferonte të burgosurit me plisa e t'ia dorëzonte Hamza Pashës së Shkupit, u tërbua kur dëgjoi britmën e burrave. Ishin tri gjëra që e shkaktonin atë zemërim si tregues te zemrës së tij: E para, se ishte sinjal që nuk do të dorëzoheshin as para Hamza Pashës; së dyti, që Krishti përmendej në burgjet e tyre dhe, së treti, që i fyenin duke i quajtur këlyshë të turqve.

Për t'i bërë të heshtnin burrat që vazhdimisht përsëritnin të njëjtën gjë, komandanti i rojeve u dha urdhër asqerëve që t'ua merrnin bukën prej goje, t'i frushkullonin me kamxhik, t'iu vinin prangat dhe menjëherë të niseshin për në Shkup.

Pasi i prangosën të gjithë njëherësh, me hekura në duar dhe zinxhirët në këmbë, vazhduan t'i rrihnin me kamxhikë e t'iu vinin në kolonë për nisje. Djali prej Drenice që kishte biseduar te gardhi, rrihte Zef Gashjanin,

nganjëherë i sillte edhe Kolë Sopit, që gjithnjë gjendej afër tij. Ai shpërfaqte shpirtin e tij prej laramani, pasi që me kamxhik sillte sa mundte, kurse me gojë u thoshte: “Ju keni të drejtë, ne këlyshë turku jemi bërë”. Pastaj vazhdonte të përcillte fërshëllimën e kamxhikut me një të lëshuar të fortë të ajrit nga mushkëritë e tija: *hah, hah*. Këtë gjë e përsëriti disa herë.

Në mbrëmje vonë kishin arritur te gryka e kaçave të Nikajve. Burrat me plisa i kishte dërmuar rrugëtimi i gjatë dhe i lodhshëm. Këmbët e tyre ishim mpirë aq shumë, sa që nuk i ndienin ma as dhimbjen, as të ftohtit, shputat e këmbëve të tyre ishin mbushë me ushla. Këmbët e tirqve ishin shtjerrë nga fërkimi i zinxhirëve, po edhe nga përzierja e gjakut të varrave dhe pluhurit të rrugës, kishin marrë një ngjyrë si zhguni i fratit. Të gjithë vuanin nga të ajtunit e këmbëve. Por disa prej tyre ishin tepër keq, pasi këmbëzat e tirqve u ishin çarë deri nën gju, çka nga të ajtunit e këmbëve e sa nga të fërkuarit e zinxhirëve.

Aspak më mirë nuk i kishin as duart, pasi lëvizja e prangave kishte hapur varrë e pesha e tyre kishte bërë që të shumtëve t'u mpiheshin krahët deri në atë masë, sa që nuk arrinin ma t'i ngritnin duart e veta për të fshirë hundën mbi të cilën përziheshin loti e djersa.

Atë natë, pasi ishin të stërlodhur të gjithë, si të burgosurit ashtu edhe asqerët, komandanti i asqerëve që po e drejtonte ekspeditën, duke pasur frikë që, edhe nëse do të linte roje nate, nga lodhja do t'i zinte gjumi,

vendosi të bëjë një zgjidhje tjetër. Urdhëroi që asqerët të formonin një hark e t'i mbanin në rrethim burrat, me qëllim që, po të tentonin të iknin, ata do të shkelnin mbi trupat e asqerëve. Në mes të këtij harku, burrat e Kardakut zunë vend nëpër kaçubas dhe kaçave dhe fjetën pa hëngër e pa pi. As asqerët nuk hëngrën për vete, pasi ishin lodhë e po i merrte gjumi në këmbë. S'vonoi shumë dhe të gjithë i zuri gjumi i vdekjes.

Në fshatin sipër, në Nikaj, ishte përhapur fjala, që të burgosurit me plisa kishin zanë vend te kaçat e Nikajve dhe se aty do ta kalonin natën. Me të marrë vesh këtë lajm, gratë e Nikajve filluan të gatuajnë.

S'kishin fjetur gjithë natën, duke gatuar bukë pogaçe, për të përndjekurit e fesë e të besës.

Herët në mëngjes, ende pa dalë drita, gratë morën shaminë e tyre me të cilat mbulonin kokën e fytyrën kur shkonin në gjini, i vunë mbi magje ku kishin gatuar. Mandej morën bukën, bashkuan disa hudhra, qepë e specë djegës, nxorën nga sheka copa djathi, i lidhën shaminë dhe iu dhanë djemve, që ata të gjenin mënyrën t'ua dërgonin të përndjekurve.

Kur djemtë iu afruan zabelit të kaçave të tyre, panë asqerët në gjumë. Kurse në një breg kundrejt tyre, gjendeshin burrat që po kuvendonin njëri me tjetrin. Ata, pasi kishin pushuar mirë, po shqyrtonin gjendjen e tyre. Pastaj merrnin udhëzime nga ma të vjetrit, se si të trajtonin varrat e këmbëve dhe të duarve.

Pjetër Koliqi, i cili kishte për detyrë të vëzhgonte, se kur do të zgjoheshin asqerët, pa disa djem që po afroreshin me kujdes të madh, në mënyrë që të mos i

zgjonin asqerët nga gjumi.

- Burrat e Nikajve ju çojnë fjalë! Ju jeni heronjtë tanë,
- i tha Pjetrit njëri nga ata djemtë që po afroheshin.

Mbas kësaj, të gjithë hodhën shamitë dhe ikën prej aty, pa lanë gjurmë. Pjetri dëshiroi të bisedonte me ta, por ata u larguan me vrap. Kur u afrua, mori shamitë dhe shkoi te burrat që kuvendonin. Nuk i hapi fare, pasi, nga përvoja e burgut të Gjilanit, e dinte fare mirë se çfarë kishte në to.

Pasi thanë uratën e mëngjesit, të gjithë së bashku i bekuan ushqimet e ardhura nga djemtë e Nikajve dhe hëngrën mirë, bash gjithçka pati. Por, para se të fillonin të hanin, Zef Gashjani, vuri në gji një copë bukë e pak djathë. Të gjithë e vërejtën, por asnjëri prej tyre nuk mori kurajë ta pyeste për arsyen ose qëllimin që kishte. Përveç Pjetrit, i cili filloi ta vinte në lojë:

- Zeeef, mos ban me hile!

- Jo, jo nuk është hile. Por po dua me ia ruajtë atij djaloshi prej Drenice. Është laraman, po djalë zemërmirë, – tha Zefi.

Kur komandantit të asqeries i doli gjumi, pa gjithë asqerët e tij duke fjetur. Ndërkohë, asnjë nga të burgosurit s'ishin aty. U trishtua sepse mendoi që misioni i kishte dështuar dhe jeta tij kishte marrë fund. I tërbuar nga ky fakt, nisi të bërtiste:

- Zgjohuni! Na kanë ikur të burgosurit!

Asqerët zgjoheshin si pa krye e fillonin të kapnin njëri-tjetrin, duke menduar që po kapnin Burrat e Besës. Gjithë këtë rrëmujë, që po e bënë asqerët njëri

me tjetrin, e shihnin burrat dhe qeshnin me ta si me arusha.

Djali nga Drenica, që ishte zgjuar ngadalë e që nuk kuptonte as ku ishte, as çka po ndodhte, fërkoj sytë dhe pa në shpatin kundrejt burrat që po qeshnin. Kur kuptoi rrëmujën mes asqerëve, ai bërtiti:

- Robërit tanë!

Asqerët nuk e kuptuan, por komandanti e kuptoi menjëherë këtë gjë e vrapoi bashkë me drenicakin e ri, drejt bregut. Kur iu ofruan bregut, ku rrinin burrat, ia priti Zef Gashjani:

- Ja ku na ke! Mos ki frik! Se Jashar Pasha, s'ka për ta pre kryet jo!

- Teşekkür ederim Allah! – Falënderonte Zotin, komandanti i rojeve, që të burgosurit nuk ishin arratisur.

Në këtë moment ai urdhëroi asqerët, që i kishin rrethuar të burgosurit, të cilët rrinin në gjunjë.

Pasi u dha urdhër asqerëve, i shkreti, me një dorë mbante zemrën, nga frika që do t'i kërcente jashtë, nga të rrahurit e shpejtë e të fuqishëm, e me dorën tjetër u kërkonte burrave me plisa që të çoheshin në këmbë, pasi mendonte që ata po rrinin në gjunjë nga frika e ushtarëve.

- Pritë pak! Sa ta mbarojmë uratën, - i tha Zef Gashjani, – se ne kështu lutemi e nuk e çojmë... dhe vazhdoj bashkë me shokët uratën që kishin filluar:

Nijeti i nadjes, o Zoti jem!

*Po të falemi nderës që m'ke ruajtë sonte,
gjithçka të bëj,*

*e gjithçka të hjeki, në këtë ditë,
du me bâ e me hjekë për hatër tënd;
si është njeti i Zembrës së Jezu Krishtit,
që u bâ kurban për ne, n'meshën shenjte.
Ashtu kjoftë!*

Pasi mbaruan uratën, u ngritën në këmbë.

Pas kësaj urate, komandantit i kishte pushuar të rrahurit e zemrës edhe mendja i kishte ra në vend, kështu që arrinte të merrte frymë lehtë e të arsyetonte mirë. Mandej pyeti Zef Gashjanin, po si është e mundur që nuk ishin arratisur?

- Ne kemi ardhë te pashallarët tuaj, të kërkojmë të drejtat tona që të jetojmë të lirë në kullat tona e me familjet tona. Por ata na dhanë burgun, poshtnimin e torturat. Ne nuk ikëm, pasi synimi jonë është të jetojmë të lirë, jo të arratisur.

Ja, eja! Shih këmbët e përgjakura e varrët e duarve tona. Këto nuk i ka shkaktuar dëshira jonë për t'u arratisur, por zemërligësia e pashallarëve tuaj, të cilët kurrë nuk u ngopën me të keqen tonë.

- Mirë! Mirë! Po, ma thoni edhe një herë, atë uratën tuaj, se më duket ma qetësoi disi zemrën, edhe pse nuk e kuptova, – tha komandanti i rojeve. Dhe ftoi djaln nga Drenica që t'ia përkthente uratën arabisht.

-Ja, zemra të është qetësuar tashmâ. Tani, po të lusim një tjetër, që ta qetëson ndërgjegjen, - i tha Pjetër Koliqi.

-Mirë, mirë! Veç ma thoni edhe njëherë një uratë

tuajën, që ta kuptoj edhe unë, - iu përgjigj komandanti i rojeve.

Kështu, të burgosurit filluan lutjen e pendimit. E, djali nga Drenica, që ishte asqer, ia përkthente arabisht komandantit të vet. Të burgosurit luteshin kështu:

*Puna e pendimit,
o Zoti jem,
po më vjen keq me gjithë zemër,
për të gjitha mëkatet që i kam bërë:
që kam bjerrë parrizin e kam meritua ferrin.
Por ma fort, se të kam fye Ty.
O e Mira e pambarume,
që kaq fort më ke dashtë.
Mëshirë, o Zot! Më fal, o Zot!
Po ta jap fjalën, se me ndihmën Tânde,
s'kam me të fye mâ kurrë.
Ashtu kjoftë!*

Derisa të burgosurit luteshin shqip e asqeri nga Drenica përkthente arabisht, komandantit të rojeve iu ishin mbushë sytë me lot, mirëpo, duke qenë që leshi i mjekrës së tij arrinte deri te mollëzat e fytyrës, nuk dallohej dot se si loti i rrëshqiste nëpër faqe, e sidomos nuk kuptohej se ku përfundonin pikat e tij.

Kjo uratë, vërtet ia kishte prekur ndërgjegjen komandantit të rojeve. E për të mos kuptuar asqerët e tij, u kthye në anën tjetër e shkoi vrap te lumi, duke iu dhanë urdhër asqerëve që të shkonin pas tij, për t'i larë sytë. Nga frika se të burgosurit kishin ikur, asnjëri prej asqerëve nuk arriti t'i lante sytë, kur u çuan prej gjumit.

Deri sa vazhdonin rrugën për Shkup, komandanti i rojeve, i cili dukej se ishte me prejardhje aziatike, bisedonte me asqerin e tij nga Drenica, lidhur me lutjen që kishin dëgjuar. Djali nga Drenica ia sqaronte fije për pe gjithë kuptimin. Dikur komandanti i rojeve, i habitur se si i kishte mbajtur në mend gjithë ato fjalë, iu drejtua asqerit vetë, duke i thënë:

- Ti i mbajtur mend të gjitha këto fjalë, vetëm që i dëgjove njëherë?

- Jo! Po! A e din...! - Përpushej asqeri i ri, e nuk dinte si t'i thoshte.

- Më thuaj të vërtetën! - I tha Komandanti me një butësi.

Edhe djali nga Drenica, besoi që urata ia kishte zbutur zemrën komandantit të vet, prandaj mori guximin e i foli:

- Po, edhe ne kemi qenë si këta, gjyshja ime ende e lut këtë uratë. Po, pasha Allahun, ne burrat falim vaktet e jemi me din e me iman.

Në këtë mënyrë, komandanti i rojeve dhe djali nga Drenica u bënë miq të ngushtë dhe flisnin haptas me njëri-tjetrin. Bile, nganjëherë ia krisnin me të shara kundër pashallarëve të vet e iu jepnin të drejtë të burgosurve.

Në Shkup, Hamza Pasha kishte dhënë urdhër, që të burgosurit e Karadakut të dërgoheshin në kazermën kryesore. Atje duhej të mbaheshin të prangosur dhe t'u jepej vetëm një racion ushtari në ditë.

Komandanti i rojeve të kazermës së Hamza Pashës, menjëherë, posa arritën të burgosurit, nisi të shpërfaqte brutalitetin e vet. Kurse ai i Jashar Pashës, që i kishte përcjellë gjatë dy ditëve nga Prishtina deri në Shkup, ishte zbutur tërësisht.

Posa i dorëzoi të burgosurit, komandanti i Jashar Pashës, kapi për dore asqerin nga Drenica, u kthye përsëri te të burgosurit, i mori ngrykë të gjithë një nga një dhe, kur mbërrini te Zef Gashjani i tha:

- Nëse mund të më falni mua, jam i bindur që ju e keni falë edhe këtë djalin që është si ju! Ne e kemi konvertuar. Por, pasha Allahun, ju jeni heronjtë e tij.

- Ne ju kemi falë, para se të niseshim dhe gjithë rrugën kemi lutur Zotin, që t'iu falë. Ju s'keni faj jo, faj kanë bejlerët e pashallarët tuaj, – u përgjigj Zef Gashjani.

Komandanti i rojeve të kazermës, kur pa këtë skenë,

e urdhëroi ushtarin, që kishte përsënj, të merrte shënim çdo gjë.

Burrat me plisa, gradualisht iu përshtatën rrethanave të reja në hapsanën e kazermës së Hamza Pashës.

Të premten e javës së pestë, që kur burrat me plisa kishin arritur në Shkup, Hamza Pasha mori përgjigjen nga Porta e Lartë. Aty, shkruhej: *Të gjithë të burgosurit, duke mos përjashtuar gratë e fëmijët e tyre, brenda një muaji, të depërtohen në Stamboll.*

Hamza Pasha u gëzua shumë. Posa përfundoi leximin e fermanit, filloi të bërtiste nëpër sarajet e veta si i çmendur dhe thërriste me të madhe: Sonte do të bëjmë festë! - E sillte fermanin duke ngritur dorën lart dhe përsëriste fjalët, *do të bëjmë festë, do të bëjmë festë!*

Gjithë personeli i sarajit e rrethoi pashën për të kuptuar çfarë haberi⁷¹ kishte marrë nga Stambolli. E ai, pasi ndaloi para tyre, iu thoshte të gjithëve:

- Allahut i qofshim falë! Laramanët e pabindur të Karadakut, do t'i depërtojmë si qen te sulltani. Mori fund përpjekja e kaurëve për t'u kthyer në fenë e të parëve. Pastaj iu drejtua kasnecit të vet, që të nisej menjëherë te Jashar Pasha, e t'ia transmetonte përmbajtjen e fermanit.

Thuaj Jashar Pashës që, sikur na i ka prua këta qen të egër të maleve të Karadakut, të na i sjellë edhe gratë e pjellën e tyre.

Kurse kryeshërbëtorit të sarajeve i urdhëroi të priste sa të donte desh e cjepë, e të përgatiste festën për të gjithë nëpunësit e vet.

Në mbrëmje, në saraje bëhej festë. Aty hahej e pihej.

Pashai kishte dhanë urdhër që përveç grave të haremit që duhej të përdridheshin, t'i sillnin edhe gjithë surlaxhinjtë⁷² dhe tupanxhinjtë⁷³ e pashallëkut.

Gjithë Shkupi habitej e çuditej, sepse dëgjonte tupan e surle, po nuk kuptonin se çka kishte ndodhur në sarajet e Hamza Pashës.

Disa thoshin, me siguri ka fejuar djalin. Do të tjerë e përjashtonin këtë mundësi. Thoshin se ai vjet pat martuar djalin e madh e nuk e kishte bërë gjithë atë hata, pse do ta bënte për të dytin?! Kështu, nëpër të gjitha shtëpitë e Shkupit, flitej e hamendësohej gjithçka edhe në hanin e qytetit. Njëri nga të pranishmit, duke pretenduar që e kishte gjetur arsyen e festimit në sarajet e Hamzait, zgjoi nga gjumi gjithë mysafirët e hanit. Ky po u thoshte se gjithë ai nam që po bëhej në sarajet e Pashait, do të thotë se Hamza Pashën e kanë bâ sulltan. Por të tjerët nuk i besonin në asnjë mënyrë këtij variati, kështu që deri vonë u rragatën njëri me tjetrin, lidhur me këtë që çështje.

Dikur, vonë mbas mesnate, në saraje pushuan tupanët. Shkupjanet ranë me fjete. Fjetën edhe të burgosurit që s'kuptonin asgjë se çka po ndodhte në sarajet e Hamza Pashës. Ata vetëm përjetonin kamxhikun e asqerëve, që i merrnin një nga një e i frushkullonin me nga 20 frushkuj.

Pasi kryeshërbëtori kishte njoftuar Hamza Pashën se për festën që kishte kërkuar, kishte pre 20 desh e 20 cjep, ky urdhëroi komandantin e rojeve të kazermës, të frushkulloheshin gjithë Burrat e Besës, që gjendeshin në burgun e kazermës së tij, me nga njëzet të rrahura kamxhiku.

Tri ditë më vonë, kur në sarajet e Hamza Pashës ndihej ende era e mishit të pjekur, pas festës që kishte organizuar për fermanin e marrë sulltanor, në Karadak, Stubëll e Vërrnakollë ishte bërë nami. Gjithkrah ndihej gjëma e grave dhe vaji i fëmijëve. Maliq bej Gjinolli u printe personalisht asqerëve të Jashar Pashës, për t'i ndihmuar ata që të identifikonin më lehtë shtëpitë dhe familjet e Burrave të Besës, mbështetur edhe në ndihmën e dhënë nga shtëpia e Shabanëve.

Asqerët mblidhnin çdo njeri që gjenin, nëpër shtëpitë e Burrave të Besës edhe ata që rastësisht gjendeshin aty. Në fshat askush s'kuptonte se çka po ndodhte, përse po i arrestonin.

Njerëzit vetë urdhëroheshin që për pesë minuta të merrnin çka të mundnin dhe të linin shtëpitë e tyre.

Në të gjitha anët ndihej gjëma e djemnisë, kukama e grave dhe vaji i fëmijëve. Nëpër oborre, ulërima e qenve, kukurisja e pulave, pallja e gomarëve. Me një fjalë, ishte krijuar një gjendje që të shtinte të gjallë në dhé.

S'mundën të përmbaheshin as gratë e Shabanëve, kur

shihnin se si asqerët i merrnin gra e fëmijë, nga shtëpitë e veta dhe u vinin flakën mullarëve të sanës, plemeve⁷⁴ ose edhe shtëpive të tyre. Tymi i zi, nga djegia e kullave, kishte ndarë Stubllën përgjysmë; ata që mbetën nuk arrinin të shihnin mizorinë e asqerëve ndaj të gJORëve që i kishin vënë para tytave të martinave, duke i rrahur me kërbac. Po edhe ata që iknin, nuk mund të shihnin se si gjëma e tyre kishte bërë të dridheshin gurët e Stubllavaqës, të trishtoheshin minjtë në mure dhe njerëzit shihnin se si piquej gjarpri nën gurët e mureve të kullave që digjeshin.

Deri sa vargu i fëmijëve dhe i grave të trishtuara po zbriste teposhtë, buzë “përroit të keq”, për të dalë te reka (lumi), aty ku duhej të grumbulloheshin, krijoheshin përshtypja se përroi kishte rritur nivelin e tij nga lotët e shumtë të njerëzve që shpresonin se do ktheheshin burrat e tani po i merrnin ata, vetëm për t'i tretur në drejtim të paditur.

Nërekë gjetën gratë e fëmijët e familjeve të Vërnakollës, që kishin lidhur besën në shtëpinë e Kolë Sopit. Gratë përqaftonin njëra-tjetrën, djemnia merreshin ngrykë duke fshirë lotët e duke mos fshehur trishtimin. Kurse fëmijët, që nuk kuptonin se çka po ndodhte me ta, i gëzoheshin takimit. Ata të ngratët shihnin mundësinë për të lozur me njëri-tjetrin.

Gjatë udhës për në Viti, gratë e djemnia përpiqeshin të merrnin vesh se çka po ndodhte me ta, por nuk arrinin të zbulonin asnjë informacion. Asqeri i ri, që kishte ndarë vijën e ujit të jazit të mullirit, brenda burgut të Gjilanit, trishtohej deri sa shihte plakatin duke tërhequr zvarrë

këmbët e tyre; gratë që me një dorë mbanin plafin me të cilën duhet të mbuloreshin, kurse në krahun tjetër bartnin foshnjat e veta. Ato, njëkohësisht kujdeseshin t'i mbanin fëmijët e vet sa më afër. Gjatë gjithë rrugës u thërrisnin fëmijëve të tyre të mbaheshin për cepin e dimive.⁷⁵

Vajzat e bukura që bartnin mbi shpinë gjërat elementare që i kishin mbështjellë në batanije apo jorganë, rrinin të strukura afër gjysheve të veta ose në grupe-grupe me njëra-tjetrën, për t'iu ikur shikimeve të asqerëve.

Gjatë ecjes drejt Vitisë, djersa dhe pluhuri kishin formuar një shtresë të çuditshme në fytyrën e të gjithëve. Këtë përbërës e shpërndante forca e lotëve, që buronte nga sytë e këtyre të mjerëve. Rrëshqitja e zhdrejtë e lotit nëpër faqet e tyre, shtynte këtë përbërës dhe krijonte harta të ndryshme në fytyrat e njerëzve. Në faqet e djemve dhe çikave dukej se shihej harta e Ilirisë, Kruja e Skënderbeut apo Stublavaçes. Kurse, në fytyrat e grave të moshuara, rrudhat ndihmonin që të formohej shqiponja, kisha e Letnicës ose kryqe të shumtë.

Këtë gjë e vërejti asqeri që kishte hapur vijën e ujit nga jazi. Ai filloi të ecte pak më shpjet, që të shihte nëse e njëjta gjë ndodhte edhe në fytyrat e grave të tjera. Ai shihte kryqin e vizatur në faqet e të gjithëve. Sepse harta nuk i dallonte dot.

Mandej ngadalësoi ecjen, sepse donte të shihte se çfarë po ndodhte me fytyrën e djemnisë. Kur u afrua, mbeti i habitur, se në fytyrat e djemnisë mungonte loti. Për djemtë tashmë ishte bërë e qartë që ata duhej t'u

përngjanin burrave të fortë, prandaj edhe nuk qanin, edhe pse djersa dhe pluhuri kishin formuar të njëjtën pamje.

Fytyra e tyre shkëlqente, pasi pesha e barrës që bartnin i bënte të djersiteshin më shumë se vajzat. Kështu që djersa e fortë që rridhte nga balli, arrinte të lante pluhurin që përpiquej të ngjitej në faqe, sidomos ngjallte habi kur rrezet e diellit binin mbi faqet e djersitura të djemve, dhe ato bënin t'u shkëlqente e gjithë fytyra.

Duke përjetuar gjithë këtë gjë ai iu afrua djemve, të cilët bisedonin me njëri-tjetrin e mundoheshin të gjenin se ku po i çonin. Ata flisnin pa droje, sepse mendonin se ushtari që po i vëzhgonte, nuk do t'i kuptonte ata.

Djali asqer që po i vërente, nuk mundi të përmbahej nga dhimbja që ndiente për ta, këndej pëshpëriti:

- Nuk e di se çka po ndodhë! Pasi s'na kanë treguar as neve. Por, një gjâ që e di, po ju tham: Kemi marrë urdhër që t'ju çojmë në Shkup.

- Në Shkup!? Pse në Shkup? – Pyeti, Gjoni i Zef Gashjanit.

- Nuk e di, por atje i kemi dërguar edhe burrat, – u përgjigj ai. Dhe përshpejtoi vrapin duke pasur frikë se mos po e zbulonin asqerët e tjerë që ai po informonte të arrestuarit.

Me të arritur në Viti, u bë pushimi i gjatë, ngaqë ata duhej të pritnin, që të vinin edhe gratë e fëmijët e familjeve nga Binça, porse, duke qenë që ata po vonoheshin, djemnia filloi të qarkullonte njoftimin se po i çonin në Shkup, ngase atje kishin dërguar edhe

baballarët e tyre. Ky informacion bëri që ne zemrat e tyre të vinte një fllad shprese dhe gëzimi, pasi me gjithë zemër donin të shihnin burrat që prej tre muajsh ishin larguar nga shtëpia për të shkuar në Gjilan, tek Maliq bej Gjinolli.

Gjela, e ëma e Zef Gashjanit, kur kuptoi se burrat ishin gjallë, ra në gjunjë, nxori nga gjiu vargun e rruazave prej lenash të lisit dhe filloi të falënderonte Zotin, bashkë me vajzat, që, ndërsa luteshin, me cepat e shamive fshinin fytyrën e vet.

Kur mbaroi urata, vajzat tashmë kishin arritur të pastronin faqet e përshkëllira nga djersa, pluhuri dhe loti, kurse gratë formonin një lloj gardhi rreth vajzave, që asqerët të mos tërhiqeshin nga bukuria e tyre, po edhe të mos i hetonin se ato me Gjelën, po luteshin.

Sa kreu urata, s'vonoi shumë dhe ia behën gratë e fëmijët e familjeve të Binçës. Vajzat, pa menduar mirë, vrapuan që të merrnin ngrykë shoqet e veta. Kështu, gratë mbetën të zbuluara e komandanti i rojeve i pa rruazat në duart e Gjeles. Gratë u trishtuan, por ai nuk reagoi fare. Për të humbur vëmendjen e asqerëve të vet, urdhëroi të ndaleshin vajzat e t'i kthenin ku ishin.

Gratë mendonin se ai nuk kishte kuptuar gjâ, prandaj mbetën duke shikuar njëra-tjetrën. Aty afër ishte edhe asqeri nga Drenica, i cili qeshi nën buzë dhe i tha Gjelës:

- Mos keni frikë, ai turk është, por burrat tuaj ia kanë zbutur zemrën. Ai nuk do t'ju bëjë keq.

- Po, ti, nuk je turk? - I tha Gjyla!

- Jo, moj loke! Unë janë nga Drenica. Turk më kanë

bërë gjyshërit e mi, – u përgjigj asqeri.

- Ah, haa! - Tundi kokën halla Gjelë dhe nuk bëzani.

Bashkëbisedimi mori fund, pasi u afruan gratë e fëmijët, që vinin prej Binçës.

Pasi u bë përshëndetja e zakonshme dhe u ndanë informatat e nevojshme, para se të lëshohej urdhri për nisje drejt Gërlicës, Maliq bej Gjinolli zbrit nga karroca e tij, doli para turmës së grave dhe fëmijëve dhe u tha:

- Ne s'ju kemi faj! Burrat tuaj ju kanë marrë në qafë. Ata, vetëm pak të ishin më të mençur, të butë e të përkuleshin, s'do të krijonin gjithë këtë hata.

- Gjithë këtë hata e ka krijuar zemra e ligë e jotja, Maliq bej! Burrat tanë janë Burra Bese. Ata sigurisht nuk do të përkulën as para sulltanit, nëse i çoni te ai, – tha Gjela.

- Ha, ha, ha! - Qeshi, Mailq beu! Dhe tha: - Atje do t'ju hajë shejtani! Se ju me të keni punë.

- Ne kemi punë me Krishtin, Shpëtimtarin e botës. Shejtanin e ke në zemrën tande. Me ndihmën e tij, ke arritë me i ba të gjitha këto të zeza mbi popullin tand. Prandaj, mbaje mend mirë, Maliq bej Gjinolli, hataja ka me të kapluar ty dhe shtëpinë tande, kur të ngadhnejë fuqia e Krishtit Jezus mbi ne, - ia ktheu Gjela.

Maliq beu mbeti i fyer. E, pasi nuk kishte çka të bënte tjetër, u dha urdhër asqerëve, duke u thënë: - Mi hiqni sysh! Çoni edhe këta këlyshë e kudra⁷⁶ te qentë e tyre.

Kur arritën në Gërlicë, një togë asqerësh me karroca ishin duke pritur. Kështu u kuptuan menjëherë që, prej aty nuk do të ecnin më në këmbë. Edhe bukë kishin

sjellë, por nuk ua dhanë menjëherë.

Vazhdimi i udhëtimit me qerre u bë shpëtim për të gjithë, sidomos për gratë me foshnje e fëmijët e vegjël, pasi që këmbët e tyre nuk punonin më.

Të nesërmen arritën në fushën që quhej Stekovac. Aty asqeria e Hamza Pashës kishte ngritur një kamp të përhershëm me çadra, që shërbente si pikë logjistike për ushtrinë dhe sigurinë e tregtarëve gjatë transportit të njerëzve dhe mallrave që kalonin grykën e Kaçanikut. Në hapësirat e këtij kampi i vendosën edhe fatligët e Karadakut, që të kalonin natën, pasi komandanti i asqerëve të Jashar Pashës, dëshironte që të mbërrinte në Shkup, të nesërmen në mëngjes. Aty iu dhanë të gjithëve nga një racion ushtari për të ngrënë.

Gjela, Drandja, po dhe do gra tjera, nuk fjetën gjithë natën, duke u kujdesur që asqerët të mos u afroreshin vajzave dhe nuseve që kishin me vete. Ato lutnin rruzaren dhe recitonin uratët e vjetra, që i dinin përmendësh. Gratë me foshnje dhe do të tjera që ishin lodhur aq shumë, ishin strukur pranë njëra-tjetrës dhe po flinin. Djemtë ishin mbështetur mbi barrën që bartnin, kurse vajzat, ishin kurthuar në një mënyrë që të mund të vinin kokën në kraharorin e njëra-tjetrës.

Herët në mëngjes, asqerët dolën prej çadrave të tyre dhe urdhëruan të zgjoheshin të gjithë. Gratë që kishin ndenjtur pa gjumë, edhe pse ishin kotë pak, herë njëra e herë tjetra i bashkuan të gjithë të tjerët për t'u lutur. Gjela i prini uratës së mëngjesit, duke thënë me gjysmë zëri: *Nijetin i nadjes...* të njëjtën uratë që lutnin burrat te kaçat e Nikajve.

Derisa gratë ushqyen fëmijët dhe vetën, asqerët banë gati qerret e tyre dhe kuajt e u nisën për Shkup.

Burrat e Besës nuk kishin kurrfarë informacioni se çka po ndodhte me familjet e tyre, ndërkohë po vinte çasti t'ju hiqnin prangat, pasi para dreke dhe darke, iu hiqnin gjithmonë hekurat nga duart. Pa vonuar, komandanti i rojeve me disa asqerë, iu hoqën prangat dhe i urdhëruan të gjithë të dilnin jashtë.

Dolën në oborr dhe mbetën të shtangur, kur panë fëmijët, gratë dhe anëtarët tjerë të familjeve të tyre. Këta të dytët, sidomos fëmijët, vajzëria dhe djemnia vrapuan për t'i përqaftuar prindërit e tyre. Gratë kishin mbetur duke fërkuar sytë, sepse s'u besohej për sa po shihnin. Nuk mund të kuptonin se në çfarë gjendje kishin ra burrat ose djemtë e tyre. Nuk ishin ma ata kreshnikët e maleve, të bukur, të pashëm e të fortë. Mjekra iu kishte mbuluar fytyrën. Flokët e rritur, të palarë e të pakrehur iu bënë kryet si koshare bletësh. Po as plisa s'kishin më, që më parë u zbukuronin kokat e tyre. Të mjerët, ishin dobësuar aq shumë, sa që tirqit iu rrinin varur, si kulet e grave.

Pasi u kënaqen duke i përqaftuar e duke i puthur fëmijët, filluan të çmalleshin me gratë e tyre, të cilat i merrnin ngrykë të gjitha me radhë.

Ushtarët nisën të bërtasin:

- Kjo është blasfemi! Kjo është blasfemi!

Kur dëgjuan këtë piskamë të asqerëve, të dy komandantët e rojeve, që bënë procedurat e pranimit e dorëzimit të të burgosurve, erdhën me vrap. Ai i kazermës së Hamza Pashës urdhëronte asqerët e tij që

t'i ndanin. Por komandanti i rojeve të Jashar Pshës, që kishte përjetuar një “konvertim” të brendshëm, iu lut t'i linin të qetë, që të çmallehin me familjet e veta.

Pastaj i tha komandantit të Hamza Pashës:

- Mos u merr me ta! Ata janë kaurë, zakonet e tyre nuk iu ndalojnë këtë gjë. Mandej, pse po bëhesh i keq, këta, ashtu kështu, do t'i rregullojë sulltani në Stamboll.

Kjo dhe shumë biseda të tjera, që dy komandantët shkëmbyen më vonë, bënë që komandanti i kazermës të ndryshonte mendjen dhe i la të lirë. Bile, dha urdhër që t'i linin të flinin në të njëjtin mjedis të burgut.

Në një vend tjetër, por brenda të njëjtës kazermë, fjetën edhe asqerët e Jashar Pashës atë natë, sepse të nesërmen duhej të ktheheshin për Prishtinë.

Ende pa dalë drita, në vendin ku flinin të burgosurit, u përvodh e erdhi ushtari nga Drenica. Ai kërkonte Zef Gashjanin. Kur e gjeti, filloi ta merrte ngrykë e ta përqafonte pa bërë zë, pasi nuk donte që të zgjonte nga gjumi të tjerët që ishin pranë. Po edhe kishte frikë që do të merrnin vesh asqerët e tjerë .

Zef Gashjani, i habitur se çfarë po ndodhte, u çua në këmbë, e mori për dore dhe u shmang nën strehën e kazermës ku flinte ushtria. Aty nisi të bisedonte me djalin nga Drenica. Ai filloi t'i tregonte ngjarjet e reja rreth familjes së tij dhe bisedave që bëheshin në odat e burrave për ta. Pastaj iu drejtuar personalisht Zefit:

- Ju edhe mua ma keni thye zemrën e ma keni ndërrua mendjen. Prej asaj dite që ju kemi përcjellë për këtu, kam nisur të ndryshoj mendimet e mia për sulltanin,

për të parët e mi që kanë pranuar të nënshtrohen dhe t'i shërbejnë turkut... Ajo që po bëni ju është gjë e shenjtë, e mrekullueshme dhe shumë e lavdishme. Nuk mund ta di se si dhe ku do të përfundoni, por një gjë të premtoj, se unë do t'iu tregoj burrave dhe fëmijëve të mi, për gjithë këtë dëshmi të fuqishme tuajën.

Edhe Zef Gashjani, i tregonte djalit të ri shumë gjëra të së kaluarës. Në fund ai ia la një porosi duke i thënë:

-Gjatë gjithë kohës kam vërejtur që ti e ke një zemër të mirë, zemër shqiptari, që është gatuar moti në dashurinë e krishterë, traditën e nderit dhe të besës. Kjo është tepër e rëndësishme, meqenëse me këtë zemër kemi arritur të ruajmë dashurinë mes veti, pa marrë parasysh kush u konvertua në mysliman, kush laraman e kush i krishterë. Përfundojmë këtu bejlerë, pashallarë dhe esnafë e pasanikë sheherli që janë ba turq, se të tjerët si ti dhe unë jemi mbajtë mirë deri më sot.

Mos harro biro, se një ditë turku to të ikë prej këtu, kurse ne do të mund të jetojmë prapë bashkë, vetëm nëse e ruajmë zemrën, që të mos mbillet në të urrejtja.

Ende pa e përfunduar fjalët Zefi, nga dritarja lart foli komandanti i asqerëve i Jashar Pashës, i cili kishte fjetur në katin e sipërm. Ai e kishte dëgjuar gjithë bisedën. Edhe pse s'kishte arritur të kuptonte shumë, pasi këta dy flisnin shqip, prapëseprapë kishte mundësi të alarmonte rojet ose vetë komandantin e Hamza Pashës. Por nuk e bëri, pasi tashmë atij i ishte zbutur zemra. Kështu që vetëm i tha ushtarit vet:

-Largohu prej aty se u zgjuan asqerët. E, po të gjeti komandanti i kazermës, mbarove ti e mbarova edhe

unë bashkë me ty.

Ushtari ia shtrëngoi dorën shpejt Zefit dhe iku si vetëtima. Kurse komandanti mbylli dritaren e dhomës së vet dhe u kthye te punët e zakonshme. Zefi kishte mbetur i mbështetur në murin e kazermës pa lëvizur vendit.

Në mendjen e tij silleshin e pështilleshin të gjitha mendimet e mundshme nisur edhe nga tregimet e djalit prej Drenice, që nuk dinte shumë, por atij i kishte mjaftuar të zbërthente planin ogurzi që pashallarët kishin sajuar për ta. Këmbët i ishin këputur e zemra pothuajse nuk i rrihte fare. Megjithatë, nuk u ndal duke menduar derisa arriti të zbërthente gjithë skenarët e mundshëm të kësaj tragjedie që po ndodhte.

Veç kësaj, ai kishte edhe vështirësinë për t'iu shpjeguar të tjerëve për gjithë këtë të zezë që po i priste. Dikur, ngadalë, mblodhi të gjitha forcat që kishte dhe shkoi e u afrua te Kolë Sopi, të cilit i tha:

- O Kolë, fati jonë në dorë të Zotit!

- Po pse, mor Zef, çfarë ka ndodhë gjatë natës,- e pyeti Kola.

- He, çka ka ndodhë, – ia priti Zefi, - mora vesh që këta kanë sjellë gratë e fëmijët tanë, që të na tretin farën diku në Anadoll.

- Mos mor burrë, mos ma thaj zemrën, - ia priti Kola.

- Po, po, – nguli këmbë Zefi, duke i çuar duart lart e duke thënë: Zoti e baftë mirë, por të mirë në ketë punë nuk po ka.

- Hajri e dafte, – tha Kola.

- Po! Ata shkodranët, që na kanë ndimua s'i do t'i lajmërojmë? - Pyeti Zefi.

- Shpresoj që do të vijë njëri prej tyre, para se të na nisin prej këtu, – përgjegji Kola.

Kështu vazhduan bisedën ata duke shoshitur të gjitha hollësitë e mundshme.

Të enjten e javës së katërt, që kur kishin mbërri në Shkup, asqerët e Hamzait po bënëin gati karrocat e po mbathnin kuajt, në mënyrë që të ishin gati për nisje kurdo që Hamza Pasha do të jepte urdhrin, që të fillonte dëbimi i familjeve të Karadakut.

Në famullinë e Zembrës së Krishtit, në Shkup, arriti patër Antoni, i cili po kthehej nga vendi i origjinës së tij. Aty mori vesh që besimtarët e tij, nga fshatrat e Karadakut, ishin të burgosur në kazermën e Hamza Pashës. Ky informacion e tronditi thellësisht fratin, sa që gjithë natën nuk zuri gjumë në sy. Nuk i pritej që të dilte drita e të shkonte për t'u interesuar për ta.

Herët në mëngjes mori kalin, me të cilin kishte ardhur dhe shkoi drejt në sarajet e Hamza Pashës. Atje, rojet nuk e linin të hynte brenda, por ai bërtiste nga jashtë, duke thirrur me sa zë kishte:

- O Hamza Pasha! Pa dil, se kam një fjalë me ty!

Pasi u bë i padurueshëm e duke pasur frikë se mund të trazonte krejt çarshinë, Hamza Pasha urdhëroi t'ia sillnin brenda. Kur frati hyri brenda, ende pa

përsëndetur Hamza Pashën, filloi të kërkonte llogari për besimtarët e vet.

Hamzai po e dëgjonte, por, sa ma shumë fliste frati, atij i nxehej gjaku. Dikur, nuk duroi ma dhe foli:

-Ti, besimtarët e tu i ke në Letnicë, këta janë arnautë. E, arnautët e kanë lanë krishterimin e janë konvertuar qysh moti në mysliman. Kështu që tashti, s'ka me u kthye mbrapa.

-Por Porta e Lartë iu njeh këtë të drejtë, o Hamza efendi, – i tha frati.

-Me iu pasë njohtë këtë të drejtë, sulltani s'do të jepte urdhër me ferman, që t'ia dërgojmë të gjithë në Stamboll, – foli ashpër Hamza Pasha.

Kur frati mori vesh që ata kishin marrë gra e fëmijë dhe do t'i deportonin në Stamboll, doli nga kontrolli. Filloi t'i bjerte tavolinës me grusht, të mallkonte dhe të kërcënonte gjithë me radhë, nga Maliq beu e deri te sulltani.

Hamzai e dinte që frati kishte të drejtë, por u zemërua për së tepërmi, këndej thirri asqerët, rojet e sarajit që i kishte, dhe dha urdhër, që ta lidhnin fratin këmbë e duarsh e ta dërgonin në kazermë, ku ishin të burgosurit e tjerë. Jo vetëm kaq, por deri sa asqerët po e lidhnin fratin ai bëri një shënim në fermanin e Sulltanit, ku shkroi që të dëbohet bashkë me tjerët, lidhur nën bark të kalit, deri në Selanik.

Mandej nisi të mblidhte një nga një gjërat që kishte hedhur dhe thyer frati, nëpër odat e sarajit të tij. Deri sa bashkonte gjërat, mallkonte Maliq beun e Gjilanit, që

s'e kishte mbyllur vetë këtë punë. Thoshte në mendjen e tij se ai ka pasur njëqind mënyra t'i heqë qafe këta qen. Ka mujtë me i varë një nga një, ka pasur mundësi me i ngulë në hunj, është dashtë me përdorë hanxharin ose me ia dhanë xhelatit. Kështu i kishte heqë qafe këta derra, sikur i kemi heqë qafe me mijëra e mijëra në të kaluarën. Pastaj, pështynte, jargosej dhe bërtiste. Po, si zemërlepur është! Është tuc!

Kështu, Hamza Pasha mbeti pothuaj gjithë ditën duke vazhduar me namë e me akuza në mendjen dhe zemrën e vet, kundër Maliq Beut, Jashar Pashës e Franz Jozefit. Nuk dihet nëse do të ishte ndalur deri në mbrëmje, po mos ta ndërpriste këshilltari i tij, i cili ia dha lajmin se të burgosurit ishin nisë për Selanik.

Në hyrje të qytetit të Selanikut, konsulli i Francës, disa ditë me radhë vëzhgonte hyrjet në qytet dhe merrte shënime lidhur me lëvizjet e mallrave, njerëzve dhe ushtarëve. Gjithë kjo ngjiste, pasi Selaniku ishte porti kryesor që lidhte pjesën e gadishullit me Portën e Lartë, po edhe për faktin se disa tregtarë shkodranë që kishin mbërri disa ditë përpara, e kishin alarmuar konsullin duke i treguar historinë e të pafatëve të Karadakut dhe e kishin njoftuar që ata ishin rrugës e po vinin. Meqenëse aso kohe, në Selanik mbretëronte një kaos, i cili shkaktohej nga transportimi i forcave të shumta ushtarake që dorëzoheshin në frontet e ndryshme ose që dezertonin andej e këndeje, konsullit i njihej e drejta për të vëzhguar gjendjen.

Një ditë si përditë, gjatë vëzhgimit të tij, në hyrje të qytetit u paraqit një kolonë njerëzish, për të cilët ai merrte informacione se kush ishin, prej nga vinin e ku shkonin. Komandanti i rojeve të Hamza Pashës mbante në dorë një ferman, ku shënohej se njerëzit që ai përcillte ishin të dëbuar dhe duhej të dërgoheshin në Stamboll.

Burrat dhe djemnia ishin lidhur me zinxhirë e pranga, fëmijë, plaka dhe sendet e tyre ishin të ngarkuara në karroca. Gratë, kokulura e të mbështjella me çarçafë ecnin mbrapa burrave të tyre; përreth silleshin asqerët e armatosur me hanxharë, martina dhe kamxhikë. Të gjithë ishin të lodhur dhe të rraskapitur, por frati i lidhur nën barkun e kalit kishte vuajtur më së shumti. Sidomos, kur kali hidhte shqelmin e tij ose kur derdhte ujë... kjo bënte që frati herë pas here të bërtiste si krimbi i mbetur në lis, sidomos kur i hynte në gojë shurra e kalit. Asqeri që ishte sipër, herë përshpejtonte ecjen e kalit, nën barkun e të cilit gjendej frati e herë ngadalësonte ecjen. Qëllimi ishte ta shihnin të gjithë se si po vuante prifti i tyre, që i kishte mësuar për të drejtat dhe liritë e fesë.

Në hyrje të qytetit, kur u mor vesh se diplomatët e huaj po vëzhgonin portat e qytetit, asqerët filluan të fshihnin kalin, nën barkun e të cilit gjendej prifti duke mbajtur në fund të kolonës, me shpresën që do të mund ta fshihnin prej syve të konsullit të Francës, që vëzhgonte hyrjen në qytet. Megjithatë, syrit të tij nuk i shpëtonte asgjë. Kështu që, kur e gjithë kolona me të mjerët e Malësisë së Shkupit kaluan portën e qytetit, ai pa fratin me zhgun, nën barkun e kalit.

Kjo gjendje e tërboi tërësisht, prandaj, ende pa ia kthyer komandantit fermanin, pyeti komandantin e asqerëve, po kjo!? Ç'është kjo mizori, kështu!? A jeni ju njerëz, a jo! Komandanti i rojeve i shpjegoi se nën bark të kalit ishte një prift katolik, të cilin e kishte dënuar Hamza Pasha.

Kur konsulli mori vesh që njeriu i lidhur nën barkun e kalit ishte klerik, u tërbua edhe ma tepër, sa që nuk mendoj fare. Grabiti hanxharin prej një ushtari dhe vrapoi e ia preu konopin me të cilin ishte lidhur kleriku. Pas kësaj, filloi të qortojë e të fyejë komandantin e asqerëve të Hamza Pashës. Kjo, jo vetëm që është një mizori, por edhe turp e faqja zezë, për gjithë perandorinë tuaj. Në botën e qytetëruar këso barbarie nuk guxon të bëjë askush! Deri sa konsulli debatonte me komandantin e asqerëve të Hamzait, frati arriti t'i afrohej Gjeles, së ëmës së Zef Gashjanit, dhe i dha asaj një shami që nxori nga gjoksi, nëpërmjet një të çame të zhgunit që e kishte të hapur nën parzmën e djathtë të zhgunit. Gjela, edhe pse nuk dinte se çfarë po i jepte frati, megjithatë kuptoi që ai po i besonte një gjë tepër të rëndësishme. Prandaj, s'bëzâni. Mori atë shami dhe e futi në gji.

Frati, posa dorëzoi shaminë, iu afrua konsullit duke i bërë me dije se ata ishin besimtarët e tij. Por ai s'kishte çfarë të bënte me të gjithë të burgosurit, pasi për ta kishte një ferman të ligjshëm. Sipas fermanit që pa, ata duhej të dërgoheshin në Stamboll për t'u gjykuar nga sulltani. Megjithatë, duke qenë që në ferman, përveç shënimit që kishte bërë Jashar Pasha, nuk kishte ndonjë fjalë për fratin, pa marrë leje nga askush, mori fratin dhe e dërgoi në rezidencën e tij.

Frati, gjatë tri ditëve, që ndenji në selinë e konsullit, i tregonte atij të gjitha hollësitë lidhur me trajtimin mizor të turqve ndaj besimtarëve shqiptarë në Arbëri. Por ai nuk dinte se si të ndërhynte, pasi deportimi ishte

i ligjshëm, me urdhrin suprem të sulltanit.

Fakti që konsulli i Francës kishte rrëmbyer nga dora e asqerëve një të burgosur, dhe e strehonte në rezidencën e tij pa lejen e pashait, kishte bërë që të acaroheshin raportet mes konsullit dhe pashait të Selanikut. Vërtet, konsulli kishte krijuar precedent diplomatik, kështu që nuk bëhej fjalë vetëm për acarimin e pashait, por një gjest i tillë kishte zemëruar gjithë administratën turke në Selanik e Shkup. Pashai i Selanikut, vazhdimisht i bënte trysni dhe i dërgonte shkresa zyrtare me të cilat i kërkonte konsullit që t'ia dorëzonte të burgosurin. Por ky i fundit gjithnjë i refuzonte kërkesën e tij, me arsyetimin se ai ishte klerik, pastaj se ishte i sëmurë e në fund se ai ishte larguar nga rezidenca e tij në drejtim të paditur. Kur Pashai kuptoi se konsulli kishte larguar fratin nga rezidenca e tij duke përdorur kanalet diplomatike, acarimi u shndërrua në konflikt të hapur mes pashait të Selanikut dhe konsullit të Francës, sa që ky i fundit kishte frikë të dilte nga territori i rezidencës së tij.

Konsulli, duke parë që nuk do të mund t'i rezistonte gjatë kërkesave të pashait të Selanikut, kishte nisur fratin për Stamboll, menjëherë pas 4 ditëve që e kishte mbajtur në shtëpinë e tij. Për ta bërë këtë gjë, ai kishte kërkuar që t'i sillej nga porti arka e madhe e transportit të mallrave, që shërbente si arkë diplomatike me të cilën, nga porti i Selanikut, dërgoheshin rëndom ushqime e materiale të tjera për nevojat e përfaqësisë së tyre diplomatike në Kostandinopojë. Brenda arkës kishte sistemuar fratin, bashkë me ushqimet e pijet e

nevojshme dhe e kishte nisë për Kostandinopojë. Në dorë i kishte dhënë një letër përcjellëse për ambasadorin francez atje.

Në mbrëmje, bashkëpunëtorët e konsullit, që nuk dinin se çka kishte brenda, morën arkën dhe e dërguan në port. Sipas udhëzimeve që kishin marrë, ata duhej të mbanin nën vëzhgim personal arkën, deri sa vapori u largua nga porti. Por nuk panë që në të njëjtin vapor ishin edhe besimtarët e tij të dëbuar nga shtëpitë e tyre.

Të burgosurit ishin vendosur në strehën e një hani pothuajse të braktisur. Pashai i Selanikut, duke qenë që kishte krijuar konflikt me konsullin e Francës, për shkak të priftit, kishte menduar të mos i dërgonte në hapsane, të mjerët që ia kishte dërguar Hamza Pasha, nga Shkupi. Kishte frikë që konsulli do t'i mobilizonte edhe përfaqësitë e tjera diplomatike kundër tij. Në një mënyrë, nuk do t'i kërkonin llogari për keqtrajtimin e të krishterëve që dëboheshin me urdhër të sulltanit, për në Stamboll. Megjithatë, torturat dhe zemërimin e tij ndaj të dëbuarve e ushtronte natën ose herët në mëngjes, kur s'kishte shumë lëvizje.

Njerëzit që vinin në han, reagonin në mënyrë të ndryshme, varësisht nga bindja e tyre ose nga zemra që kishin. Dikush i shikonte me dhimbje, të tjerë i pështynin duke i fyer e nuk mungonin as ata që, tinëz ose ashiqare,⁷⁷ iu jepnin ndonjë gjë ushqimore, që kishin me vete.

Gratë mund të gatuanin ato pak ushqime që kishin me vete, po edhe ato që iu falnin mysafirët e tjerë në han. Nuk mungonte edhe racioni i ushtarit që përgatitej

në han, sepse edhe pashai i Selanikut kishte dhanë urdhrin, që t'iu jepej për çdo ditë nga një kulaç misri e nga një garuzhdë çorbë.

Gjela, e ëma e Zef Gashjanit, çdo ditë në mëngjes e darkë, i bashkonte të gjithë të dëbuarit dhe thoshte rruzaren me ta. Këtë gjë mund ta bënte pasi në han askush nuk kuptonte shqip, po edhe nëse kuptonte gjuhën, nuk arrinte të nxirrte kuptimin e fjalëve të lutjeve të tyre.

Zef Gashjani dhe Kolë Sopi s'pushonin duke i mësuar të rinjtë për të kaluarën, për fenë, për zakonet e për Kanunin e Maleve. Ata përhiqeshin t'iu shpjegonin përse ia vlente sakrifica e tyre. Në anën tjetër, ata duhej t'iu jepnin zemër të rriturve, që të qëndronin edhe në këtë pjesë të kalvarit të tyre.

Megjithatë, vështirësia ma e madhe mbetej që t'i ruanin fëmijët, pasiqë ata, duke mos ditur gjithë rëndësinë e gjendjes tyre, herë hynin brenda hanit e zemëronin pronarin e herë iknin te asqerët e luanin me ta. Burrat kishin frikë, që fëmijët e tyre, duke ndenjur në han e duke u shoqëruar me ushtarë, do ta ftohnin zemrën, këndeji iu rrinin gati që, kur njëri largohej, tjetri duhej t'i shkonte mbrapa për ta marrë.

Në mëngjesin e tretë, që kur kishin arritur në Selanik, Zef Gashjani ishte çua herët nga gjumi, kishte dalë jashtë, dhe ishte mbështetur në trungun e një fiku që gjendej në mes të oborrit të hanit. Kishte mbetur duke shikuar rrezet e diellit që binin mbi dushkun e fikut. Do të donte të shijonte ndonjë kokërr, për t'i lëmuar fytyrën e bërë varrë, por asqerët dhe udhëtarët që kalonin aty

ishin kujdesur që të mos linin asnjë kokërr. I kishin ngrënë të gjitha, hala pa u pjekur. Kot rrihnin aty edhe rrezet e diellit, pasi nuk vlenin më për pjekjen e fiqve.

Duke shikuar me vëmendje rrezet e diellit e duke menduar për fikun, ra në mendime të thella për gjendjen që kishte.

Mendonte si ishte e mundur që askush nuk arrinte t'i mbronte nga ky ndëshkim i padrejtë që po iu bënte pushteti. Thoshte në mendjen e vet se si do t'i mbante të bashkuar gjithë ata të mjerë, që po dëboheshin në Anadoll. Arsyeja e shëndoshë nuk i jepte një përgjigje. Po edhe kur e gjente një të tillë, donte ta largonte nga mendja, pasi e trishtonte për së tepërmi.

Dikur deshi të mos i bindej mendjes, filloi të dëgjonte zemrën, se çfarë po i thoshte dhe, kur arriti të përqendrohej për të dëgjuar këshillën e saj, disi pa vetëdije nisi të belbëzojë:

- O, Zot, na mbaj ndorën tënde! Këtu, nuk qenka kopsht i fiqve, pasi vetëm një pemë paska mbetur. Por unë po të përbej si Krishti në kodrën e ullinjve, nëse është e mundur, hiqe këtë zullum⁷⁸ prej nesh. Nuk e kam për vete, por kam frikë që fëmijët tanë, nëse jo këta, nipërit tanë, sigurisht laramanë do të tretën...

Pjetër Koliqi, të cilit po ashtu i kishte dalë gjumi herët, pa Zefin nga larg, e donte të kuptonte se çfarë po bënte atje vetëm, sepse nga fytyra e tij, herë pas here, shpërthente një dritë kur rrezja e diellit kapte pikën e lotit të tij. Pjetri vëzhgonte me kujdes dhe kur pa disa herë të njëjtën shkëndi drite, u ngrit në këmbë që të shihte më mirë. Kështu që u befasua kur pa se si nga

sytë e Zefit rridhnin pika loti sa grushti. Me ta parë në këtë gjendje të frikshme, ai zgjoi nga gjumi Kolë Sopin dhe bashkë me të iu afruan Zefit duke i thanë:

- Zef, he vëlla! Po, ç'është kjo punë kështu? Mbaju, he burrë i fortë!

Ai u trondit, si kur zgjohet njeriu në zgabim,⁷⁹ shikoi rreth e rrotull, për të kuptuar se ku gjendej e kush po i fliste. Kur pa Kolën dhe Pjetrin plot sedër, ngriti dorën dhe fshiu lotin me shaminë që kishte në dorë. Fshiu lotin në atë mënyrë, si të donte që Kola dhe Pjetri të mos e kuptonin që sytë e tij po lotonin. Vërtet ai nuk po qante, por dhimbja e madhe që buronte nga brenda zemrësë tij, bënte që edhe loti, në sytë e Zefit, të rridhte vetvetiu.

Pjetri, i cili ishte më i gojës, u ul pranë tij, e kapi për dore dhe i foli:

- Mos e fshih lotin, o Zef! Sepse ajo pikë loti, po ta mbyllim brenda, po na kalb zemrën e na përmbys shpirtin. Ne s'po mund ta mbrojmë veten. Austria na harroi! Konsulli mori fratin e ne na la në dorë të turkut prapë. Në këtë gjendje nuk është dobësi me të shkue buza në vaj e me të rrjedhë loti. Kur s'po mundim, pra, me ndihmue veten, atëherë bile gjámën le t'ja bajmë kësaj pune. Këtu, ashtu kështu, paska një det me ujë, ndaj dhe pika e lotit s'merret vesh fare.

- Jo, mor jo, – ia priti Kola, që ishte ulur në anën tjetër të Zefit. Nuk do t'ia bëjmë gjámën, as s'do të derdhim lotin. Nuk dua që ky det të mbajë mend për gjithmonë, që këtu është derdhur loti i burrave të besës. Ne kemi vendosë me vullnet të lirë dhe kemi lidhë besë, që nuk do të jetojmë si laramanë, edhe nëse do të dalim

fare. Si duket, kjo e dyta ka me na gjetë! Prandaj le të shpresojmë që ndihma jonë është në emër të Zotit. Deri këtu kemi kaluar vetë gjysmën e rrugës së kalvarit tonë, këndeje duhet të shpresojmë që Zoti do të jetë me ne edhe gjysmën tjetër. Shih gratë e fëmijët, të gjithë i kemi me vete shëndosh e mirë.

- A e shef, o Zef, - ndërhyri Pjetri, - s'kemi dalë fare, jo.

- Jo more, nuk e kam veç për vete, - tha Zefi. - As për familjet tona, pasi tash ma po dihet që do të dalim fare, por po më dhimbset krejt populli që kemi lanë në Arbëri e Karadak. Po më dhimbset ai djali zemërbardhë nga Drenica, ai burri zemërdhimbshëm i vijës së ujit, martinat e shkrepura në odat e Llapashnikut ... Edhe, për këtë besë, po më dhimbsen vëllaznit tanë që i janë bashkuar fesë e zakoneve të turkut. Ngaqë, nëse punët do të shkojnë kështu si po shihen, ata mund të harrojnë krejt veten e vet e mos të kthehen kurrë në cungun e vjetër të rrâjës tonë.

- Edhe unë jam i trishtuem për këtë punë, - ndërhyri Kola. - Por, në anën tjetër, kur po i lutem Zotit, po ndiej një siguri, që Ai, s'ka për të na lanë gjithmonë në dorën e anadollakëve. Unë nuk di si, por po e përjetoj këtë gjâ, sa herë po e lusim rruzaren.

- Po, mor po! - U bë i gjallë përsëri Zefi. - Edhe unë isha tuj u lutë e tuj shtrydhë mendën temë për këto punë. Me fenë nuk e kam problem, se atë mund ta mbajmë në zemër, edhe nëse nuk mund ta ushtrojmë në jetën e përditshme. Por, punët e zakonit dhe përgjegjësit që kemi për fëmijët tanë, më kanë lodhë shumë. Për këtë besë, kur s'mund iu lidha kryet⁸⁰ do gjanave, me

tradhtoi loti.

- Po cilat gjanave, mor Zef, s'iu lidhe krye? - Tha Pejtri, duke u përpjekur për të kthyer pak buzëqeshjen në fytyrën e trishtuar të Zefit. - Hajt, se ndoshta ne të ndihmojmë me i lidhë disi.

- He, mor Pjetër, ti vërtet je njeri plot mend, - vazhdoi Zefi. - Edhe në logun e kuvendeve tona, shpeshherë iu ke lidhë kryet shumë punëve. Por këto punë që ma nxorën lotin mua, nuk duan shumë mend, jooo.

- Po na thuaj pra, cilat ne qenkan këto punë, he burrë, - ndërhyti Kola.

- Eee, po isha duke menduar: Ne si katolikët s'kemi prift me vete. Por ungjillin e dimë, sepse kisha, priftërinjtë e kanë shkruar në zemrat tona. Po, edhe të parët tanë na kanë mësuar se si duhet të jetojmë fenë e të ruajmë veten. Po, meshë kush ka me na çua !?

Ne s'kemi prift! E, çka të vyejnë mendjet këtu? Edhe ma parë kemi shkuar rrallë në meshë, po e kem ditë që priftin e kemi në Letnicë. E kemi shkuar herë tinëz e herë ashiqare.

- Besa, këtu ke të drejtë! - Thanë njëkohësisht bashkëbiseduesit e Zefit. Mandej Pjetri vazhdoi - Ne, vërtet në zemër na është shkruar Fjala e Ungjillit dhe e dimë që ai thotë se *Kush nuk ushqehet me këtë bukë s'do të ketë jetën e pasosur*. Atëherë duhet të mendojmë. A jetohej pa kungim!?

Këto fjalë i tronditën keqas te tre burrat besnikë, të cilët kishin mbetur gojëhapur, ngase asnjëri prej tyre s'po arrinte të lëvizte fulqinjte për të dhënë një mendim.

Ky fakt i kishte goditur, pasi që përplasej me qëllimin e tyre: Për të ruajtur fenë e për të shëlbuar shpirtin, kishin lidhë besën dhe kishin bartur mbi supet e veta gjithë ato tortura, e tani u rezultonte që pa prift nuk mund të çonin meshë!

Zefi, duke parë agoninë e tyre, pasi nëpërmjet lotit kishte nxjerrë dhimbjen, e pati më lehtë që të vazhdonte argumentin.

- Hiq mos u stepni, pasi ka edhe shumë gjana të tjera që nuk mbërrina me ua lidhë kryet. Ja, po ju them veç nja dy a tri, ma të randat:

Djemtë e vajzat, me kë do t'i martojmë? Mundemi t'i martojmë tre katër djem e vajza, pasi fëmijët e mi e të Kolës, nuk janë as ngjak as kumari me njani-tjetrin. Ndoshta ka edhe ndonjë tjetër që s'po më bie nëpër mend. Po çka do bajmë me të tjerët, që janë gjithë vllaznillak ose nip e dajë. Edhe këtu, s'do mend, do të na mbesin fëmijët pa u martua! Ose do të na martohen me turq!

Po as besën s'kemi me mujtë me e mbajtë tërësisht.

- Për Zotin, besën po, – tha me gjithë zë Kola. – Kjo besë është lidhur në shtëpinë time dhe, nëse duhet, do t'i dal zot vetë.

- He, more Kolë! - Vazhdoi Zefi - Po, me ju shtrua pyetjen, ma të randën, në të cilën s'ka përgjigje?! Vërtet, jo se s'ka, por ajo që mund të jetë, më ka trishtuar më së shumti.

- Hajt! Thuaje ma, se na plase? – Foli Pjetri.

- Shih këtu! – Tha Zefi - Ti ke fejuar djalin edhe

nusen e tij të ardhshme e kemi me vete, mundesh me e martua nesër, nëse do. Po flamurin⁸¹ e Skënderbeut ku do ta marrim? Po edhe me e pasë, a do të na lejojë turku ta lartësojmë në ballë të krushqive? Edhe këtu s'ka nevojë për mend. S'kemi flamur. He! Më thuaj! Çka do të bajmë?

Po edhe një gja tjetër krejt e thjeshtë, që s'ka zgjidhje, – vazhdoj ai - Urdhnimet e Shenjtës Kishë, a janë pesë? Apo!

- Po! – I përgjigjen Kola e Pjetri.

- He, pra! - Vijoi prapë Zefi. – Prej tyne, vetëm dy do të mundena me i mbajtë. Mos me hagër mish të premtën e mos me ba dasmë në kohë të Kreshmeve, se është mot i lidhun... Po me marrë pjesë në meshë ditën e dielë e ditën festë jo! Me u rrëfye e me u kungue, një herë në vit, edhe këta jo! Po, për me dalë mendsh më bani: urdhni fundit, i cili, si me kishë ashtu me Kanun, na obligon me la hakun e kishës.

Hajt, po thojna, liri kena me pasë. Por pyetja shtrohet. Kujt me ia la hakun, more burrë, kur kishë s'ke?!

Këta tre Burra Bese, duke biseduar edhe shumë gjëra të tjera, harruan që gjendeshin në han. Për fat të mirë të tyrin, njerëzit aty nuk kuptonin gjuhën shqipe. Edhe pse përreth kalonte ndonjë njeri nga krahinat e tjera të Arbërisë, megjithatë vështirë mund të kapnin, nga ajo distancë, të folmen e katundeve të Malësisë së Shkupit.

Varësisht kësaj, si duket, pronari i hanit kishte arritur të kapte diçka nga biseda e këtyre tre burrave. Po edhe gjatë qëndrimit të gjatë në han, ai kishte mësuar nga

asqerët, shumëçka rreth fatit të tyre, kështu që, kur dëgjoi bisedën e burrave bri fikut, sidomos për punën e flamurit, shkoi në njërën nga magazinat e hanit dhe hapi arkën e vjetër që kishte trashëguar nga gjyshi. Nga fundi i asaj arke, nxori një pëlhurë të kuqe, doli jashtë te fiku dhe ua hodhi fytyrës tre burrave që kuvendonin nën fik. Deshi të ikte, por u kthye edhe një herë nga ata e u tha:

- E kam amanet prej gjyshit. Po aman, mos e hapni këtu në han, se do të merrni në qafë veten e mua. Pasi ju dëgjova duke folur, mendova t'ju jap ju. Mua s'ka çka më duhet më, pasi tashti jam turk, po ju do t'ju hyjë në punë.

Burrat nën fik, s'bënë zë. Zefi e kuptoi që ishte diçka e rëndësishme, e mori njashtu sikur ishte palë-palë, e mbësholli me një leckë dhe e vuri në gji.

Pjetri e Kola u munduan të zbulonin se çfarë ishte ajo, por Zefi nuk iu dha. Bile, as që donte të fliste rreth kësaj pune. Në këto momente që po ngatërroheshin rreth pëlhurës, ia bëhen djemnia dhe burrat tjerë, të cilët filluan të shtronin pyetje ma të ndryshme. Sidomos rreth gjendjes që ishte krijuar.

Ata donin të dinin, ku po i çonin, pse po pritnin, pse ishin në han e jo në burg e shumë gjëra tjera. Dikur, Kolës i erdhi në maje të hundës, pasi s'duroi dot pyetjet e shumta që shtronin djemnia dhe iu tha:

- O djem! Ju po silleni e pështilleni si zorra në prush! E, me drejtë po i bëni këto pyetje të shumta. Po çka kemi me ju përgjigjë ne të mjerët?! Përveç se me ju thanë, *pasha mixhen i kemi punët ngusht.*

Çka do ndodhë e pse po ndodhë, kush e di? Po edhe çka do të ndodhë me ne?! As këtë nuk e dimë! Mundem me thanë vetëm, “Zoti e baftë mirë”!

Si do që të vijë puna, ne na mbetet feja, shpresa dhe dashnia për Zotin, për robin dhe për Atdheun.

- Si thoshte frati, se ka thanë Shën Pali!- ndërhyri Zefi, - Në fund, s'mbetet gja tjetër veçse dashnia.

Deri sa burrat bisedonin nën hijen e fikut, filloi të dëgjohej një zhurmë e hapave të togës së asqerëve. Djemtë u hodhën menjëherë në këmbë e burrat ngjiteshin ngadalë duke e ndihmuar njëri-tjetrin.

Zogjtë që ishin strukur nën pullazin e hajatit të hanit, të parët hetuan trishtimin, këndej hapën flatrat e veta edhe të gjithë njëherësh u ngritën në ajër. E fluturuan drejt ndonjë vendi më të sigurt. Mysafirët e punëtorët vraponin si pa krye për t'u futur brenda mjedisve të mbyllura të hanit. Gjatë ikjes, lëshonin shenja alarmi, që iu bënë me dije të tjerëve se rreziku po rritej në shkallën më të lartë të mundshme, pasi një mësymje e tillë e asqerëve nuk ishte parë ndonjëherë.

Tre burrat, Zefi, Kola dhe Pjetri, rrinin stoikë nën fik, duke vështruar gjithë gjendjen e krijuar, se ata e dinin që kishte ardhur ora e tyre.

Megjithatë, sa ma shumë afrohej toga pranë hanit, aq më tepër ndihej rrahja e hapave të asqerëve. E, sikur rritej zhurma e hapave të asqerëve, ashtu rritej edhe të rrahurit e zemrave të grave dhe fëmijëve, që tashma ishin gati për internim. Vërtet, që çdo mëngjes hanin atë që kishin, visheshin e ngjisheshin, pasi nuk e dinin

se në cilën ditë do të vinin për t'i marrë. Burrat që po rrinin nën hijen e fikut, kuptuan se çfarë po ndodhte, këndej iu bënë zë të tjerëve, të afroreshin të gjithë rreth fikut.

Asnjëri prej tyre nuk nxirrte zë prej goje, vetëm sa shikuan njëri-tjetrin në sy, duke u munduar të lexonin vendosmërinë për të qëndruar deri në fund.

Zefi, duke qenë që donte të ishte i sigurt, që besa e lidhur ishte e pathyeshme, filloi të përsëriste thënien që kishin zgjedhur për të motivuar njëri-tjetrin, “*Ma mirë vdes si Krishti, se t'jetoj si këylsh turku!*”

Të njëjtën gjë nisën ta përsëritnin të gjithë njëzëri, burra, gra e fëmijë. Kurse rrahja e hapave të asqerëve, shungullima e hanxharëve dhe hingëllima e kuajve u bë si një orkestër, që po përcillte këngën e kreshnikëve. Këndej, sa më shumë afrohej toga e asqerëve, aq më i fortë bëhej zëri i të internuarëve, që ishin grumbulluar te fiku, në mes të oborrit të hanit.

Në këtë gjendje, disi si pa dashje, Kolë Sopi ngriti te dyja duart dhe i shtrini para vetës. Në këto momente të gjithë u ndalën së përsërituri thënien e tyre të famshme. Pastaj, mbi dorën e tij, vuri duart e veta edhe Pjetër Koliqi, pas tij një nga një vunë dorë mbi dorë, të gjithë burrat. I fundit që vuri duart mbi duart e burrave tjerë ishte Zef Gashjani, i cili, me një zë të sigurt e të fortë tha: Ne do të vdesim, por besa mbetet besë! Ajo mbetet e gjallë dhe nuk vdes kurrë.

Pas tij, brohoritën burrat “*Ne do të vdesim, por besa do të jetojë!*”

Kjo britmë shkundi tjegullat mbi pullazin e hajatit të hanit, trembi kuajt e asqerëve, që kishin filluar tashmë të hynin në derë të hanit. Kurse ata që ishin strukur brenda në mjediset e mbyllura të hanit, kur dëgjuan britmën e burrave, pak sa nuk u pëlciti zemra nga frika e trishtimi.

Vetëm pronari i hanit mblodhi veten e mori guximin të dilte në cep të dritarës, për të parë se çka do të ndodhte më tutje. Ai shihte lotin e grave që rridhte sikur kokrra shiu prej qiellit, vëzhgonte vajzat dhe djemtë se si kujdeseshin të merrnin çdo gjë me vete; dëgjonte britmat e ushtarëve, krismën e prangave që asqerët iu vinin në duar, zhangëllimën⁸² e zengjive më të cilat iu lidhnin këmbët burrave. Sidomos, kur gjithë kjo zhurmë përzihej me vajin e fëmijëve të trishtuar, të cilët nuk kuptonin se çfarë po ndodhte me ta, disi iu rizgjua tek ai ndjenja e dinjitetit dhe vetëdija e identitetit. Ndaj, mendoi njëherë të dilte jashtë e t'u bashkohej atyre, duke u thënë se edhe ai ishte arvanit. Megjithatë, kur mendonte për familjen që bënte jetë komode, autoritetin që e gëzonte i ati i tij para turqve, sidomos kur mendonte për pasurinë që kishte grumbulluar në han, nuk arrinte ta bënte atë gjë. Ndoshta, nga frika që mund të dilte, ishte kapë e mbahej fort për pragun e dritares, nga ku shihte përjashta, sikur të ishte i gozhduar për të.

I ngrati, nganjëherë belbëzonte të vogël, *arnaut si këta.... jam edhe unë!* Mandej kafshonte gjuhën e thoshte: *Jo! Jam turk!* Nganjëherë, pa vetëdije e lëshonte pragun e dritares e kapte kokën e thoshte: *Po kush dreqin jam*

unë?! Kështu mbeti duke përsëritur disa herë të njëjtat fjalë e të njëjtat lëvizje, edhe pse asqerët tashmë kishin marrë të përndjekurit, të cilët po i çonin drejt burgut më të tmerrshëm të Selanikut.

Të përndjekurit e mjerë mendonin se do të niseshin për Kostandinopojë, sikur ishte folur shumë më parë. Por jo, ata duhet të shkonin në birucat e burgut, pasi që pasha i Selanikut, kur kishte marrë vesh për arratisjen e fratit, ishte tërbuar kundër konsullit francez. E, duke qenë që atij s'kishte mundësi t'i hakmerrej, kishte zgjedhur të shfrynte dufin mbi të internuarit e Karadakat, duke shpalosur mbi ta të gjitha të ligat e veta.

Kur arritën në burg, pa kurrfarë kriteri i shpërndanë nëpër biruca. Lëre që burrat ishin ndarë nga gratë, por edhe fëmijët ndaheshin nga nënat e veta.

O, Zot! Çfarë mjerimi u rikthye mbi të përndjekurit! Ata nuk kishin çfarë të hanin, i rrihnin dhe i torturonin pa mëshirë. Zëri i britmave që depërtonte muret e trasha të podrumit të burgut të errët, sa vinte nga një anë, aq edhe nga një tjetër. Nga sipër dëgjohej vaji i fëmijëve e gjama e grave, të cilave britma nga podrumi iu gërryente zemrën.

Kur këta zëra bëheshin bashkë, të dukej sikur ishe në fund të ferrit. Këtë përshtypje e përforconte edhe uria, dhimbja tmerrri dhe trishtimi. Kjo ndjenjë e ferrit dhe e tmerrit të papërshtueshëm, ku i kishte përplasur pashai hakmarrës, krijohej edhe nga fakti i izolimit, pasi këta të mjerë e dinin që këtë vuajtje dhe mjerim vetëm Zoti mund ta shihte. Pashai, i egërsuar më tepër

se ç' ishte, u kujdes fort që askush të mos merrte vesh se ku i kishin transferuar fatzinjtë nga Karadaku.

Dy javë mbrapa, asqerët i nxorën nga burgu dhe i dërguan drejt portit. Gjatë rrugës, Zef Gashjani dhe Kolë Sopi, numëronin njerëzit e vet, por nuk i gjenin të gjithë. Gjela, që mezi ecte zvarrë, iu afrua dhe po i thoshte:

- S'ke pse i numëron, biri i nanës! Sipas grave, tre kanë vdekë në hapsane. Nuk dimë ka i kanë çua, po kemi marrë vesh që priftërinjtë francezë i paskan vajuar. Ndoshta ata edhe i kanë marrë trupat e tyre. Këtë gja nuk e di me ta thanë nana.

- He, moj nanë, edhe Pjetër Koliqi më tha që ka ana e burrave, kishin vdekë pesë të tjerë. Nja dy, prej iletit⁸³ që kishin marrë nga minjtë e helmuar të mureve të burgut që na hanin si mica. E do kishin dhanë shpirt duke mos mujtë me durua dajakun e torturat e shumta, nga rojet e pamëshirshme të burgut.

Kur arritën në port, asqerët filluan t'i shtynin të burgosurit që të hynin sa ma parë në vapor. Të dëbuarit përpiqeshin të mbaheshin për njëri-tjetrin dhe të mos i lëshonin gjërat e tyre që i kishin lidhur në batanije e plafa. Ashtu siç ishin duke u shtyrë, një grua ra nga skelja e detit dhe u fundos. Asqerët, le ma që nuk donin t'ia dinin për këtë punë, por i ndalonin të tjerët që ta shpëtonin. Sepse plani i tyre ishte t'i shfarosnin sa ma parë.

Rreth mesditës, vaporit ku i kishin vendosur të internuarit nga Malësia e Shkupit, ishte shkëputur nga porti i Selanikut. Burrave ende nuk ua kishin hequr prangat dhe zinxhirët. Ata rrinin të bashkuar, jo grumbull, por kishin formua një hark në cep te vaporit, duke u munduar që t'i mbanin gratë e fëmijët e tyre brenda atij harku.

Në kuvertën e vaporit kishte materiale të ndryshme ushtarake, mallra të tregtarëve të privilegjuar ose dërgesa zyrtare të diplomatëve të huaj që barteshin nga Selaniku për Kostandinopojë. Gjithsesi, aty sikur në çdo vapor tjetër, ishte e detyruar që të ngarkoheshin dërgesat për Portën e Lartë që vinin nga rrugët tokësore në Selanik. Në pjesën e kuvertës nuk mungonin ambientet e stafit, dhoma e kapedanit dhe sektori i furrave dhe i qymyrit prej të cilit krijohej energjia që lëvizte vaporin.

Mbi kuvertë, në mjedisin e hapur, përveç të internuarëve, ishte edhe një togë e madhe e asqerëve që ktheheshin nga një front i humbur. Kjo togë kishte me vete gjithë arsenalin e armatimit, kuajt e luftës që ishin të lidhur dhe të rrethuar në fund te hyrja, në cepin

e djathë. Toga e asqerëve kishte me vete dhe disa të plagosur, të cilët i kishin futur në pjesën e poshtme të kuvertës. Në pjesën e hapur, në njërën anë ishte ngritur kabina e komandës drejtuese, kurse pjesa tjetër ishte tërësisht hapësirë boshe, e cila ishte e thurur me një mburojë të kombinuar mes hekurit dhe drurit.

Fëmijët harruan shpejt brengat e prindërve të tyre, pasi u çuditën nga hapësira e pafundme e ujit që shihnin. Djemtë e vajzat shikonin rreth e rrotull e mahniteshin duke vështruar bukurinë e qytetit të vjetër të Selanikut, ku kishin qëndruar me javë të tëra e s'kishin përjetuar asgjë të mirë. Tani, para syve të tyre, shfaqej përnjëherë një bukuri e rrallë, që vajzat e krahasonin me bukuritë e njëra tjetrës. Shumë fjalë të vajzave i dëgjoji Drandja, e shoqja e Zef Gashjanit, e cila po iu thoshte:

- He, moj bija! A e shihni se si të mashtron bukuria. Ju nuk duhet me i besua asaj çka sheh syni, po asaj që ju thotë zemra. Se syni të mashtron!

- Pse, a s'është i bukur qyteti, – thanë vajzat.

- Po, po, ajo çka po sheh syni, s'ka ma bukur. Por ju, me synin tuaj jeni tuj pa shekujt. Mandej, edhe këto shtëpi e kulla, që po ju mahnitin, janë ndërtuar qysh në kohnat e lashta. Po zemra e juaj e di se sa tmerr, vuajtje dhe padrejtësi ka mbrenda në këtë qytet. Tashti, syri nuk e sheh ma hapsanën, pushtuesit e as asqerët e pashait, prandaj po ju duket i bukur. Ai trishtim gjendet vetëm në zemrat tuaja. Ta dini se zemra mban mend, syni asht vetëm si pasqyrë që sheh e kur ia kthen shpinën, tretet, – iu tha Drandja vajzave.

Kur qytetinitë mos shihej ma, ishujt që dilnin përpara

iu dhuronin atyre pamje edhe ma të mahnitshme. Por vajzat e djemtë nuk ishin të interesuar ma të nxiteshin nga pamja e syve, por soditnin në zemrat e tyre, ende të njoma, të gjitha vuajtjet. Ndërkohë, nxitnin në zemrat e njëri-tjetrit dritën e shpresës. Pamjet e bukura që shfaqeshin nga vapori tani i shijonin vetëm fëmijët. Por, ma tepër se pamja e bukur, ata i mahniste fakti, që përjetonin lundrimin mbi det. Sidomos ishin kureshtarë të kuptonin si po lëvizte vapori mbi ujë e nuk fundosej. Të habitur nga gjërat që s'i kishin përjetuar kurrë më parë, pothuajse nuk donin t'ia dinin se çfarë i kishte gjetur dhe ku ishin duke shkuar.

Gratë ishin ulur mbi zhelet që kishin marrë me vete, rrinin të strukura pranë njëra-tjetrës dhe trishtoheshin nga gjendja e re që ishte krijuar. Të trishtuara, kapeshin për lecat e njëra tjetrës, sikur po prisnin momentin se kur do të fillonin rezistencën e tyre burrat që rrinin ende në këmbë duke i mbrojtur që të mos të përziheshin me asqerët, që ishin me ta.

I trishtonte edhe prania e madhe e asqerëve, ngaqë, sa herë që në Malësinë e Shkupit vinin ushtarë turq, më së keqi e pësonin vajzat dhe nuset e reja..., këndej ato i qortonin gjithnjë. Rrallë herë, kishte edhe të tilla që nuk thelloheshin në rëndësinë e gjendjes, dhe bënin veprime, sikur nuk po ndodhte asgjë e rrezikshme.

Natyrisht, edhe pse deti ishte ende i qetë, megjithatë nuk arrinin të liroheshin nga frika se mund të fundoseshin, sepse ishte hera e parë që ato rrinin mbi ujëra të thella, larg brigjeve të tokës. Përvoja e vetme, që ato kishin kaluar mbi ujë, kishte qenë kalimi i “përroit

t'keq", nga Kodra e Madhe, mbi Stubëll, që rrjedh si gjarpër drejt luginës së mullinjve, ku bashkohej me lumin e Letnicës, e cila në vijim derdhej në lumin Morava.

Por, vaporit që bartte mbi supet e veta peshën e mallrave, jetët e njerëzve dhe trishtimin e tyre, as që donte t'ia dinte për shqetësimin e grave të Karadakut, dhe vazhdonte trimërisht të çante detin, si në udhëtimet e tjera të zakonshme.

Derisa gratë po mendonin të gjitha gjërat dhe po i shoshitnin të gjitha brengat, erdhi kapedani i anijes dhe ndau burrat nga gratë, me pretekstin se qëndrimi i tyre në një vend po e humbet baraspeshën e vaporit. Ky ishte vetëm preteksti, pasi arsyeja e vërtetë ishin doket e turqve. Komandanti i asqerëve nuk mund të duronte këtë shkandull që gratë e burrat të rrinin bashkë. Me një fjalë, qysh në vapor, kishte filluar të zbatohej mbi ta ligji i Sheriatit.

Për fat të mirë, burrat dhe gratë ishin vendosur kundruall, kështu që mund të shihnin njëri-tjetrin dhe të merreshin vesh nëpërmjet shikimeve dhe gjesteve. Gjëja më e rëndësishme për burrat ishte t'iu bënë me dije që të kujdeseshin për vajzat e reja e të bukura që kishin me vete.

Burrat e prangosur rrinin ulur, ku dielli rrihte më shumë. Rrezet e tij digjnin e piqnin, por Zef Gashjani e Kolë Sopi ishin mbështetur skaj parmakëve të vaporit, ku mund t'i kapte flladi i lehtë që krijonte shpejtësi dhe dallgët që linte pas vaporit mbi det. Ata përpiqeshin t'iu bënë me dije edhe burrave tjerë, që të shfrytëzonin

këtë privilegj që iu dhuronte deti. Freskia merrte forcën e vet ose e humbiste atë, varësisht nga shpejtësia e lëvizjes së vaborit.

Në mbrëmje, gratë bisedonin njëra me tjetrën lidhur me mundësinë për ta lutur rruzaren. Ky fakt ishte shndërruar pothuajse në problemin kryesor mes tyre, kështu që u krijua një debat, jo a duhet, por si duhet të lutnin, pa u marrë vesh nga asqerët që ishin në bordin e vaborit.

Në këtë çështje, Dilja, e shoqja e Pjetër Koliqit, thoshte:

- Le të lusim secili në heshtje, pa bâ zâ. Se, po të na diktojnë që ne lutemi si të krishterë, do të na hedhin të gjithëve në det.

Do gra të tjera thoshin të pritnin sa t'i marrë gjumi asqerët. E, disa tjera, duke menduar se do të mbërrinin shpejt në destinacion, propozonin që ta linin fare uratën kësaj radhe. Do ta lutnin të nesërmen kur të mbërrinin në destinacion. Gjela, e ëma Zef Gashjanit, dëgjoj me duresë gjithë debatin që bënin gratë, rreth lutjes së rruzares. Kur pa që ato nuk po binin një mendje, se si t'ia bënin, mori fjalën dhe u tha:

- E, moj bijat e mia! Ne jemi këtu se s'kemi pranuar të kemi frikë nga turqit. E kemi dashtë ta dëshmojmë fenë tonë, pa iu frikuar atyre.

Megjithatë, në këto rrethana, më duhet t'ju jap pak të drejtë, pasi rreziku për t'i zemëruar këta asqerë është shumë i madh. E, po i zemëruam, mund të na hedhin të gjithëve në det e të shkojmë si qeni në rrush. Kjo gja

nuk duhet me na ndodhë, jo pse na dhimbet jeta, po pse nuk do të realizohet me ne plani i Zotit, por zemërimi i asqerëve.

Mua po ma ndien zemra se kur të mbërrijmë në tokë, ku do që do të na çojnë, s'ka çare⁸⁴ pa u gjetë dikush, që të na ndihmojë.

- E, si don që të bëjmë ?- I tha, Drandja, e reja e saj.

- He moj bijë! E sheh se si na kanë nda, burrat me një anë e ne gratë në anën tjetër! Kështu që tashma, kanë filluar të na konsiderojnë myslimanë. Prandaj, edhe ne s'kemi çare, pa u bâ pakë laramane, sikur kemi qenë deri tash.

Në këtë mënyrë, do të fillojmë të këndojmë rruzaren, sikur e këndojmë gjithmonë. Por fjalët do t'i themi me mendje, e melodinë do ta këndojmë vetëm duke bâ *Hë, hë, hë, hëhë...*e të shohim a po na përgjigjen burrat. Nëse burrat përgjigjen, do të lusim bashkë me ta, nëse jo, do të vazhdojmë vetë.

Kështu, gratë filluan të këndonin lutjet e rruzares, sipas melodisë së zakonitë, meqenëse atë *hë, hë, hë, hë*-në, burrat e kapën menjëherë dhe kuptuan që gratë e tyre kishin filluar uratën. Pra, posa u ndalën gratë, në pjesën e parë të uratës *Ati ynë...*, burrat kuptuan që ndalesa ishte ftesë për ta që të vazhdonin. Edhe pse pasoi një heshtje paksa e gjatë, burrat e kuptuan "hilen" e grave. Të befasuar nga zgjuarsia e grave të tyre, ata shikonin njëri-tjetrin në sy dhe qeshnin. Sikur donin të thoshin, *kësaj radhe na hodhën gratë!* Kur ato nisën uratën e Zojës së Bekume: *Falemi Mari*, përsëri ndaluan dhe, sa u bë pauzë, Zef Gashjani e mandej të

gjithë burrat, filluan t'i binin dyshemesë së vaborit me këmbët e tyre të lidhura me zinxhirë. Duke kombinuar krismën e zinxhirëve dhe të rrahurit e këmbëve, arrinin të krijonin të njëjtën melodi që me ato *hë, hë, hë-* të prinin gratë e tyre.

Ende pa u mbyllur dhjetëshja e parë e rruzares, që i numëronte Gjela, me ato kokrra lenash që i kishte në vargun e perit, kapiteni i vaborit dhe komandanti i asqerëve filluan të alarmoheshin prej gjendjes së krijuar. Ata po dëgjonin *hë, hë, hë-në* e grave njëherësh me të rrahurat me këmbëve nga burrat, por nuk kuptonin arsyen as porosinë që donin t'i përcillnin njëri-tjetrit. Ishin të bindur që gratë iu jepnin një porosi burrave dhe se ata po i përgjigjeshin. Por nuk kuptonin asgjë, pasi s'kishte tekst. Kjo u bë shkak që të krijohej një debat i fortë mes kapedanit të vaborit dhe komandantit të asqerëve. Ky i fundit këmbëngulte që të internuarit po përcillnin mesazhe të koduara. E, tjetri, se po formonin melodinë e një kënge, tekstin e së cilës nuk e dinin të gjithë.

Dikur, kapiteni i vaborit u dorëzua, filloi edhe ai të bënte *hë, hë hë-në* ... si gratë, kurse nga vendi ku kishte qëndruar, deri sa burrat rrahnin këmbët, ai e përqueshte komandantin e asqerëve dhe e shante me fjalë të pista, duke e vënë në lojë. Dikur, si për inat, komandanti i asqerëve, nisi t'iu binte këmbëve të veta bashkë me burrat, e të shante e të përqueshte kapitenin e vaborit, ndërkohë që ai vazhdonte *hë-hë-* në njëkohshëm me gratë.

Personeli i ekuipazhit të vaborit ishin ndalur për

të dëgjuar këtë muzikë që ngjante si pjesëmarrje në një koncert. Kur panë kapedanin e tyre, filluan edhe ata të bënin *hë, hë, hë...* si gratë. Kjo situatë e shqetësoi komandantin e asqerëve, i cili, për të treguar superioritetin e tij mbi kapedanin, urdhëroi ushtarët të tij ta ndiqnin me të rrahurat e këmbëve.

Kur u siguruan që zhurma e asqerëve dhe *he he hë-ja* e ekuipazhit të vaporit po e mundte zërin e grave dhe burrave që po luteshin ata, *hë, hë, hë-në* dhe *ram, bam bam*-min iu lanë asqerëve dhe ekuipazhit, kurse vetë filluan të luteshin me fjalë e me zë. Sidomos, kur ndërmjet dhjetësheve të rruzares duhej të thuhej:

*Kjoftë lëvdua e nderua,
Zoja e Bekueme,
Nëna e Tenzot,
zân pa mëkat të rrjedhshëm.
O, Jezusi im, na i fal mëkatet tona,
shpëtona prej flakës së ferrit,
e çoi në parriz gjithë shpirtrat,
por sidomos ata që kanë ma shumë nevojë
për mëshirën tande!*

Në këtë mënyrë, të internuarit e lutën rruzaren, kurse për ekuipazhin dhe asqerët kjo u bë një mjet interesant argëtimi; aq interesant, sa që vazhdonin vend e pa vend, të përsëritnin të njëjtën melodi. Kjo nuk i pengonte fare gratë dhe burrat të qeshnin njëri me tjetrin dhe të shkëmbenin batuta për marrëzinë e tyre.

Këto episode vazhdonin edhe ditë të tjera, sa herë që të internuarit donin të luteshin. Pasi errej nata e gdhinte

dita, ata prapë ishin në të njëjtin vapor. S'kishin kah t'ia mbanin as të internuarit, as asqerët.

Ditën e tretë, diku mbas mesnatës, kur të gjithë i kishte zënë gjumi, deti nisi të çojë krye, vaporit filloi të luhatej; të dëbuarit i kapi frika, ndërsa asqerët që ishin mësuar në situata të tilla, organizoheshin si në front, për të përballuar stuhinë në det. Disa mbaheshin duke u kapur në parmakët rrethues të vaporit, e të tjerët kapeshin pas tyre. Aty ku nuk kishte vend për t'u kapur askund, bëheshin bashkë, grupe-grupe dhe formonin një rreth sikur në vallet tona dhe kështu ia dilnin të mbanin njëri-tjetrin.

Për ekuipazhin, kjo gjë ishte krejt normale, pasi ata shpeshherë përballeshin me situata të tilla.

Burrat e shkretë ishin në pikë të hallit, pasi ishin lidhur këmbësh e duarsh. Përpyekja e vetme që arrinin të bënin, ishte të kapeshin për zinxhirë, te këmbët e njëri-tjetrit. Kështu, sa herë që dallga i binte vaporit, ata rrëshqitnin herë me një anë e herë me një tjetër.

Në këto momente të vështira kapiteni i vaporit urdhëroi komandantin e asqerëve, që t'iu hiqnin prangat burrave, por ai e kundërshtoi një gjë të tillë. Dikur, kur gjendja vërtet po përkeqësohej e dallgët po e goditnin fuqishëm vaporin, kapedani ia grabiti çelësat komandantit dhe vrapoi t'i lironte burrat nga zinxhiritë e këmbëve dhe prangat e duarve.

Në këtë moment reagoi edhe komandanti i asqerëve, i cili urdhëroi ushtarët më të besueshëm ndaj tij, që ta lidhnin kapedanin e vaporit. Ushtarët ia sollën atë para këmbëve të tija. Kapedani, i bërë flakë i kuq në fytyrë,

bërtiste nga inati, duke pretenduar që ai ishte autoriteti kryesor në vapor. Kurse komandanti pretendonte se të internuarit ishin nën juridiksionin e tij. Kështu plasi *lufta për pushtet* mes kapedanit të vaporit dhe komandantit të asqerëve.

Komandanti i rojeve ia rrëmbeu çelësat prej dore dhe me një autoritet i tha:

- Po a je çmendur? Si vepron kështu? Këta nuk janë pjesë e ekuipazhit që të kesh autoritetin mbi ta.

- Po, ata do të vdesin! - I tha kapiteni!

- Le të vdesin! Na këtë gjë duam, - ia ktheu komandanti.

- Po, si more, ju i paskeni sjellë në vaporin tim që t'i vritni? - Ia ktheu kapedani.

- Se mos i kam pru unë! Pashai m'i ngarkoi në shpinë, - ia ktheu komandanti.

- Pse nuk i ke vrarë derisa i kishe në tokë? - pyeti kapedani.

- He! Pyete pashain, në Selanik! Ai është ngatërruar me francezët për këta pleshta. - Tha komandanti, duke përcjellë fjalët e tij me një lëvizje koke, që iu bënte me dije asqerëve ta lironin kapedanin.

Ndërkohë edhe dallgët e detit ishin qetësuar paksa.

- Ju jeni të çmendur dhe të pashpirt! - Tha kapiteni deri sa ushtarët po e lironin.

- Eja, ulemi! - Po i thoshte komandanti.

- Ku të ulemi! Ti nuk e di këtë lundrim. Prit, vetëm sa të kalojmë ishullin që kemi para, pastaj ke për të parë se

çka janë dallgët e detit. Falë këtij ishulli tani u qetësua paksa, – shpjegoi kapiteni.

- Eja! Eja, të sqarohemi, - po i thoshte komandanti.

Ata zbritën poshtë, në kabinën e kapedanit, u ulën në divanin që ishte aty brenda dhe porositën nga një çaj, që hyzmeqarët iu prunë menjëherë, pasi çaji ishte gjithnjë i gatshëm. Kur pinë çajin e parë, komandanti filloi t'ia shpjegonte kapedaninit hallin e të internuarëve. Ai, po i thoshte:

- Nuk e di sa informacione ke për këta të mjerë që i kemi me veti, por këta janë të dënuar për t'u zhdukur pa lanë gjurmë. Kështu kam marrë urdhër nga pashai i Selanikut. Sa ma shumë të zhduken gjatë udhës e pastaj, kur të shkojnë në vendin e caktuar për ta, do të vdesin shumë shpejt të tjerët.

- Mirë more! Unë e di fort mirë sa sa të ligë e ka zemrën pashai i Selanikut. Po edhe sa masakra të papara keni bërë ju asqerët gjithandej, - tha kapedani. – Por, në vaporin tim s'ka ndodhur asnjëherë që të luftohen udhëtarët. Prandaj, nuk mund të kuptoj! Pse nuk i keni vrarë në tokë, po i keni sjellë këtu në vaporin tim, që t'i vrasë deti!

- Këta i kanë ra mohit Allahut, e Allahu duhet t'i vrasë, – përgjigji komandanti.

- Në vaporin tim, s'vret njeri, as Allahu as pashai. Këta, po, i vret ti, – foli prerë kapedani. Dhe vazhdoi: - Shih çka po të them! Këtu në vaporin tim komandoj unë dhe po ta them shumë qartë. Allahu mund të na vrasë të gjithëve dhe të na fundosë ne poshtë detit. Por, kundër

dallgëve të detit dhe kundër teje, do të luftoj unë. Kur të dalim në breg, janë të tutë. Në daç vriti, në daç mbaj. Kuptove!?!

-Le t'ia lamë Allahut, - qeshi komandanti dhe vazhdoi:

-Këta njerëz kanë bërë një blasfemi, i kanë ra mohit Allahut dhe Kuranit. Thonë që ata i takojnë fesë së të parëve të tyre, Isait, që ata i thonë Jezu Krisht.

Në bazë të ligjeve tona të reja, këta kanë të drejtë ta rrëfejnë besimin e tyre. Por beu i Gjilanit, pashai i Prishtinës dhe ai i Shkupit, të frikësuar nga ndërmarrja e tyre, deshën t'i hiqnin qafe, pa u hy ferrë në kambë. Mirëpo nuk u eci si kishin menduar. S'patën fat të ngratit, sepse Austria nuk i pranoi këta të mjerët, sikur u mendua prej tyre, kështu që ata vetë e ndërkombëtarizuan këtë çështje, duke njoftuar diplomacitë për mbrojtje ndaj tyre. Prandaj nuk mund t'i vritnin ose të i digjnin. Beu i Gjilanit dhe pashai e të tjerë që i përmenda, mendojnë se po u pranua e drejta e këtyre që i kemi në vaporin tënd, atëherë i gjithë Arranutlluku do të kthehet në fenë e mëparshme të tyre. Kjo do të thotë, që do të kishim një Arranutlluk,⁸⁵ krejt me qafirë.⁸⁶

Shi⁸⁷ për këtë arsye, në bashkëpunim me Portën e Lartë, është vendosur të keqtrajtohen deri sa Allahu t'iu marrë shpirtin, një nga një. Puna jonë është që të mos lënë gjurmë. Vërtet, ky është edhe misioni ynë e ky do të jetë edhe misioni i atyre që do t'i marrin kur të arrijmë në destinacion. Më kanë njoftuar se 12 prej tyre kanë vdekur deri tani e janë varrosur rrugëve. Tani, disa prej tyre duhet të vdesin në vaporin tënd. E, sipas urdhrit që

kam marrë prej pashait tim në Selanik, ata që vdesin, duhet t'i hedhim në det. Kështu, numri i atyre që do të arrijnë në Anadoll, do të jetë më i vogël. Kushdi! Sa do të vdesin po sa të arrijmë atje.

Kapedani, kur dëgjoji këtë histori dhe gjithë argumentet e tjera, i tha komandantit:

- Unë nuk dua të përzihem në këtë histori. As nuk dua t'ia di për hilet dhe dredhitë e hyqemetit.⁸⁸ Por një gjë po ta them: Këta njerëz do të vdesin të gjithë, po nuk iu zgjidhëm, të paktën këmbët. Atëherë, kë do të dorëzosh ti te autoritetet që po të presin? Të vdekurit! Apo, nëse do t'i hedhësh në det? Fermanin pa njerëz!?

Kyarsyetim i kapedanit e frikësoi paksa komandantin. Këndej nisi të reflektojë dhe të mendojë më thellë. Kështu që debatuan edhe pak, por vaporit filloi të përballej me dallgë që veçsa shtoheshin. Mu ashtu, sikur e kishte parapa kapedani i vaporit, para se të uleshin poshtë në kuvertë.

Kur dolën jashtë, komandanti pa mjerimin që kishte krijuar trazimi i parë i detit. Gratë e vajzat, ishin afruar të gjitha, krye m'krye. Në mes kishin Gjylen e Selmanëve, të cilës i kishte dalë shpirti. Pasi dallgët dhe luhatjet e vaporit ia kishin përzier zorrët të ngratës. Gratë qanin me lot, por nuk mund të vajtonin pasi asnjëra prej tyre nuk ishte e sigurt që nuk do të pësonte të njëjtën gjë. Ato, sa mundeshin, shterngonin brinjët e barkun e tyre, me shamitë e veta. Dhe i mësonin fëmijët që të kapeshin për ato shami.

Nga ana e burrave, kishte vdekur Demë Vërrnakolla, por atarrinin të qetë e pa fjalë, kurse djemniapërpiqeshin

ta ndihmonin të mjerin Demë, duke menduar që akoma nuk e kishte lëshuar shpirti. Por më kot, pasi ai kishte vdekur.

Tani, vetë kapedani ishte angazhuar që të organizonte ekuipazhin, për të përballuar trazimin e detit, derisa të fshiheshin mbrapa ishullit tjetër që kishin përpara.

Asqerët donin të rrëmbenin kufomën e Gjyles, por gratë nuk ua linin. Ato bërtitnin e kukatnin, përbenin e mallkonin. Pastaj klithnin, nëmnin, shkulnin flokët e rënkonin si krimbi në lis. Por asqerët që kishin marrë urdhër të prerë prej komandantit të tyre, i tërhiqnin për rrobash e i kapnin për flokësh. I hidhnin andej e këndeje, nëpër shtrojen e vaborit, sepse donin me çdo kusht të merrnin kufomën e ta hidhnin në det.

Kur e ëma e Zefi Gashjanit u përplas për dysheme të vaborit, nga gjiri i ra shamia e vogël që ia kishte dhënë frati në Selanik. Ajo, edhe pse ende nuk e dinte se çfarë i kishte besuar frati, kapi shpejt atë shami, me dorën e saj të djathtë, duke u përpjekur që të mos ta vërenin asqerët se ajo po fshehte diçka në gjirin e saj.

Nëna e Zefit, kësaj radhe nuk donte të ngrihej, pasi në mendjen e saj u zgjua kureshtja e donte të dinte se çfarë ishte e fshehur në shaminë që ia pat besuar frati. Për këtë qëllim ajo po rrinte përmbys dhe kujdesej mos ta vërenin të tjerët. Kur shpalosi cepat e shamisë, pa Vajin e të Sëmurëve dhe kuptoj që ajo në gji kishte bartur gjatë gjithë kohës sakramentin e vajimit, ndaj dhe nisi t'i dridhej zemra, gjaku i kishte ngrirë në vena përnjëherë, e mandej filluan t'i kërcitnin dhëmbët. Ishte aq e trishtuar, sa nuk mund t'ia falte vetës, që Gjylën e

Selmanit e kishte lanë të vdiste pa u vajosur me vajin e shenjtë, që ajo kishte pasur gjithnjë me vete.

Gjela, ashtu siç ishte e trishtuar dhe e zemëruar me veten e saj, iu afrua rejës së vet, Drandes dhe i tregoi, që në shaminë që i pat besuar frati, kishte Vajin e Shenjtë.

Kur Drandja mori vesh këtë gjë, u gëzua pa masë, sikur t'i jepje jetën. Në këtë entuziazëm gëzimi i tha së vjehrrës:

- Ahu, sa mrekulli! Po si t'ia bajmë, pasi s'kemi prift?! Kot vaji, kur na mungon prifti.

- More, s'po ia di fjalët, se sa për prift, prift bahemi vetë, – tha Gjela.

- Unë fjalët ia di, po ma mirë këtë gjë ta bëjë një burrë, – ia ktheu Drandja.

Të gjitha këto fjalë i dëgjonte Gjystja, vajza e madhe e Zef Gashjanit, e cila habitet që as gjyshja, as e ama nuk kishin kuptuar që të vdekurit nuk mund të vojoseshin. Këndeje, sikur ishte në duart e ushtarit, e dredhonte që t'iu shpëtonte kthetrave të tyre, bërtiti:

- Fshiheni shaminë! E ruajeni vajin për ne, që të vojohemi para se të vdesim. Sa për gjyshen, s'keni çka bân. Ajo ka vdekë tashmâ! Të deknit nuk vojohen.

Gjela kuptoi menjëherë porosinë e mbesës, se i vdekuri nuk vojaset, prandaj shpejt afroi shaminë pranë vetës, kapi dy cepat e saj dhe e lidhi sikur ia kishte dorëzuar frati. Mandej e fshehu në gji, ku e kishte ruajtur gjatë gjithë kohës së udhëtimit.

Asqerët kishin grabitur kufomat tashmë dhe po i hidhnin në det. Të gjithë ishin të trishtuar, nuk dinin se

si të reagonin, as si të vajtonin të vdekurit, pasi dallgët e detit që po shtoheshin filluan prapë t'i hidhnin majtas e djathatas. Pastaj i përplaste për parmakut e vavorit, pasi pothuaj të gjithë ishin afruar për të parë se si po fundosej trupi i Gjyles, Demë Vërrnakollit dhe një fëmije 3-vjeçar, e ëma dhe i ati i të cilës kishin vdekur në hapsanën e Selanikut.

Tani, kur vapori kaloi tërë ishullin që e mbronte nga dallgët, deti ishte krejtësisht i tërbuar, vapori jo vetëm se tundej nga rrahja e valëve që përplaseshin në të, por tani dallgët e ngrinin deri në disa metra përtpjetë. Pastaj, nga ajo lartësi binte me ramje të lirë, mbi sipërfaqen e ujit. Pasagjerët të gjithë luftonin që të mos shkëputeshin nga vapori e të binin në ujë. Nuk mund të përshkruhet ai trishtim, të gjithë klithnin e bërtitnin, porositnin diçka, por asgjë nuk kuptohej, nga zhurma që bënin dallgët e forta që rrahnin vavorin. E sidomos, kur u shtohej edhe britma e ushtarëve dhe e ekuipazhit të vavorit.

Atë Antoni ishte zgjuar herët dhe, si është rregulli i jetës së priftërinjëve, shkoi të lutej. Rrinte në gjunj në bankën e parë të kishës së kuvendit të etërve Lazaristë, në Stamboll e përpiqej të lutej për besimtarët e tij, që kushedi se ku i kishin tretur.

I shkreti, nuk dinte gjë, që kur ishte ndarë prej tyre në Selanik. Në kuvend e kishin strehuar autoritetet e ambasadës franceze, posa e kishin nxjerrë nga arka ku e kishte futur konsulli i tyre në Selanik. Deri sa lutej, gjithnjë e shpërqendronin mendimet nga ma të trishtat lidhur me të internuarit e Karadakut. Ai nuk mund të kuptonte, për se po i mbanin ende në Selanik?! Ai e dinte që në bazë të fermanit ata ishte dashtë të ishin në Stamboll. Kështu, vazhdimisht pak lutej, pak meditonte e shumë logjikonte lidhur me dredhitë që mund të kishte thurur pashai i Selanikut, lidhur me fatin e besimtarëve të tij, të cilët s'po arrinin ende në Stamboll.

Vërtet, ai kishte menduar që të dëbuarit ishin nisë para tij. Kështu që kishte pritur t'i gjente atje. Por, nga informacionet që kishte marrë prej ambasadës

franceze, e cila në mënyrë permanente vëzhgonte portin e Stambollit, rezultonte që të dëbuarit nuk kishin zbarkuar në portin e Kostandinopojës. Gjithnjë ngelej konstatimi i fundit, që një vapor i tillë mund të arrinte “nesër”. Ai përsëri shkonte të nesërmen në port, por vaporit i Selanikut nuk dukej ende. Kështu kjo *nesër*, si përgjigje, vazhdonte për çdo ditë. Vërtet, vaporët herë vinin e herë s'vinin, por të internuarit nuk u panë të gjallë.

Një ditë si për ditë, ai filloi të besojë se vaporit ishte fundosur diku në detin Egje, sepse në detin Marmara nuk mund të ndodhte. Dihej se ishte më i qetë dhe miqësor me vaporët që i bartte mbi vete. Po edhe informacionet do të ishin më të sakta, po të kishte ndodhur aty afër.

Atë Antoni, për çdo ditë e gjatë gjithë kohës, nga mëngjesi e deri në darkë, vraponte herë në port, herë nëpër zyrat e ambasadave, me dëshirën që të mësonte se ku kishin përfunduar besimtarët e tij të mjerë, që për shkak të fesë, dashurisë për vendin e tyre dhe besnikërisë ndaj traditave të tyre, i kishin dëbuar nga shtëpitë e trojet e veta. Njëkohësisht, ai njoftonte ambasadat dhe autoritetet e tjera, kishtare dhe politike, për padrejtësitë që autoritetet në Arnautlluk, iu kishin bërë besimtarëve të famullisë së tij. E, si me urdhër të Portës së Lartë i kishin nisë syrgyn⁸⁹ në Stamboll. Por ata s'po mbërrinin. Kështu, falë angazhimit dhe këmbënguljes së fratit, i gjithë Stambolli ishte alarmuar për këtë gjë.

Panik ishte krijuar edhe në oborrin e Portës së Partë,

pasi nëpër korridoret dhe oborret e saja flitej se do të bëhej nami, kur francezet dhe të tjerët, të merrnin vesh të gjitha mizoritë që pashallarët në Arnautlluk, iu kishin shkaktuar të krishterëve, të cilët, me fermanin e sulltanit po vinin në Stamboll.

Shumica prej tyre, duke mos gjetur një arsye logjike, mallkonin fratin që po përhapte këto gjëra nëpër zyrat e përfaqësive diplomatike. Të gjithë e dinin rrezikun, përveç sulltanit, sepse ai as nuk dinte se çfarë kishte firmosur. Thjesht, kishte firmosur fermanin, si gjithë fermanët e tjerë që ia sillnin në tavolinën e punës.

Edhe administrata rreth tij e kishte konsideruar këtë ferman si urdhër administrate për t'i deportuar familjet e rebeluara nga Karadaku në Stamboll, sa për të shmangur blasfeminë e arnautëve. Por, pa ditur se çfarë do të bëhej me ta, kur të arrinin aty.

Në një mënyrë, kishin besuar versionin e varësve të tyre, në Arnautlluk dhe kishin kuptuar rrezikun, që ata kishin parashtruar në arsyetimet e tyre. Për fatin e keq, të shumëve, në administratën e sulltanit Abdurmexhiti I, por edhe për fat të mirë të të dëbuarve nga Karadaku, sulltani e as administrata e tij nuk e kishin vlerësuar mirë situatën dhe pasojat që mund të sillnin këta arnautë, që, sa më shumë po i ofroheshin Stambollit, aq më shumë po i dridhnin themelet e Portë së Lartë.

Kur vapori ishte duke lundruar grykës natyrore, që lidhte detin Egjë me atë Marmara e gradualisht po i ofrohej Stambollit, sulltan Abdurmexhiti I mblodhi këshillin e Portës së Lartë, për t'u këshilluar me ta se çfarë masash duhet të ndërmerrenin për të minimizuar

sa më shumë dëmin politik që do të shkaktojë arritja e arnautëve qafirë në Stamboll. Ai, më së shumti dëshironte të shmangte këtë fakt, pasi kishte frikë se mund të rrëronte besimin, tashmë të luhatur të fuqive të mëdha, në seriozitetin e vendimeve të reformave që kishte ndërmarrë.

Në këtë takim, Mustafa Rashid Pasha, veziri i madh i perandorisë otomane, përpiquej të arsyetohej, duke thënë:

- Nëse sulltani i lartmadhërishëm ka mirësinë të më lejojë, dua t'i them dy fjalë, lidhur me këtë çështje. Me duhet ta pranoj që kemi gabuar, pasi fermani që kemi nisur në Arnautlluk nuk përputhet me reformat që kemi marrë. Ne e dinim që qytetarëve të perandorisë tonë, të madhe e të fuqishme, iu kemi njohur të drejtën e rrëfimit publik të fesë. Kur shkruam fermanin, u besuam pashallarëve të Arnautllukut dhe patëm frikë që ata të cilët, me dukat e hanxhar i konvertuam në fenë tonë, do të ktheheshin në fenë e tyre. Kështu që menduam se do ta shihnim këtë rast si çështje të brendshme nëpërmjet blasfemisë. Por ja që punët shkuan shumë keq.

Më besoni e dijeni mirë. Nëse këta arnautë, kur të vijnë këtu, do të dëshmojnë të kundërtën, atëherë ne kemi rrënuar përgjithmonë besimin e francezëve dhe fuqive të mëdha. Kështu që askush nuk do të na besojë më se ne vërtet duam reformimin e perandorisë tonë.

- Tash po e marr vesh rrezikun! Po, në atë kohë, disa këshilltarë arnautë ma mbushën mendjen, – tha sulltani dhe vijoi. – Fundi i fundit, ne kemi lejuar rrëfimin e lirë të fesë, por nuk kemi lejuar që myslimanët të kthehen në të

krishterë. Mallkuar qofshin pashallarët e Arnautllukut, që kanë lejuar këtë soj besimtarësh “laramanë”, që tani, si duket, do t'ju shohim sherrin.

- Unë jam arnaut, - tha një nga këshilltarët e sulltanit, dhe e di që arnautët janë kryefortë e vdesin për këso budallallëqe. Kështu që, po i sollët këtu, ata do qëndrojnë edhe ma të fortë dhe s'do të thyhen në asnjë mënyrë. Nëse s'janë thyer deri tani, ju mendoni se do të thehen, kur të marrin vesh për mbështetjen e diplomatëve?! Ata do të bëhen edhe më të guximshëm e do të na turpërojnë para mbarë botës.

- Hiqeni qafet! Zhdukeni diku, atë frat të fëlliqur! - Tha sulltani.

- Jo, jo, kjo do të na rrëronte edhe më keq, - ndërhyri Koca Mustafa Rashid Pasha - Ai frati, nga Bosnja, ka tashmë imunitet, pasi e kanë marrë francezët në mbrojtje.

- Po, lëreni fratin, le të sillet vërdallë, - tha këshilltari arnaut dhe vazhdoi: - A i keni harruar hilet dhe dredhitë që na i keni mësuar neve?! Pse nuk e çojmë tellallin, t'iu dalë para në Çanekala, ku të gjithë vaporët duhet të ndalën për t'u furnizuar me qymyr, me ujë e me bukë. T'u themi autoriteteve tona atje, që të devijojnë vaporin e t'i dërgojë këta qafirë, në kënetat e Muhaliqit.

Kini për të parë! S'do të kalojë shumë kohë dhe ata malësorë që janë mësuar të thithin ajrin e freskët të maleve me lisa, do të ngordhin shumë shpejt kur të ngulfaten në pislleqet e kënetave të Muhaliqit. Po edhe nëse ndonjëri prej tyre mbijeton, atje s'do të arrijë t'i gjejë as xhebraili,⁹⁰ as shejtani e, le ma, diplomacia

borgjeze...

- Ndoshta ke të drejtë, – tha veziri, - sipas njoftimeve që kam, në Stamboll ka shumë grupe dhe lëvizje të ndryshme që po i organizojnë arnautët, për t'u ndjerë shqiptarë. Ata, të mbështetur nga familja Frashëri dhe disa diplomatë, po promovojnë zakonet dhe gjuhën e tyre shqipe, të cilën e kemi mallkuar jo vetëm ne, po i kemi detyruar që ta mallkojnë edhe sllavët edhe grekët. Nuk e di vëlla! Ata, ata, ashtu të mallkuar prej të gjithëve, prapë e duan!

Pasha Allahun, - tha Rashid Pasha, - edhe në Arnautlluk ka lëvizje të shumta, që po ua marrin mëndjen pashallarëve tanë. Këndeje, për t'i hequr qafe disa prej tyre, detyruam t'iu japim tokat e këtyre pashallëqeve, fqinjëve të tyre grekë e sllavë.

- Si po thoni tokat e tyre? A nuk ishin tokat tona ato? - Tha Sulltani.

- Patjetër, lartmadhëria Juaj, - vazhdoi veziri, - ato janë tokat që i sundojmë ne. Prandaj edhe patëm të drejtën ndërkombëtare, për t'iu dhuruar fqinjëve disa prej tyre. Veçse nuk duhet të harrojmë, që pas vdekjes së atij qafiri tradhtar, Eskenderit, ne i patëm shpartalluar bijtë e shqiponjave. Ata që mbetën i bëmë arnautë dhe i konvertuam në fenë tonë të shenjtë. Kurse tokat e tyre i sundojmë tash 300 vjet.

Mjerisht, ata tani kanë shpikur një mënyrë tjetër bashkimi. Duke ndjekur rrugën e francezëve, po kërkojnë të formojnë kombin shqiptar, duke lartësuar Skënderbeun si hero të tyre të përbashkët dhe duke u bashkuar rreth atij flamuri të mallkuar, me sorrë të zezë

në mes. E gjithë kjo, me qëllim që të fitojnë pavarësinë e tyre, nga Porta e Lartë.

Me pak fjalë, duan të na përzënë nga tokat tona që i kemi shkelur e pushtuar me gjak, me jatagan, me kërbaç e me kulaç.

- Nuk arrij të kuptoj, si është e mundur që ata janë kundër nesh, - tha sulltani, - kur ne ju kemi okupuar shpirtin. Ata tashmë kanë din e kanë iman dhe nuk mund të ndahen prej nesh. Por, edhe nëse e arrijnë pavarësinë politike, ne do të vazhdojmë t'u sundojmë shpirtin. Prandaj, nuk kanë nga t'ia mbajnë, të shkretët!

- He! He! Nëse lartmadhëria Juaj, më lejon, mua shërbëtorit të padenjë dhe të nënshtruar, do t'i thosha dy-tri fjalë, - tha këshilltari shqiptar, që ishte aty duke ia puthur këmbët sulltanit.

- Fol! Thuaje atë drej mendimi! E, mjaft ma me ato lajka arnautlluke, që më janë neveritur, - ndërhyri kryeveziri, Rashid Pasha.

- Patjetër, - vazhdoi arnauti, - le të më falë lartmadhëria Juaj dhe ju Pashë efendi, pasi, po të doni, po ju them troç: - Ju na keni okupuar tokat, na sundoni shpirtat me hoxhallarë, imamë e haxhi me baba, me shehlerë e bejlerë, na qeverisni me Sheriat, kadi e pashallarë besnikë të sulltanit të lartmadhërishëm.

Vërtet, gjithçka është rritur si një mal. Por mos harroni se ky mal, ka një gacë të fshehur në dushkun e vet, që po merr zjarr e është bërë prush. Kështu që ka filluar t'i ngrohë zemrat e ftohta të laramanëve e disa pashallarëve tradhtarë. Por, nëse merr flakë, kam frikë

që ky zjarr do të djegë krejt malin. Jo vetëm që do ta djegë, por do ta bëjë shkrumb e hi.

- Mos më fol ti mua në mënyrë arnaute të simbolikave. Po më thuaj, çfarë na qenka kjo gacë? - Pyeti sulltani.

- Katolikët shqiptarë. Ata që s'ju kanë pranuar kurrë si sundimtarë, por që gjithmonë ju kanë luftuar si okupatorë. Që janë fshehë ndër male e kanë mbajtur fenë e zakonet e tyre, pa pranuar kurrë fenë e sulltanit e as Sheriatin. Ata e urrejnë, e luftojnë dhe e përbuzin me krenarinë e tyre Portën e Lartë, Sheriatin dhe lartmadhërinë Tuaj, - tha këshilltari arnaut duke u përkulur deri te këmbët e sulltanit. Pasi sulltani i kërkoi të vazhdonte, ai vijoi: - Pasha Allahun... nëse nuk i heqim qafe këta laramanë, i gjithë Arrnautlluku do të çohet peshë. Do të luftojë kundër Jush, do t'i heqin çallmat e do të vënë prapë plisat; do të hedhin tespihët e do të marrin rruazat e uratave të tyre, do të marrin Biblën e Kanunin e do t'i kthehen flamurit me shqiponjë e kryqit të tyre. Kurse ne, besnikët tuaj, do të na quajnë tradhtarë, kolaboracionistë e spiunë të sulltanit. Hajmé! Kuku! Çka ka me na gjetë!!

Derisa këshilltari arnaut po fliste e po i shtronte argumentet e veta, sulltani kishte mbështetur mjekrën e tij mbi shuplakën e dorës së vet dhe po mendonte. Si ishte e mundur që nuk doli fare ky rod!

Kujtonte tregimet që kishte dëgjuar në oborret e Top Kapisë, për gëzimin që kishin përjetuar, kur kishin marrë vesh për vdekjen e Bogdanit, për sukseset që kishin korrur, duke dëbuar rodin katolik të arbërorëve bashkë me prijësit e tyre; po kështu, për gazmendin

se sapo kishin dëbuar argjipeshkvijtë Mikel Suma dhe Zmajeviqi, në territoret austro–hungareze.

I kujtohej po ashtu, se si iu kishin gëzuar sulltanët para tij, pasojat me vdekje të popullatës nga sëmundjet e ndryshme që ishin përhapur nëpër vendbanimet, qytete e katunde, me qëllim shfarosjen e racës arbërore. Sidomos i kujtohej, se sa shpejt ishte përhapur lija në Gjakovë dhe se si kishte bërë kërdi mbi qafirët shqiptarë.

Njëkohësisht, zemërohej për faktin që tani ata ishin prapëseprapë gjallë dhe po i shkaktonin përsëri probleme mu në kohën kur ai donte të dëshmonte para autoriteteve ndërkombëtare dhe fuqive të mëdha se perandoria e tij kishte ndryshuar. Derisa sulltani ishte thelluar në mendimet dhe kujtimet e veta, arnauti këshilltar, i bindur që pashai po e dëgjonte atë me vëmendje të veçantë, nisi të flasë e të flasë, pa u ndalur. Pashai, jo që nuk e dëgjonte, por e linte me qëllim të vazhdonte. Sepse, në këtë mënyrë, të pranishmit detyroheshin të merreshin me dikë tjetër, deri sa ai t'i bluante në mendjen e vet të gjitha strategjitë e mundshme.

Dikur u mërzi të veziri. Nuk kishte më durim ta dëgjonte arnautin pasi, si molci⁹¹ ia hanin trurin fjalët e pakuptimta, që arnauti po i nxirrte nga goja. Mbi gjitha, habitej se si kishte durim pashai, i cili po e dëgjonte me aq qetësi.

Kur u lodh vërtet, pa rreth e rrotull të pranishmit dhe u bind se edhe të tjerët ishin lodhur. E mori guximin e iu drejtua pashait, duke i thënë:

- A mund të ketë mirësinë, sulltani i padhunueshëm

e i mdadhërishëm, të na lirojë nga të lehunit e këtij qeni arnaut, që s'po durohet ma?

Në këtë ndërhyrje të Rashid Pashës, sulltani nuk reagoi fare. Edhe arnauti nuk desh ta kuptonte që e kishte fjalën për të dhe vazhdoi *lla, lla, lla*-të e veta pa bereqet.

Kur të pranishmit kuptuan që sulltanii nuk ishte fare duke dëgjuar arnautin, porse ishte i humbur në mendimet e veta, disa nga të pranishmit filluan t'i thoshin arnautit këshilltar: *Mbylle, mor qen!* E do tjerë kolliteshin, si pa dashje, për të tërhequr vëmendjen e sulltanit, që rrinte para tyre si statujë e ngrirë.

Sulltani hapi sytë, pa që arnauti kishte ndaluar, kurse të gjithë autoritetet rrinin para tij e po e shikonin me habi. E, duke u përpjekur të mos e hetonin që ai kishte humbur në mendimet e veta, u ngrit në këmbë dhe tha:

- Përse kemi lejuar që të vijë deri këtu puna?!

Lartmadhëri, - vazhdoi Rashid Pasha - forcat tona janë ligështuar shumë kohët e fundit. Pastaj, me reformat që kemi ndërmarrë, e kemi futur vetë gjarprin në gji. Prandaj duhet të ruhem mirë që të mos na kafshojë. Fuqitë e mëdha na kanë vu para, madhështia jonë e dikurshme po zvogëlohet.

Por, sa i përket Arrnautllukut, mos keni merak, ne kemi disa armë që mund t'i luftojmë ata që na kundërvihen e t'i mbajmë në zàp, sa të duam.

- Hë, pra! Ngushëlloje pak zemrën e sulltanit, se do me më plasë nga inati, – ndërhyri vetë sulltani, duke hapur sy e veshë, që të dëgjonte se çfarë do t'i thoshte

Rashid Pasha.

- Lartmadhëri! – tha kryeveziri. – Ne, në plan të parë kemi urrejtjen, që kemi ushqyer e që kemi mbjellë ndaj tyre te popujt përreth. Këtë urrejtje e kanë ushqyer edhe ata vetë, duke na u serviluar neve, sikur ky këlysh qeni. Këta, duke na shërbyer neve kanë fituar urrejtjen e të gjithëve. Kështu që, kur t'i ndërsejmë paksa fqinjët e tyre, ata s'kanë si vrasin vetën, prapë te ne do përplasën.

- Hë, pra! Por kjo do të na kushtojë? Vetë the se jemi varfëruar. A e di ti, që sot s'bën kush gjë pa interes, - ndërhyri sulltani

- Jo, jo! Neve s'na kushton gjë. Ne thjesht u japim nga një copë të Arnautllukut. Kjo ka funksionuar në disa raste, – përgjegji kryeveziri

- Mirë, mirë, më thuaj diçka tjetër, – kërkoi sulltani.

- Kemi edhe besimin, që u kemi dhanë. Prandaj, edhe pse disa tërhiqen që të jenë shqiptarë, megjithatë s'kanë për të pasur sukses. Europa ka për t'i konsideruar turq si ne. Ata vetë kanë me u sorollatë nja 200 vjet, deri sa të lirohen nga zakonte tona që i kemi mbjellë në natyrën e rodit të tyre. Kështu që, deri atëherë, kushedi se si fryjnë erënat. Ndoshta, ka për të ardhur një ditë kur lavdia jonë do të rimëkëmbet përseri. Sido që të jetë, nëpërmjet fesë që iu kemi dhanë, do ta kemi në dorë shpirtin e tyre. S'kanë kah t'ia mbajnë, jo!

- He! He, he, heeee! Fllad o fllad! He, të lumtë goja, pasha! Po ç'ma freskove këtë zemër, – tha sulltani.

- Po, lartmadhëria Juaj! Flladi i zëmrës sate është freski për të gjithë ne. Por duhet shuar ajo gaca për të

cilën na foli ky këshilltari juaj arnaut. Duhet t'i besojmë se këtë punë e di shumë mirë ai. Po s'u shua njëherë e përgjithmonë kjo gacë, kurrë s'ka me na lanë rahat. Tashti për tashti, duhet ta fikim këtë zjarr të laramanëve, që po i afrohet shumë afër Stambollit. Paramendoni kur të marrin vesh lëvizjet tjera të arnautëve që po organizohen nëpër Stamboll, do të na rrezikojnë të gjithëve. Kështu që, po nuk e gjetëm një zgjidhje për ta fikur këtë gacë, kam frikë që ky fllad mund të shndërrohet nesër në zheg, që do të na zënë frymën.

- Hiqeni qafe, këtë farë të fëlliqur! Zhdukni! – Bërtiti sulltani.

- Duhet zhdukur! Po edhe duhet pasur kujdes që të mos merret vesh, sepse siç thashë, po u mor vesh, do ta pësojmë nga “gjarpri” që e kimi në gji.

- Për çfarë gjarpri po flet? – pyeti sulltani.

- Për fuqitë e mëdha, lartmadhëri! Ato po na vëzhgojnë në çdo hap e po e ndjekin çdo veprim tonin, – u përgjigj veziri Rashid Pasha.

- Thirreni tellallin më besnik që kemi, niseni menjëherë të shkojë në Çenekala, - urdhëroi sulltani. - Atje në kënetat e Muhaliqit, atje të jetojnë, ose të vdesin.

Pas kësaj, të gjithë u ngritën në këmbë, u përkulën para sulltanit të lartmadhërishëm dhe dolën një nga një jashtë. Vetëm kryeveziri u ndal të merrte udhëzimet më të hollësishme, sepse ai duhej të zbatonte vendimin.

Në mëngjes të ditës së pestë, qëkur ishin nisur prej Selanikut, vaporit kishte lënë detin Egje dhe ishte futur në grykën e ngushtë mes maleve, që e lidh Egjeun me detin Marmara e të çon në Stamboll.

Burrave iu kishin hequr prangat, e kështu ata u ishin afruar grave të tyre, ndërsa ushtarët po e merrnin veten nga një natë e pagjumë dhe e mundimshme. Kapedani dhe komandanti, ishin ende poshtë në kuvertën e vaporit, ku ishin strukur për të kaluar trazimin e detit të tërbuar.

Tre vetë të tjerë kishin ndërruar jetë gjatë natës. Njërin prej tyre, Gjela kishte arritur ta lyente me Vajin e Shenjtë, pak pa i dalë shpirti. Por tjetrin nuk e kishte vërejtur fare. Sherifja prej Loshkobores, që nuk ishte pjesë e familjeve të internuara, akoma jepte shenja jete. Të gjithë mundoheshin ta shpëtonin, por asnjëri prej të pranishmëve nuk dinte si ta ndihmonte. Vërtet, shumë prej tyre as që e njihnin. Ajo kishte qenë mysafire te familja e Demë Vërrnakollës dhe e kishin marrë në anije asqerët së bashku me krejt familjen e Demës.

Gjela mbante në dorë rruazat e saja me lena lisi dhe pëshpëriste uratë. Dikur nxori nga gjiri shaminë, ku ishte mbështjellë Vaji i Shenjtë dhe ia afroi Zef Gashjanit, duke i thënë:

- Zoti na faltë! Nuk e di a jemi duke bërë mirë! Por, unë kam vajosë Dishën e Agushit pak pa dekë.

- Unë?! – tha Zefi. – Unë, s'jam prift.

- S'je prift, po je burrë! Merre vajin, ban kryq e lyeja shuplakën e dorës. Nëse i di fjalët, edhe ma mirë, – i tha Gjela.

Po, more po, - murmuronte, - këtë të shkretë vajose ti, sa s'ka vdekë.

- Po, na faltë Zoti, - tha Zefi - se fjalët ia di e po ia them ma mirë se prifti, po prift s'jam.

U ul në gjunjë dhe filloi të lutej, duke thënë në vete pa zë: *O Zot, më fal se po detyrohem ta bëj këtë shërbim të priftit. Ndoshta s'jam tuj ba mirë, por ma mirë le të gaboj unë, se ky fëmijë i yti të vdesë pa u vajua.* - Pasi i tha këto fjalë, shikoi Gjelen, në mënyrë që të merrte edhe njëherë aprovimin e saj. Kur u sigurua se Gjela e kishte me gjithë mend që mund të bënte këtë gjë të shenjtë, filloi të thoshte me zë: *Me anë të kësaj lyerje të shenjtë dhe nëpërmjet mëshirës së dhembshme, Zoti të faltë mëkatet e të ardhët në ndimë që të shërohesh o sa ma lehtë të dhash shpirtë!*

- Amen, - përgjigjen disa gra që kuptuan se çka po ndodhte.

Ende pa e përfunduar Zef Gashjani uratën, erdhën asqerët e ia rrëmbyen prej duarve të ngratën Sherife.

Gratë filluan të bërtitnin: *Lëreni! Ajo është gjallë! Është gjallë!* Por asqerët nuk donin t'ia dinin. Ata e kapën, dy për duarsh e dy për këmbësh dhe ashtu të gjallë e hodhën në det.

Vërtet, vaporit ishte stabilizuar dhe lëvizja nëpër det ishte krejt e qetë. Po ashtu, edhe njerëzit ndiheshin më mirë, pasi nuk e vuanin më atë tmerrin e frikës, rrahjen e dallgëve dhe tundjen e stomakut. Edhe stuhia kishte pushuar e rrezet e diellit pothuajse i kishin tharë rrobat e grisura që mbanin veshur. Mirëpo, kur ushtarët hidhnin të vdekurit në ujë, sikur bënë me Sherifen, të cilën e hodhën të gjallë në det, brenda vaporit, u krijua një stuhi e re tmerrri dhe trishtimi.

Të gjitha gratë e vajtonin Sherifen, jo ndoshta se ndienin aq shumë dhimbje për të, por se mendonin që shumica prej tyre do të kishin të njëjtin fund. Trishtimi u bë edhe më i llahtarshëm kur burrat nuk mundën më të mbanin vetën, dhe filluan të rrihnin gjoksën e të klithnin gjithë së bashku: *O, i mjeri unë, o i mjeri! Hë!*

Fara, e bija e Pashkës, mbante në gji fëmijën e vet që e kishte lindur në burgun e Selanikut. Atë e kishte pagëzuar Gjela, e ëma e Zef Gashjanit. Ajo ia kishte ngjitur emrin Mërgim. Këtë emër ia kishte zgjedhë vetë e ëma, e cila nëpërmjet emrit të djalit, donte të mbante në kujtim të përhershëm mërgimin e saj dhe të të tjerëve. Fara ishte tronditur për së tepërmi nga valët e detit gjatë ditës së djeshme dhe gjatë gjithë natës së kaluar. E shkreta, në ditët e para të lehonisë ishte detyruar të hipte në bordin e vaporit. I biri i saj, Mërgimi, s'kishte arritur ta mbijetonte gjithë atë tmerr. Në fakt, ai kishte

vdekur. Por e ëma, nga ngrohtësia që e ndiente në thithësen e gjiut të saj, që e mbante në gojë Mërgimi, shpresonte që ende ishte gjallë.

Duke qenë që të internuarit angazhoheshin rreth të rriturve, Fara lutte Zotin, që Mërgimi të qëndronte në jetë, deri sa Gjela dhe Zefi të vajosnin një të shkretë tjetër, që si dukej, po jepte shpirt. Por ku pa se ata që vdisnin po i hidhnin në det, s'pati guxim të tregonte se edhe djali i saj ishte në çaste të fundit. Mendonte, nëse ma hedhin në det, kurrë s'do t'i gjinden eshtrat. E në se do ta varroste në tokë, ajo do ta gjente varrin ku do ta vajtonte të birin. Kjo e ngrata qëndroi do kohë, por kur hetoi se buzët e Mërgimit ishin ftohur, u plogështua për së tepërmi.

Gjela, si ma e pjekura ndër gratë, vërejti që Fara ishte zbehur në fytyrë dhe se ajo nuk qante. Menjëherë iu afrua dhe pyeti:

- Farë, bijë! A je tuj mujtë me qëndrue?

- Oh! E shkreta unë, e shkreta, – tha Fara, – po si të qëndroj, djali më vdiq në gji, oj Gjelë! E, unë e mjera, as me kja s'po guxoj, - tha Fara, zemërngirë e shpirtplasur.

- Heu! E mjera unë me ty, moj bijë! - Po qaje e vajtoje se e shëndosh zemrën dhe çliron shpirtin, – e forcoi Gjela duke qarë me lot edhe ajo.

- Jo! Jo! Të lutem, mos! - I thoshte Fara.

- Po, ç'ke moj bijë kështu! Moj fatëzezë! - Pyeste Gjela

- Jo! Nuk dua ta marrin vesh asqerët që Mërgimi im ka vdekur, – tha ajo.

- E pse? - foli Gjela.

- Sepse do ta hedhin në det! E, unë e mjera, s' do të di ku ta vajtoj, – iu përgjigj Fara.

Pas një diskutimi të gjatë, lidhur me gjendjen e krijuar në zemrën e një nëne që bartte në gjirin e saj foshnjën e vdekur, Gjela, duke kuptuar se çfarë do të thoshte zemra e nënës, pasi qëkur ishte e re, i kishte humbur tre fëmijë, ftoi edhe disa gra të tjera, që ta rrethonin Farën e ta mbronin birin e saj të vdekur nga sytë e asqerëve. Pastaj i tha Farës:

- Bija eme, vajtoje tand bir! Shkunde dhimbjen nga zemra jote dhe trishtimin prej shpirtit tënd. Derdhi lotët që ta kanë përmytë lumturinë, gëzimin dhe shpresën. Nxire mllefin e hidhërimit nga mushkëritë e zeza dhe jepi pak dritë ngushëllimi vetës dhe gjithë neve, se plasëm bashkë me ty.

Fara, kur u sigurua se ishte e mbrojtur nga vëzhgimi i asqerëve, filloi vajtimin e saj, për të birin e vdekur, që mbante në gji: asaj nuk i dilte zëri i qartë nga goja, megjithatë, ia nisi:

*M'ndihmo, Zot, si m' ke ndihmua,
Djalë të un' me vajtua.
Më jep, zâ e me jep lot,
T'vajtoj djalin, o i madhi Zot.*

*Çou, djal'jem, shijoje ditën,
Merre djal' e thithe cicën.
Hapi sytë e shihe qiellin,
Çohu djalë se e pamë ferrin.*

*Kur të linda shumë jam gëzua,
Do t'jesh shpresë, unë kam mendua
Si për t'tjerët e si për mua.
Por, unë rëndë paskam gabua.*

*Ah, e mjera, kam mbetë shkret,
Për me të lidh un' s'kam pasë djep.
Kam mbetë shkret e s'kam gjâ n'dorë
As s'kam vend ku t'hap një vorr!*

Ku, ku! Ku, ku, e mjera unë e mjeeeera!

Kështu vazhdoi Fara e shkretë, disa kohë duke vajtuar. Vajtonte të birin, pastaj vazhdonte të vajtonte Skënderbeun. Prapë vajtonte të birin e kthehej të vajtonte Bogdanin... e kështu me radhë, duke i vajtuar të gjithë burrat e së kaluarës. Po edhe tjerët që gjatë këtij kalvari kishin vdekur, para syve të saj. Pothuajse nuk u harrua asnjë, që kishte dhanë jetën për lirinë e vendin, nga ku ajo po dëbohej e dhunshëm po e interronin në tokën e panjohur të Azisë.

Gratë e shoqëronin vajtimin e saj me klithma të herëpashershme. Herë njëra, herë tjetra, e herë të gjitha së bashku, bërtitnin me sa zâ kishin: *Heee! Kukuuuuu! Nanë e mjerë, kukuuuu! Ooo!O, Mjera unë e mjera! Heee!*

Gjela, duke parë që situata po e tejkalonte dhimbjen dhe trishtimin e po shndërrohej në një dimension frustrimi, u ngrit në këmbë, fshiu sytë me cepin e shamisë që mbante mbi kokë dhe iu kërkoi grave të qetësoheshin. Fara s'mund të nxirrte ma zâ. Ajo kishte mbetur e shtrirë në prehrin e vet, mbi trupin e djalit

që vajtonte. Mnelat,⁹² me të cilat kishte mbështjellur djalin, ishin lagur e ishin bërë qull, nga lotët e saj të pandërprerë. Gruaja, që e mbante nga mbrapa, siç ishte zakon të ndihmohej kur dikush vërtet me mall vajtonte të afërmit e vet, filloi të bërtiste:

- Kjo po vdes! Kjo po vdes! - Në këtë çast të gjitha gratë ndalen vajin. Megjithatë, aty-këtu, psherëtimat dilnin pa kontrolluar, herë prej njëres e herë prej tjetres grua që nuk mund ta mbante veten. Gjela thirri Zefin, djalin e saj që kishte vajin e shuguruar, dhanë prej fratit.

- Eja! Bjere vajin! Se Fara po vdes, – i thoshte ajo Zefit e ai erdhi menjëherë pa bërë zë. Solli vajin dhe e vajoi të zezën Farë. Ende pa i mbaruar fjalët, mu atëherë kur u bënë gati gratë të përgjigjeshin *Amen*, Fara lëshoi një zë që mezi u muar vesh: *Ma varrosni djalin!* - dhe dhá shpirt.

Posa ndërroi jetë, të gjitha gratë lëshuan një klithmë të fortë. Aq të fortë, sa që të mbushej mendja se jehona e kësaj gjame po çante detin. E, se kjo jehonë, me forcën e vet, arrinte të lëvizte lisat e vargmaleve që e kufizonin grykën detare e cila e nxirrte vaporin e tyre në detin Marmara.

Asqerët, që shikonin gjithë këtë situatë, filluan të ndienin trishtimin e vajtimit të grave dhe të përjetonin dhimbjen e tyre, pasi kishin parë gjithë situatën që kishte ndodhur aty pranë. Kjo u kuptua, pasi ata me çdo mënyrë, përpiqeshin ta hutonin komandantin e tyre që të mos kuptonte se çfarë po ndodhte te gratë e përlotura. Megjithatë, psherëtimat e klithma e fuqishme tërhoqën vëmendjen e tij.

Ai u afrua, hodhi për dysHEME GRATË që ia zinin rrugën, me këmbë shtyu Farën që kishte dhënë shpirt e, me majën e jataganit, që mbante në dorë provonte nëse djali i saj ishte gjallë. Kur pa se te dy kishin vdekur, dha urdhër të hidheshin në det.

Njëri nga tre ushtarët që ishin me komandantin e rrëmbeu foshnjën nga kraharori i Farës. Aty, Gjela pa se gjiri i djathtë i mbeti zbuluar, kështu që u hodh mbi trupin e të ndjerës dhe ia vuri gjirin nën zhelet e saja. Dy ushtarë të tjerë kapën trupin e Farës, njëri nga këmbët e tjetri nga koka, dhe e hodhën në det. Të njëjtën gjë bëri pastaj edhe ushtari me foshnjën e saj...

Kush pati pak fuqi të ngrihej në këmbë, iu afrua parmakut të vavorit, për të marrë pjesë në “varrimin” e Farës dhe djalit të saj, Mërgimit. Derisa shihnin ëmë e bir duke u fundosur, të gjithë luteshin e lëshonin klithma të pakontrolluara. Në det shihej Fara e shtrirë krah e këmbë. Flokët i saj hapeshin mbi sipërfaqen e ujit dhe formonin krahët e shqiponjës. Prapa, dallgët e ujit e shtynin Mërgimin drejt saj, duke krijuar një përshtypje se ai po kërkonte mbrojtje pranë nënës së tij. Po edhe duart e shtrira të Farës dukeshin sikur ishin hapur për të pritur përqaftimin e të birit. Deri sa trupi i Fares po fundosej, e floku i saj akoma valëvitej mbi ujë, Gjela briti me zë të lartë:

- O, Zot! Merre Shpirtin e saj në qiell, pasi trupin po ia përpin deti.

Edhe ky moment i trishtueshëm dhe i dhimbshëm iu shtua vargut të madh të dhimbjeve në zemrën dhe në memorien e të internuarve.

Burri i Farës ose i ati i Mërgimit, derisa përjetonte gjithë këtë trishtim, kishte mbetur i mbërthyer nën duart e burrave që e mbanin. Edhe ai i ngrati përpiqej të qëndronte me fuqinë e sedrës që kanë burrat shqiptarë.

Kjo gjë sigurisht nuk ishte e lehtë për t'u arritur, pasi i duhej ta ngrinte zemrën, ta ftohte shpirtin dhe ta mbyste mendimin, sepse vetëm kështu mund të arrinte ta përballonte dhimbjen dhe trishtimin që i shfaqej para syve të tij. Por, kur pa se si asqerët ia hodhën në det gruan dhe djalin, nuk e përballoi dot. Për momentin u duk se u qetësua, pasi muskujt iu liruan tërësisht e nuk shkundej ma për t'u çliruar prej duarve të shokëve, që e mbanin, për ta ndihmuar të përballonte gjithë këtë trishtim. Pastaj u duk sikur iu çel fytyra dhe vërtet iu ndal kërcëllima e dhëmbëve. Veç kësaj, ai filloi të fliste dhe të qeshte njëkohësisht.

Burrat që e mbanin, duke mos kuptuar se çfarë po ndodhte me të, e lëshuan nga duart për të parë më qartë se çfarë do të ngjiste. Por ai i shkreti, duke u munduar të mbahej i fortë si burrë, ishte shkallmuar fare, kështu që sa u lirua nga duart e shokëve të vet, vrapoi nëpër kuvertën e anijës...

Kjo ndikoi që në vapor të krijohej një ndjenjë që nuk gjen dot fjalë për ta shprehur, por me siguri tejkalonte dhimbjen dhe trishtimin, po edhe gjitha klithmat dhe vajtimet e grave kudo. Gjithë kësaj i shtohej edhe indiferenca që shihnin rreth e rrotull tyre ngaqë shumica e asqerët nuk donin t'ia dinin për dhimbjen e tyre, thjesht, vazhdonin t'i këndonin këngë sulltanit. Kurse ekuipazhi nuk pyeste se kush vdiq e kush jetoi,

ata, vetëm po i gëzoheshin që kishin kaluar më të keqen, dhe ishin të sigurt që edhe kësaj radhe do të arrinin gjallë në breg.

Shumicën e asqerëve i kishte kapur nostalgjia, mendonin për familjet e tyre. E, mezi prisnin që të shihnin skelën, ku po i prisnin të afërmit e tyre. Ekuipazhi po merreshin më shumë me veten e vet se me vaporin, pasi tashmë kishte përfunduar gjithçka; thjesht duhej të pritnin kohën, për të shkelur edhe njëherë mbi sipërfaqen e tokës. Kapedani dhe komandanti, pasi kishte kaluar rreziku, flinin në kabinat e veta, që gjendeshin poshtë në kuvertën e vaporit.

Të mërguarit, në anën tjetër, rrinin zemërplatur dhe të pashpresë, edhe pse tashmë kishin filluar ta ngushëllonin njëri-tjetrin, sepse e dinin që nuk ishte koha për të vajtuar atë që kishin kaluan, por të rimblidhnin forcat e të organizoheshin për t'u përballur me çfarë po i priste. Në zemrat e tyre shpresa tashmë ishte e zymtë, pasi nuk pritej asgjë e mirë për ta. Tani u kishte mbetur vetëm kureshtja se cilat do të ishin sfidat e radhës, me të cilat duhej të ballafaqoheshin me të dalë në breg.

Zef Gashjani, Kolë Sopi e Pjetër Koliqi, të mbështetur në cepin e djathtë të vaporit, po bisedonin për gjitha gjërat që kishin përjetuar gjatë ditëve dhe netëve të lundrimit. Ato të tjerat deri në Selanik, as që guxonin t'i mendonin, pasi që kishin frikë që s'do të arrinin t'i përthekonin të gjitha, pa dalë mendsh, si ai i ngrati që u hodh në det.

Vërtet, nuk është që ata po trajtonin ndonjë argument

ose po gjykonin për ndonjë plan, ata më shumë transmetonin ndjenjat, dhembjen, trishtimin dhe dëshpërimin, nëpërmjet ndonjë fjale që therte shpirtin, syve që notonin në lotët e tyre ose nëpërmjet fërkimit të mjekrave, sesa që flisnin me njëri-tjetrin. Herë njëri, herë tjetri lëshonin çast pas çasti, ndonjë fshamë ose përpiheshin, si: *O Zot, n'dorën tande! Heu, çka na gjeti! Mjerë na të mjerët! Zot, bane mirë!*

Dikur, Kola mblodhi forcat dhe nisi të belbëzojë:

- Gjendja po randohet! Kam frikë që do të fillojmë të ligshtohemi e do të na thyejnë.

- Për Zotin, dhimbja është e madhe! E trishtimi mund të na godasë, he! Si thua, ti Zef? - Pyeti Pjetri me zemër të plasur.

- Vërtet gjendja po vjen duke u ba gjithnjë e ma e randë. E, s'po di çka me thanë. Por, megjithatë, unë nuk jam me mendjen e ndonjërit prej nesh... – pasi duhet të qëndrojmë.

- Po, sikur, të plasim sikur plasi ai i ngrati, që u hodh në det, pas gruas e fëmijës? – Vazhdoj Pjetri.

- Çka të them unë i mjeri! Frika s'po arrin të na mposhtë, por dhembja mund të na thyej. Jo të gjithëve, por një nga një, mund të na marrë me vete, si deti që po përpin trupat e atyre që ndërrojnë jetë. – Vazhdoj Kola.

Se, besa nuk thyhet, edhe që pagëzimi nuk shlyhet, këtë e di shumë mirë. Por, unë kam një hall tjetër, që më mundon për së teprëmi. – tha Zefi.

- Ehu! E çfarë halli qenka ky, mor Zef? - Pyeti Kola.

- Hë! Halli jem! S'po di si me ta thanë!

- Hajt pra, thuaje troç, – e nxiti Pjetri.

- Me thanë haptas, mbasi arritëm me i durua të gjitha këto të zeza, tash jam i bindur që besa do të mbahet. Por kam frikë që do të mbarojmë një nga një të gjithë. Se, për atë Zot, po ta di se vetëm një prej nesh do të mbijetojë, për të dëshmuar, mu tashti do të merrja çiftelinë e do t'ia jepja këngës si zog mali. E nuk do të ndaloja, derisa të vdisja. Sikur edhe vetëm një fëmijë do të mbijetojë, do të isha i kënaqur. Sepse do të dija që ai do t'i dëshmonte botës e pasardhësve të vet, për të gjitha këto vuajtje dhe gjithë këtë tmerr që po e përjetojmë për fenë dhe tokën tonë, - thoshte Zefi duke tundur kokën.

- More, nëse nuk na thyejnë, ne do të mbijetojmë. E, ç'ke me tât! Vetëm duhet t'i mbajmë njerëzit tanë bashkë, t'iu japim zemër. Sepse, sa për të mbijetuar do të mbijetojmë disi. Ata s'kanë për të na vra! Me pasë dashtë me na vra, na kishin vra deri tash. A nuk e keni kuptuar dredhinë e tyre? Ata duan me na munduar aq shumë, që ne të dorëzohemi para tyre.

- Po! Ke të drejtë! Edhe unë kam filluar të bindem se sikur po na dërmon ne dhimbja dhe trishtimi, ashtu po i tërbon e po i shkatërron turqit kjo qëndresë e jona, - tha Zefi, duke u forcuar pak.

Nuk e di pse. Por më duket se s'po guxojnë me na shfarosë siç kanë vepruar përherë, – tha Kola dhe vazhdoi. - Po ashtu, nuk mendoj që duhet të brengosemi shumë, për qëndresë as që do të na thyejnë. Sepse, ata e kanë marrë vesh mirë forcën e besës tonë dhe janë të bindur që ne nuk thyhemi.

Tani kemi nevojë të ndryshojmë strategjinë. Lypet që të gjitha forcat tona t'i përqendrojmë te jeta. Vetëm nëse jetojmë, do të fitojmë mbi zullumqarët⁹³ tanë që kanë frikë të na vrasin. Fitorja jonë është vetëm mbijetesa.

- Po, mor po, - e konfirmoi Zefi - Edhe unë gjithnjë kur lutem, prapë e ndiej atë lehtësim, sikur ju pata thanë para shumë kohe. Edhe për çdo herë, kur më rren gjumi, shoh para vetës beg Gjinollin, duke ia hedhur në fytyrë gjithë lotët e grave e fëmijëve. Qe, besa! Edhe të ne burrave. Pastaj e shikoj se si përpiqet të dalë nga ai pus i madh lotësh. Por nuk ia arrin! Unë mbaj shpresën e madhe te Zoti, që do të fitojmë. Po edhe jam i bindur që, jo vetëm beg Gjinolli, por edhe krejt perandoria pushtuese, do të përmbytet e do të fundoset në pellgun e gjakut të popullit tonë, të derdhur nga vetë ata. Po edhe në lumin e lotëve tanë. Po ti thuaj, çka me ba?! Njeriu qenka i ligësht. E nganjëherë, po më ligështohet shpirti e po do me më plasë zemra. Sidomos, kur po i shoh njerëzit tuj më vdekë në dorë, - mbaroi Zefi rrëfimin e vet.

- Pritni pak burra, - tha Pjetri, pasi ishte forcuar nga fjalët e Zefit. - Vërtet ne duhet të bëjmë atë që po thotë Kola: Të luftojmë që të jetojmë! Por s' duhet harrojmë që ne kemi Krishtin, Zotin tonë për të cilin po e përjetojmë gjithë këtë trishtim.

Kini për ta pa! Ai s'ka për të na lanë që vdekja të na turpërojë të gjithëve. S'ka fjalë këtu, ne do të shpëtojmë! S' duhet harrojmë kurrë, që ndihma jonë është në emër të Zotit.

- Në këto fjalë u ngritën në kambë njëherësh të

tre dhe e përsëriten të njëjtën gjë. Pastaj u ndanë dhe vazhduan t'i bashkonin të tjerët që t'iu transmetonin strategjinë e re që merrte slogani: *Besë, qëndresë dhe mbijetesë*.

Gjoni, i biri i Zefit, duke dëgjuar zërin që u përhap nëpër tërë të dëbuarit, slogani i ri, po edhe të rinjtë e të rejat që klithnin: *Do jetojmë! Do jetojmë!* vrik, zgjidhi plafin që e mbante gjithnjë në shtëpitë, ku i mbante zhelet e gashjanëve, nxori çiftelinë dhe filloi të këndonte këngën që e thuri aty për aty. Pastaj gjithë rinia përsëritin refrenin:

*Qëndresa jonë është e palëkundur,
Besa jonë nuk mund të thyhet,
Fesë tonë s'i biem më mohit,
Do jetojmë, hej-hej do t'jetojmë.*

Dikur, këtë refren e mësuan edhe të rriturit, që filluan të ndiqnin fëmijët e tyre; kjo këngë për momentin krijoi një freski në shpirtin e të gjithëve, që bile për atë çast, i ndihmoi të harronin realitetin. Edhe të shpresonin në jetë.

Ambasadori i Francës, disa herë kishte ngritur pranë Portës çështjen e tyre, duke shtruar pyetje të shumta, po edhe duke insistuar në përgjigje konkrete. Sidomos, ia paraqiste këtë çështje Ali Efendisë, Ministrit të Punëve të Jashtme, pranë Portës së Lartë.

Çuditërisht, gjithnjë merrte të njëjtën përgjigje: Porta e Lartë nuk është në dijeni se ku do të kenë përfunduar të dëbuarit nga Shqipëria. I thoshin: Jo rrallëherë, anijet tona fundosën e humbin pa gjurmë ose përplasën në ndonjë ishull. Pastaj, mbeten atje deri sa të kenë fatin t'gjejë dikush. Alia, vërtet s'dinte gjë, prandaj bëhej i besueshëm, kur pohonte gjëra të tilla.

Në Kostandinopojë, flitej e përflitej se një grup mërgimtarësh kishte humbur në det. Nëpër zyrat e diplomacive thureshin hipoteza të shumta. Aty, me çdo kusht, kërkohet të zbulohet e vërteta për të internuarit e mjerë.

Frati, s'pushonte së kërkuari besimtarët e vet, shkonte nëpër vende të ndryshme, ku e sinjalizonin ose shpresonte se mund t'i gjente. Si bleta që kërkon të gjejë nektarin në çdo lule, edhe ai kërkonte çdo hapsane,

kazermë, kamp apo lagje refugjatësh. Donte me çdo kusht të gjente atë pjesë të grigjës së tij, që turqit ia kishin rrëmbyer nga duart dhe nuk dinte se ku kishte përfunduar.

Nëpër oborret e Portës së Lartë, përflitej për panikun që kishin krijuar përfaqësitë diplomatike, aq sa nuk arrinin t'u rezistonin pyetjeve të tyre permanente, as nuk dinin çfarë të shpiknin lidhur me rastin.

Sulltani e kryeveziri heshtnin gjatë gjithë kohës, sepse nuk donin që dredhia e tyre të dilte në pah. Bile, edhe kur vinin letrat zyrtare, me të cilat kërkoheshin informacion për fatin e atyre, që me vetëdije i kishin humbur në kënetat e Muhaliqit, kujdeseshin që të linin përshtypje se autoritetet nuk ishin në dijeni fare për këtë çështje. Këndej, edhe i urdhëronin varësit e tyre të kujdeseshin për t'i gjetur sa ma parë.

Të gjitha këto informata frati i dinte shumë mirë, por nuk i hynin n'punë, ngaqë nuk donte t'ia dinte për përçapjet që ishin krijuar mes Portës e kancelarive të huaja. Ai kërkonte përgjigjen se ku mund t'i gjente njerëzit e vet. Pikë!

Një ditë si përditë, i lodhur dhe i rraskapitur, po edhe i hidhëruar me Zotin, ulur në karrige, pranë tavolinës katërkëndore, që rrinte në mes të dhomës, ku etërit e Shën Vinçencit kalonin kohën e lirë, ai filloi të rrihte me grushta tavolinën e me këmbë i binte dyshemesë sa mundte. Etërit e pranishëm, të cilët e dinin se në çfarë agonie ishte shpirti ti tij, në fillim nuk deshën ta shqetësonin, por kur rrahjet e duarve dhe këmbëve po përsëriteshin shpesh dhe po dridhnin për së tepërmi

dysshemen, Atë Hilarioni u çua në këmbë dhe me një kujdes të veçantë filloi të bënte hapin drejt tij. I doli mbrapa shpine, ia vuri duart mbi supe dhe u mundua ta ngushëllonte. Por zemra e tij nuk ngushëllohej dot. U ngrit në këmbë, përplasi për tokë karrigen ku ishte ulur dhe, duke u kërkuar falje të pranishmëve, iku për në kishëzën e vogël të kuvendit.

Aty dritëhijet që krijoheshin nga vetratat me xhama shumëngjyrësh, hijet e errëta që linin kolonat me harqe, disa rreze drite që depërtonin nga rozeta⁹⁴ mbi derë e që përfundonin drejt në prezbitarium,⁹⁵ sidomos kur me to përzihej drita e kuqe e tabernauklit,⁹⁶ krijonin një mjedis magjeps dhe një ndjenjë sakraliteti,⁹⁷ që nuk mund të përshkruhej. Drita, hijet dhe rrezet gjenin harmoninë e mahnitshme brenda kapelës. Disi, linin përshtypje që gjithë ky sharm buronte nga Kryqi që rrinte në ballë. Frati ecte drejt altarit. Sa ma pranë i afrohej atij, aq më shumë i shuhej zjarri e zemërimi, që i ishte ndezur në zemër.

Ulur në gjunjë, në gjunjëzoren para të Shejtnueshmit, frati vështronte Krishtin e kryqëzuar dhe lutej në heshtje. Deri sa vështronte Krishtin dhe meditonte për vuajtjet e tija, gradualisht iu zhduk zemërimi dhe para syve i shfaqeshin besimtarët e syrgjynosur, të cilët kalonin mbi kryq si figurat e një filmi me shirit, që shfaqen mbi pëlhurën e bardhë të një kinemaje.

Dikur edhe buzët filluan të përsëritnin atë që ndiente zemra e tij. Njëherë, belbëzonte gjëra që vështirë mund të kuptoheshin. Por gradualisht artikulimi i fjalëve nisi të qartësohej.

- Zot, ti padrejtësisht ke vuajtur, që ne të mësonim të duronim padrejtësitë; Ti na ke mësuar të duam dhe të falim ata që na bëjnë keq. Këndej, po të lutem, më ndihmo të frenoj zemërimin e mos lejo që në zemrën time të depërtojë urrejtja. Unë, me gjithë zemër, dua të të ngjaj Ty edhe jo të bëhem i ngjashëm me beg Gjinollin e me pashallarë të tjerë, që më kanë grabitë grigjën e kush e di se ku e kanë tretur.

Unë jam i huaj edhe mes grigjës time, po Ti e di, o i dashur Jezus, se çfarë torturash, masakrash dhe përbuzjesh ka duruar ky popull gjatë shekujve. Mbi të gjitha, vuajtjen shpirtërore që e kanë përjetuar duke u strukur fshehurazi në gjirin e tyre, ku me zemër të adhuronin Ty e para syve të të tjerëve dëshmonin fenë e turqve. Ata, ndoshta kanë gabuar, që të kanë ra mohit. Por ata janë penduar dhe publikisht para beg Gjinollit, para Hamza Pashës e shumë të tjerëve, të kanë pranuar për Zotin e tyre. Prandaj nuk e meritojnë këtë dënim, të humbin të tretur pa gjurmë, në tokat e Anadollit.

Atë qiellor, unë jam kroat dhe e di shumë mirë, se me sa mizori kanë qeverisur turqit në zonat tona. Prandaj, mund të kuptoj se sa mizorë kanë qenë me shqiptarët. Ti, o Krisht, që je Bari i mirë, më ndihmo t'i gjej delet e tua që m'i ke besuar. Ata m'i grabitën, tani vetëm këtë gjë kërkoj. Më ndihmo t'i gjej këta besimtarë!

Deri sa Frati po lutej në kishëzen e kuvendit, një vëlla lazarist⁹⁸ që kujdesej për punët e shtëpisë, posa u kthye nga çarshia, menjëherë u drejtua drejt kishëzës ku lutej frati. Hyri vrap brenda, duke përsëritur pa pushur *Lavdi Zotit, në lartësi të qiellëve!* Ra në gjunjë përskaaj tij e po i

thoshte fratit.

- Më duket se e kemi ndeshur fillin ku mund t'i gjejmë njerëzit tuaj.

- Siii! – Tha frati edhe kërceu në këmbë - Keni gjetur njerëzit e mi?!

- Jo, jo prit, - po i thoshte vëllai lazarist. - Nuk i kemi gjetur, por kam hetuar fillin se ku mund t'i gjejmë.

- Fol, fol, – po i thoshte frati duke e shkundur për supesh, sikur donte t'ia nxirrte me zor një dëshmi.

- Lëre tani shqetësimin, - po i thoshte vëllai lazarist, - ulu njëherë e po ta them unë se si është puna. Ja, ulu këtu! Dhe më dëgjo mua:

Derisa po kaloja derën e Toptan⁹⁹ Pazarit, aty afër Top Kapisë,¹⁰⁰ një që dukej si i marrë thoshte fjalët e një gjuhe të pakuptuar prej askujt. E, nganjëherë bërtiste: “Arrnaut mut Muhaliq”. Unë nuk kuptova asgjë, por duke ndjekur rrugën, ato fjalë erdhën duke më shqetësuar, përpiqesha t'i lidhja, për t'iu nxjerrë kuptimin, por nuk arrija. Pastaj më ra në mend që *arnaut* do të thotë shqiptar! Këtë fjalën “mut” s'e kuptoja, kurse Muhaliq e di se është një qytet në pjesën aziatike të bregdetit Marmara. Nuk e di a mund t'i lidhim këto gjëra, por nëse vapori i tyre ka pësuar avari është shumë e mundshme që ata të mjerë të kenë përfunduar atje. Kush e di, ky burri i çmendur mund të jetë njëri prej tyre.

- Çohu, mos të humbim kohë! Më çoh menjëherë atje, – foli frati, duke u ngritur në këmbë. E kapi për dore vëllain lazarist dhe me vrap dolën prej shtëpie.

Frati arrinte të vraponte më shpejt dhe e linte mbrapa

vëllain lazarist. Por, pasi nuk e dinte rrugën për të shkuar tek dera e Toptan Pazarit, detyrohej ta priste atë. Kur arritën aty, nuk po e gjenin burrin që kërkonin. Ai vërtet ishte aty, por kishte pushuar së bërtituri, kishte gjetur një cep buzë disa shkallëve dhe po flinte. Frati e vëllai lazarist, i ranë disa herë kryq e tërthor gjithë pazarit, por nuk e gjenin që nuk e gjenin dot lypsarin e *çmendur*.

Dikur, vëllai lazarist, me një ndjenjë keqardhjeje, e kapi për dore fratin, u përpoq ta ngushëllonte duke i thënë se tani duhej të ktheheshin e se të nesërmen, do ta merrte me vete që në mëngjes. Fratit nuk i mbushej mendja. Ai donte ta kërkonte ende, por ky i dyti e tërhiqte gjysmë zvarrë, duke e çuar drejt portës ku dilej nga pazari. Deri sa e shtynte para ose kur e tërhiqte nga mbrapa, i thoshte fratit:

-Eja shkojmë! Personi që po e kërkojmë, me siguri është larguar në ndonjë pjesë tjetër të qytetit, ku ka njerëz më shumë.

-Të shkojmë pa e gjetur?! – Po thoshte me habi frati, mandej filloi të ngulte këmbë - Kurrë e për këtë jetë! Edhe nëse do të duhet ta kërkojmë gjithë ditën. Do ta gjejmë! Është fryt i lutjeve të mia!

Deri sa po diskutonin ashpër me njëri-tjetrin, papritmas, frati mori në thua një këmbë njeri dhe ra katalash¹⁰¹ rrugës së pazarit. Vëllai lazarist ia plasi gazit dhe filloi të kaculet¹⁰² duke e mbajtur brinjët. Disa kalimtarë iu afruan fratit që ta ndihmonin të çohet përsëri në këmbë, por ai nuk ngrihej dot. Jo pse u lëndua, por prej gazit që i kishte shpërthyer përbrenda. Gazi i shtohet edhe më shumë, kur shihte shoqëruesin e tij se

si ishte shkërmoqur e tallej me të. Dikur, sytë i pushuan mbi personin, në këmbën e të cilit kishte marrë në thua. Ai po belbëzonte diçka që nuk kuptohej e nuk dëgjohej nga të qeshurit e tyre, po edhe nga zhurma e njerëzve që vlonin rrugës së pazarit.

I zemëruar që ia kishin nxjerrë gjumin, personi që rrinte strukur nën shkallë, u çua, iu afrua fratit e filloi t'i binte shqelma duke thënë "Arnauti muti Muhaliqi"! Frati, kur dëgjoi këto fjalë, sikur me pasë prekë pullën e riaktivizimit të një motori, kërceu në këmbë, e kapi për dore dhe filloi t'i fliste turqisht aq sa dinte, por turqishtja e tij ishte e pakuptueshme për një njeri normal, e leje ma për një të marrë. Këtu ndërhyri shpejt vëllai lazarist, i cili me një turqishte të kuptueshme mundohej të merrej vesh me personin që kërkonin. Por ai nuk arrinte të kuptonte asgjë. Ai vetëm përsëriste ato tri fjalët e veta të famshme.

Dikur frati po i thoshte vëllait lazarist:

-Do ta marrim me vete, ndoshta kur të hajë e të pijë, do të mund të nxjerrim diçka më shumë.

-Jo! Rujna Zot! Këtë nuk mund të bëjmë në asnjë mënyrë. E para, duhet leja e eprorit tim; e dyta, mund të na shkaktojë pasoja me pushtetin. Ky është turk, mund të na akuzojë për kidnapim, - po i thoshte vëllait lazarist.

-Lëri ti, hallet e tua! Le të bëhet nami, nëse duhet! Por, ky njeri duhet të dijë diçka, - ia ktheu frati.

-Po, leje more, - ia priti vëllau lazarist, - nesër prapë këtu do ta gjemë.

-Jo! Jo! Do ta marrim tani! Ia ktheu frati.

Kur arritën në kuvend ishte bërë vonë, eprori i shtëpisë kishte ra në gjumë. Të panjohurin, frati e mori në dhomën e mysafirëve që gjendej afër derës kryesore, pasi në të ishin dy shtretër. I panjohuri, pasi bëri një banjë, u rrua dhe i veshi rrobat e gjumit që ia ofroi frati, filloi të qetësohej e nuk i përsëriste më ato tri fjalët e tija....

Gjatë natës, i panjohuri nisi të fliste në gjumë, e thoshte do fjalë, si: *"Supfanë Allah! Të mjerët, laramanë! Po kalbën në kënetat e Muhalliqit!"*

Frati, që nuk e zinte gjumi, përpiquej të kuptonte por s'arrinte. Dikur ai kuptoi se ky nuk po fliste turqisht, por shqip. Ndezi qiriun dhe filloi të shkruajë gjysma fjalësh, ashtu siç po i dëgjonte. Nuk arrinte të kuptonte domethënien e vërtetë të secilës fjalë që dilte nga buzët e të panjohurit. I ngrati, s'arriti t'i shënojë as tri fjalë, pasi i panjohuri pushoi së foluri.

Edhe pse qëndroi deri vonë në gjunjë para shtratit të tij, i panjohuri nuk e hapi më gojën.

Në mëngjes, fratin e kishte zënë gjumi. Ai kishte munguar edhe në kishëzën e vogël për lutjen e mëngjesit. I panjohuri, duke qenë që i kishte dalë gjumi herët, kur dëgjoi zërat e lazaristëve që po luteshin, u nis t'i takonte. Nuk dinte nga të shkante nëpër koridoret e kuvendit, por instinktivisht ndiqte zërin dhe me një kujdes të veçantë, bënte hapa vetëm përpara. Kur arriti te dera e kishëzës, zëri që ndiqte u ndalua, pasi përfundoi urata e vëllezërve lazaristë. Aty ku lanë këngën e lavdit, etërit lazaristë, nisi hoxha të këndonte ezanin. Posa i

panjohuri dëgjoi ezanin, kërkonte të gjente një vend të përshtatshëm se ku të ndalej, për ta falur sabahun. Hapi derën e kapelës, etërit lazaristë të gjithë kishin ra në gjunjë e po luteshin në heshtje, por ky i ngrati nuk i vërejti fare, pasi shikonte vetëm për tokë. Kështu që, si hapi derën e kapelës, pa qilimin dhe pa shikuar fare se ku gjendej, filloi të falej në qilimin mes bankave, që shtrihej si rrugicë, prej derës deri te altari.

I pari që u ngrit në këmbë për të lënë kishëzën, ishte eprori e shtëpisë. Ai, kur u kthye nga dera, pa një burrë që po falej si falen myslimanët. Në fillim u trishtua, por kur u çuan edhe të tjerët, ai i urdhëroi me gjeste, duke afruar gishtin tregues mbi buzë. Kjo do të thoshte *heshtni e mos e pengoni, mos e pengoni deri sa ta përfundonte faljen e tij*. Aty, vëllai që kishte përcjellë fratin, filloi t'i pëshpëriste në vesh eprorit që të kuptonte se çfarë kishte ndodhur.

Kur i panjohuri përfundoi ato uljet dhe ngritjet e veta, pa para syve një turmë me burra që e vëzhgonin. I tmerruar nga prania e tyre, nisi të vraponte nëpër kishë, si pa krye, për ta gjetur shpëtimin. Pasi nuk arrinte të gjente derën ku kishte hyrë ai pa derën e sakristisë¹⁰³ dhe u fut atje. Sakristia ka një derë për të hyrë brenda, dhe po prej saj dilet jashtë. Kështu që ai i ngrati mbeti i mbyllur. E, duke qenë që nuk dinte kah t'ia mbante, u struk pas derës.

Atu iu afrua vëllai që e njihte, pasi vetëm ai e dinte mirë turqishten. Po edhe i panjohuri u qetësua e nisi të kuptojë që nuk kishte rrezik. Prandaj nisi të flasë me vëllain lazarist. Duke biseduar, shkuan drejt dhomës

së ushqimit ku të tjerët ishin ulur tashmë e po hanin mëngjesin.

I panjohuri, edhe pse rrinte krejt i trishtuar nga mjedsi ku gjendej dhe u frikohej njerëzve që ishin brenda, filloi të fliste dhe t'i shpjegonte vëllait që dinte turqishte, se si kishte mbetur rrugëve. Ai thoshte shumë gjëra, por nuk e kuptonte askush. Bile, edhe vëllai që pretendonte se e dinte perfekt gjuhën, nuk arrinte të kuptonte asgjë. Përveç se ndonjë fjalë si “Allah”, sulltan, arnaut, Muhaliq ...”! Nuk arrite të zbërthente kuptimin e këtyre fjalëve të lidhura së bashku.

Pa përfunduar mëngjesi, erdhi frati. Ai hyri brenda krejt i shqetësuar, duke menduar që i panjohuri ia kishte mbathur. Por, kur e pa të ulur në tavolinë me të tjerët, i erdhi zemra në vend. Vërtet, ai më shumë e njohu nga rrobat e shtatit që ia kishte dhënë sesa nga pamja e tij. Sepse ai, tani nën dritën e diellit, ishte një njeri esnaf i pashëm dhe shumë i sjellshëm.

- Nadja e mirë, – po i thoshte i panjohuri.

Por frati në fillim nuk e kapi. Më vonë, kur i tha “si ka fjetë zotnia juaj”, veshi i fratit e kapi, që ky po fliste shqip.

- Po ti, shqiptar je!?!- Ia ktheu frati me atë theksin sllav që kishte.

- Po! Shqiptar jam! Turqit më kanë bërë arnaut e mysliman. Jam prej Presheve, - i tha ai.

- Prit pak! - U ndal duke menduar frati – Aha! Preshevë, atje mbi Gjilanin? - Pyeti frati.

- Aha, aha, - lëvizi kokën i panjohuri.

- Atëherë, ti e di se ku i bie Karadaku? – I tha prapë frati.

Kur frati ia përmendi Karadakun, ai përsëri nisi të sillej si i çmenduar që ishte, u shpërqendrua tërësisht e nuk donte të kuptonte asgjë. U përpoqën ta qetësonin por më kot, nuk arrinin ta qetësonin kurrsesi.

Të gjithë shkuan në punë të veta e frati mbeti duke mbajtur nën kujdes të panjohurin, pasi kishte insistuar te eprori që ta duronte deri në drekë. Nëse edhe atëherë nuk do të fliste, do ta lëshonin në rrugë.

Dikur, rreth mesditës, filloi të jepte efektet e veta ilaçi qetësues, që ia kishte dhanë njëri nga etërit, i cili kishte përgjegjësinë si infermier t'iu ndante ilaçet të varfërve të Stambollit. Shenjat e para që po i kthehej stabilitetit psikik, ishin kur ai filloi të shihte me dhimbje fytyrën e fratit e të bënte me gjeste shenjat e pendimit duke i rënë gjoksit me grusht. Sikur bëjnë katolikët kur lusin uratën e pendimit. Pastaj ai edhe nisi të fliste, duke iu drejtuar fratit:

- Më jepni një pikë ujë, ju lutem!

- Ujë do ti, – tha frati dhe vrapoi të marrë brokën që ishte në një tavolinë tjetër, brenda dhomës. I dha të pinte dhe iu ul pranë se mos do të dëgjonte ndonjë të re prej tij.

Prit, të marr frymë njëherë, - tha i panjohuri.

- Mirë, mirë, – po i thoshte frati, – merr frymë thellë e më thuaj çfarë ka ndodhur me ty.

- Eh! Unë jam një i mjerë, – po thoshte i panjohuri,
- kam tradhtuar vatanin, njerëzit e mi dhe fenë time,

për t'i rënë në gjunjë turkut. Aq shumë i jam përlur, sa kam arritur të kem privilegje të të gjitha natyrave. Kam fituar lira, jam larë nëpër hamamet më të famshme, kam shëtitur nëpër korridore të Top Kapisë, jam shfryrë gjithandej nëpër haremet e sulltanit, duke shijuar gra e dylberë, kam shëtitur nëpër saraje e kopshte me lule dhe kam mësuar nga turqit, se si ta mposhtin popullin tim e si ta harroj vetën time.

- Aha! - Po i thoshte frati. – Prandaj po i fyen arnautët e tu me atë fjalën *mut!*

- Jo, jo! Ky muti jam unë! Pasi sulltani më nxori prej bythës së tij e me hodhi në rrugë.

- Më fal, – po i thoshte frati, – po pse të hodhi në rrugë sulltani?

- Eeeh! Është histori e gjatë, – po thoshte i panjohuri dhe vazhdoi: – Një ditë, sulltani më thirri për të marrë pjesë në një takim që ai kishte me Këshillin e tij të Lartë, lidhur me fatin e disa familjeve nga Karadaku.

- Nga Karadaku!? - E ndërpreu frati duke e kapur për supe që dukej se donte ta përpinte me sytë e tij.

- Po! Po! Nga Karadaku i Vilajetit të Kosovës. - Po thoshte i panjohuri.

- Më thuaj për ta! Më thuaj gjithçka që di për ta! -iu drejtua frati.

- Unë e di se Porta e Lartë ishte shqetësuar për faktin se një grup familjesh nga Karadaku kishin dëshiruar të ktheheshin në fenë tuaj. Siç ishte feja jonë para se të bëheshim arnautë. Ky fakt kishte shqetësuar të gjithë vilajetin e Kosovës dhe tre vilajetet tjera ku jetonin

arnautët. Ata kishin frikë se, po të lejonin këtë gjë, shpatarët nuk do të ndiheshin më arnautë dhe se do të ktheheshin të gjithë në fenë e tyre të mëparshme.

Ky fakt e kishte shqetësuar edhe sulltanin, këndej ai na thirri që ta këshillonim atë. Kishin frikë t'i sillnin në Stamboll. Kështu që unë i këshillova t'i tretnin në kënetat e Muhaliqit. ... Por, tani që kjo punë mori erë e sulltani u trishtua që mund t'i dilte në lëndinë dallaverja me familjet e Karadakut, mua më mori në qafë. Të gjithë në Portën e Lartë filluan të dyshonin tek ne arnautët. Thoshin: këta, kur kanë shitur vetën, pse s'na shesin ne!? Kështu që, duke pasur frikë që do të më korruptonte ndonjëra nga ambasadat, sulltani dha urdhër që të më fusnin në birucë, ku me mbajtën për gjashtë muaj.

Jeta në birucë ishte e papërbalueshme dhe mendova se do të vdisja shumë shpejt, kështu që vendosa të përdor hilet dhe dredhitë, që kisha mësuar prej tyre.

Për të shpëtuar prej aty, u detyrova të luaja rolin e të çmendurit. Kur rojet e burgut u bindën që kisha dalë mendje, lajmëruan autoritetet. Drejtuesit e hapsanës më morën në pyetje, por unë isha mjeshtër në dredhi. Kështu që, kur sulltani u bind që unë kisha dalë mendësh, dha urdhër që të më hidhnin në grykë të pazarit, duke menduar që atje do të gjeja mbeturina për të mbijetuar ose edhe ndonjë gjë nga njerëzit zemërdhimbshëm e vullnetmirë.

Një kohë u përpoqa të punoja rrogat te një esnaf aty në pazar, por puna më torturonte për së tepërmi. Për të jetuar, fillova të luaj rolin e budallait e i binda të gjithë

që isha i çmenduar. Kështu siguroja jetën pa punuar fare. Kisha ushqim pa para e ia fusja gjumë kur doja. Unë edhe tjerë si unë, kështu ishim mësuar të jetonim në kurrizin e të tjerëve, nëpërmjet servilizmit, fitonim privilegje dhe mbi mjerimin e popullit tonë, siguronim të ardhmen e mirë për vete.

Ja kështu jam unë! Çfarë të bëjmë!

- Mirë, more mirë! – po i thoshte frati, pasi e kishte dëgjuar me vëmendje deri në fund. – Kjo është puna jote, mua më trego ku mund t'i gjejë familjet e Karadakut. Ata, janë besimtarët e mi. Unë jam gjithandej në kërkim, me muaj të tërë. Dua t'i gjej!

- Të thashë, – ia ktheu i panjohuri, - në kënetat e Muhaliqit. Por, nëse doni t'i gjeni ende gjallë ndonjërin prej tyre, duhet të nguteni shumë. Atje në ato kënetat ka sëmundje të ndryshme ku këto “ngjhalat” turke janë mësuar, por “luanët” e maleve tona aty shpejt ngordhin.

- Më çoj atje sa më parë, - i foli frati.

- Heee! Për të shkuar atje duhet vaporit. E vapor nuk ka.

Kështu vijoi debati mes fratit dhe të panjohurit, i cili nuk kishte informacione se si ishin zhvilluar ngjarjet më parë. Por e dinte mirë se çka kishte ndodhë me ta pasi i kishin syrgjynosur. Ai dinte vendqëndrimin e tyre e kjo ishte më e rëndësishmja për fratin.

Eprori i bashkësisë e bindi fratin, që të kishte durim, duke i thënë që ai do t'u shkruante motrave e vëllezërve të tij lazaristë, edhe motrave vinçenciane në Bursa, që të shkonin në ato kënetat e të shihnin nëse ka ndonjë

të krishterë të syrgjynosur atje. Atje ka armenë e grekë katolikë, që mund t'iu tregojnë saktësisht. Nëse ata na japin ndonjë informacion, ne do të gjejmë mënyrën për të shkuar atje. Me këtë logjikë veprimi u pajtua edhe frati.

Dikur vonë, në perëndim të djellit, Zef Gashjani ishte ulur në bregun e një përroske që kalonte mbrapa kasolles me dërrasa dhe kallm,¹⁰⁴ që e kishte ndërtuar për nevojat e familjes së madhe që kishte. Në kasollë, Gjela, e ëma dhe Jaku, i vëllai, rrinin shtrirë mbi një plaf,¹⁰⁵ duke luftuar me vdekjen. Askush nuk e dinte se cili do të jepte shpirt i pari. Kjo gjendje nuk ishte vetëm në kasollen e tij, por edhe në kasollet e tjera njerëzit lundronin mes jetë dhe vdekjes, ngase pothuaj se çdo njëri prej tyre lëngonte prej diçkaje. Nuk shkonte java pa vdekur dy a tre prej tyre. Kjo gjendje e kishte lodhur për së tepërmi Zefin, pasi s'kishte as edhe një lloj mundësie t'u vinte në ndihmë. Të vetmen gjë që kishte arritur të bënte, ishte vajimi me atë vajin që i kishte dhanë frati së ëmës si tij, në Selanik. Një gjë e tillë, për Zefin, më shumë ishte bërë barrë sesa ngushëllim, pasi gjithnjë e përndiqte ndërgegjja, për faktin që s'ishte prift. Edhe sepse nuk ishte i sigurt që po bënte gjënë e duhur.

Ishte vështirë të dalloje, nëse përroska që kalonte nëpër atë pjesë të thatë të kënetës e binte apo e zbuste erën e keqe që të zinte frymën. Kjo erë kishte burimin

te bagëtitë e ngordhura dhe te të vdekurit që kishin mbetur vende-vende, pothuajse mbi dhe. Klithma, britma ofshama, vaji e gjâma krijonin “koncertin” e vdekjes që nuk ndalej asnjë ditë. Dirigjent nuk kishte, por harmonia dhe dinamika e këtij koncerti funksiononte në mënyrë të përkryer, pasi shpesh herë, kukatnin të gjithë përnjëherë. Kurse dinamika krijohet, kur intensiteti i ofshamës, klithjes dhe gjamës kalonte nga një kasolle në një tjetër.

Rreth kasolleve gjithnjë sillej një jehonë, që vështirë mundë të kuptoje nëse Zefi lutej apo qante; kujtonte Stubllën e tij apo e vajtonte gjendjen në të cilën ishin katandisur. Sytë e tij, nga dhembja dhe trishtimi, i lotonin gjak. Këta lot gjaku shprehnin kulmin e dhembjes dhe trishtimit që përjetonte. Nuk është se nuk përpiqej, por nuk arrinte të stabilizonte emocionet e të përmbahej sikur dinin të përbaheshin burrat e maleve me plisa. Donte të mendonte se gjithë ai përjetim ishte një gjendje surreale,¹⁰⁶ ndonjë agoni pak pa dhënë shpirt, ose ndonjë halucinacion që buronte nga dhembja. Nganjëherë kishte frikë se prej tmerrit që përjetonte dhe dhembjes së padurueshme, do t'i pëlciste zemra. Pastaj nuk besonte se gjithë ky tmerr mund të ishte gjë reale. Prandaj herë herë i shkonte mendja se mund të ishte i vdekur. Kënde, herë pas here i mëshonte me shuplakë fytyrës vet, për t'u vërtetuar se ishte i gjallë e kur kuptonte se gjithçka ishte reale, trishtimi ia gërryente zemrën e ia grinte shpirtin.

Pas një kohe të gjatë, që kishte mbetur duke vështuar diellin, i ishte tharë loti. Por, gjurmët që ai kishte lënë

mbi fytyrën e tij ishin të qarta. Edhe sharmi i dritave të skuqura e blu, që krijoheshin në qiell, disi ia qetësuan mendjen dhe zemrën e tij, kështu që dikur arriti të shndërronte vajin në vajtim:

Pse, o Zot Jezu, që të njohim për Krisht shpëtimtar, po lejon që të mbarojmë në këtë mënyrë! Po, a nuk të dhimbsen bijtë e tu, që po vdesin përditë! A do të lejosh të kënaqet zemra e gjakatarit bej Gjinolli, që na quante qen endacakë, që një nga një po japim shpirt! Pse, o Zot, na ruajte kur hoqëm dorë prej teje! E tashti, kur u kthyem, ke hequr dorë prej nesh? Na fal, po të lutem me afshe të zemrës që të kemi ra mohit. Mos lejo që armiqtë tanë të korrin fitore mbi bijtë e tu!

Ti që shqyrton thellësitë e zemrave, a s'po e kupton që s'mund durojmë ma gjithë këtë dhimbje, torturë dhe padrejtësi që po na bëhet.

Ti që mund të shikosh edhe dritën e fuqishme të diellit, që arrin të shohësh edhe errësitrat e tokës, a nuk e sheh se si fëmijët e tu po vdesin, e s'kanë prift me i rrëfye mëkatet e veta e me u kungua, nuk kanë tokë ku mund të hapin një varr e mbi varr nuk mund të vënë një kryq. A je qorrua që nuk po sheh?!

Ti që ke shëruar të sëmurit, a nuk sheh se si po lëngojmë në këtë vend të mallkuar, ku s'u ngimë me bukë qysh kur kemi ardhur. E sheh se si po na kalbën mushkëritë pa u ngopur njëherë me ajër të freskët të maleve tona.

Ti që e dëgjon uratën dhe britmën e fëmijëve të tu mbi tokë, a nuk dëgjon, uratën që përditë po e themi? A nuk e dëgjon britmën e ankimet e burrave dhe grave

që vajtojnë? Nëse vërtet nuk dëshiron të na dëgjosh, atëherë po të përbej,¹⁰⁶ dëgjoje kukamën e Lizës vogël që vendasit ia thyen brinjët, gjëmimin e Gjergjit plak që ia thyen këmbët ose heshtjen e Vjollcës së re që ia çanë kryet...

Në këto momente, Gjoni, djali i Zefit, bërtiste në anën tjetër të kasollës:

- O, bacë¹⁰⁷! O bacë!

Hyri në kasolle e nuk e gjeti Zefin. Pastaj doli prapë jashtë dhe po e kërkonte gjithandej nëpër kësolla. Zefi, jo pse nuk e dëgjonte, po s'donte të ndërpriste atë gjendje bashkëbisedimi me Zotin, që ia pushoi dhimbjen dhe ia shuajti sadopak trishtimin.

Kolë Sopi e Pjetër Koliqi e disa të tjerë iu afruan Gjonit për të kuptuar se çfarë kishte ndodhur. Gjoni i shkretë, nga gëzimi kishte vrapuar aq shpejt, sa që, kur ndaloi para tyre, mezi merrte frymë e s'mund të fliste. Nuk arrinte të qetësohej, vetëm thoshte: Mrekulli! I gjeta! Mrekulli!

Kur Zefi dëgjoi këto fjalë, iu dridh zemra e mishi filloi t'i bëhej kokërr. U çua e shkoi vrik para kasolles së tij. Aty ishin mbledhur shumë nga refugjatët. Kur panë që po vinte Zefi, ata menjëherë hapën rrugën për te Gjoni. Zefi po ecte para, kurse të pranishmit ranë në heshtje. Qetësia që kishte përjetuar Zefi në uratën e vet me Zotin, heshtja që mbretëroi dhe shkëlqimi i fytyrës së të birit, bënë që Zefi të kuptonte, para se Gjoni të fliste, që diçka e rëndësishme kishte ndodhur.

Kur Gjoni vërejti seriozitetin e fytyrës së të vet, iu

lidh përsëri fjala në fyt. Edhe pse Zefi ishte vërenjtur, në shkëlqimin e syve të të birit u kuptua se diçka e bukur po ngjante, kështu që iu afrua pranë, e kapi për supesh e, duke e shkundur me gjithë fuqinë që kishte, thoshte:

-Fol! Çka ka ndodhë? Thuaje! Thuaje shpejt, se të shkyeva! – thoshte Zefi me fjalë të vrazhda, po me një fytyrë të qetë, me vetulla të ngritura, me sy të hapur e buzëqeshje të ëmbël, që linte të kuptohej që ai po e ngulfaste një gëzim të brendshëm, që priste konfirmimin nga i biri, për të shpërthye.

- Kam pa varre me kryqe! - Belbëzoi Gjoni, nja dy-tri herë, pasi lotët e gëzimit ia këpusnin fjalën e nuk mund të shprehej njëherësh.

- Varre me kryqe! - njëzëri klithën të gjithë.

- Po! Po, me kryqe, si te na, - po u thoshte Gjoni. – Atje kishte edhe priftërinj, edhe motra, që mësonin fëmijë dhe shëronin të sëmurët e u jepnin ndihma të varfërve. Ja, shihni, edhe mua më dhanë këtë fanellë të bukur.

Derisa Gjoni tregonte me gëzim e krenari fanellën e tij që ia kishin dhuruar murgeshat, të tjerët kishin ulur kokat duke shikuar veshjet e tyre të grisura. Vërtet, ata ishin bërë tash ma imunë në zhelet e veta të grisura e të palara. Larja me ujë të pistë të kënetës dhe mungesa e hirit nga prushi i druve të lisit, kishte bërë që ata të mos dallonin të larën nga e palara e rrobave të veta.

Vetëm kur panë fanellën e Gjonit, e re dhe e pastër, që shkëlqente para syve të tyre, kjo bëri që ata të dallonin gjithë papastërtinë e tyre.

Gjela, e cila ishte ulur para derës së kasollës së Gashjanëve e po e dëgjonte bisedën e burrave me Gjoin, kuptoi që ai kishte një informacion të rëndësishëm, ngriti shkopin e vet dhe kërkoi që Gjoni të kthej nga ajo. U përpi nja dy herë që të mund të nxirrte më lehtë fjalët dhe filloi t'i thoshte:

- More bir! A je i sigurt që ishin prifta?

- Po, për Zotin! - pohoi Gjoni.

- Po si i njohe ti ata? – pyeti Gjela.

- Mbanin kryqin në qafë! - ia ktheu Gjoni.

- E turqit!? - pyeti Gjela.

- Hë pra! Turqit, nuk u bënëin gjâ. Ata, bile, s'kishin frikë fare prej tyre, – tha Gjoni me habi.

- Po ti a u tregove për ne? - pyeti Gjela, sikur donte disi t'i kërkonte llogari nipit të saj.

- U mundova t'iu tregoja për gjendjen tonë, por nuk arrita t'iu shpjegoja të gjitha, pasi ata flisnin një gjuhë tjetër, nuk dinin turqisht. Një njeri, që iu përkthente në gjuhën e tyre, nuk e kuptonte këtë drejt turqishteje që e flisja unë. Ai më pyeste ku po jetonim, po unë s'i dija emrat e vendeve. Në atë çast u mundova të shpjgohem, por nuk di sa më kanë marrë vesh! – E përfundoi rrëfimin e vet Gjoni.

Rrëfimi i Gjoni i kishte lanë pa frymë burra, gra e fëmijë. Në zemrën e të gjithëve ishte ndezur një dritë shprese, që shtynte terrin, dhimbjen e trishtimin e përjetuar për një kohë të gjatë.

Biseda mes tyre vazhdoi për shumë kohë, ngaqë ata donin të kuptonin mirë, sepse po dilte se nuk ishte

gjithçka e vërtetë e kjo e bënte gjendjen edhe më të dhimbshme. Ngjallja e një shprese të rrejshme në kushtet e dëshpërimit të madh do të shkatërronte bashkësinë e të syrgjynosurve. Kështu që, për t'iu siguruar që ishin në rrugën e saktë të zhvillimit të lëvizjes së tyre, i bënin Gjonit pyetje të ndryshme. Dikush i thoshte, *a i ke thanë... një tjetër, pse s'ia thoshe... e do tjerë, a të kanë marrë vesh se ku jemi...* sa që atë natë askush nuk fjeti.

Të nesërmen herët, ende pa dalë drita, një delegacion me në krye Zef Gashjanin, morën Gjonin me vete e shkuan të takonin motrat e nderit e priftirinjtë, për të cilët fliste ai. Kur arritën atje, vorret ishin si i kishte përshkruar Gjoni, por prift e motër nuk panë.

Aty pranë disa shtëpive, që gjendeshin shumë afër varrezave, rrinin njerëzit që kuvendonin me vete, dridhnin duhan ose kishin ndonjë diçka para për të shitur. Burrat e Karadakut nuk dinin si të merreshin vesh me ta, pasi njerëzit atje flisnin armenisht ose greqisht, gjuhë këto krejt të panjohura për burrat e Karadakut. Për fat, një burrë që rrinte brenda shtëpisë së vet, nga dritarja që ishte hapur, njohu Gjonin, doli vrap në rrugë e iu afrua atyre që përpiqeshin të flisnin me njerëzit e fshatit tij, po që s'arrinin të kuptoheshin.

Ai e hetoi shpejt që burrat e ardhur me djalin e panjohur që kishte takuar dje, flisnin turqisht. Po edhe që në mesin e tyre ishte Kolë Sopi, ai që fliste turqishten mirë. Këndeji po i kërkonte Kolës që të qetësonte njerëzit e vet me qëllim që të merreshin vesh ata të dy me njëri-tjetrin e pastaj t'iu përkthenin të tjerëve.

-Sot, në mëngjes, – po i thoshte përkthyesi Kolës,

– prifti dhe motrat janë kthyer në Bursa dhe nuk vijnë deri muajin tjetër. Unë jam përpjekur që t'iu shpjegoj sa kam kuptuar prej këtij djalit të ri, por nuk mund t'ju them, se sa më kanë marrë vesh ata. Besoj që prifti e ka kuptuar mirë, pasi ai është armen dhe e ka dëgjuar vetë turqishten e djalit tuaj.

- Shpresoj shumë, - iu përgjigj Kola, - që muajin tjetër do të na lajmëroni kur të kthehet prapë prifti.

- Pa tjetër, - po i thoshte përkthyesi, - por ne kemi këtu kryetarin e fshatit dhe nëse mund të bëjmë ndonjë gjë për ju, na thoni.

- Çka po thotë? - Pyeti Zefi, ngaqë s'u durua ma.- Po thotë në se kemi nevojë diçka. - Ia ktheu Kola.

- He! Çka kemi nevojë ne, këta s'mund të na i japin! Po thuaj të na japin një copë vend në varrezat e tyre, që t'i varrosim si njerëz të vdekurit tanë, që i kemi futur nëpër gropa.

- Kur përkthyesi ia shpjegoi armenisht plakut të fshatit kërkesën e Zefit, u çua në këmbë, mori fjalën dhe tha:

- Ne nuk e dimë se kush jeni, as nga keni ardhur. Nuk dimë ku i bie Gjilani, Karadaku i juaj, as Kosova, por, meqenëse jeni të krishterë, jemi të detyruar që t'ju pranojmë. Ne i dimë veprat e mëshirës, e njëra ndër to është me i varrosë të vdekurit. Kënde, djemtë tanë do të vijnë e do t'ju ndihmojnë që t'i sillni të vdekurit tuaj në varrezat tona.

- Djem kemi edhe ne, - po i thoshte Kola, - po nëse keni, na jepni pakë dërrasa që t'i godisim arkat për ta.

Më duket më kuptoni! Ne nuk mundemi t'u biem në grushte eshtrave të tyre.

- Dërrasa, s'kemi, - tha plaku, - po kemi sopata e sakica. Këtu në varreza kemi lisa, dërrasat i bani vetë.

- Po! Po! Dërrasat i bëjmë vetë, - tha Kola.

Atë ditë, miqtë e rinj të shqiptarëve në Muhaliq, i mbajtën për drekë e kuvenduan midis tyre. Vërtet, ishte më shumë se drekë sepse ata, për herë të parë përjetonin mikpritjen dhe respektin e dikujt tjetër. Në vendin e mërgimit të tyre, ata ishin mësuar që vendësit turq t'i rrihnin me shkopinj, t'iu lëshonin qentë, t'iu ndiznin kasollet, t'iu vidhnin ushqimet, t'iu fyenin gratë e t'iu ngacmonin vajzat!

Vetë fakti që ata po hanin në sofrën e vendësve ishte një përjetim i veçantë për burrat e Karadakut. Veç kësaj, kjo drekë kishte edhe gëzime të tjera që i përkisnin veç e veç secilit: Për Zefin, kjo ishte një mrekulli që kishte pasuar pas asaj lutjeje, në breg të proçkës, mbrapa kasollës tij. Kola nuk arrinte të fshihte gëzimin që do të mund të varroste të bijën që posa i kishte vdekur. Pjetri gjatë gjithë kohës fliste për rakinë që kishte pirë e imagjinonte kazanin e rakisë që kishte pasur në Stubëll, ngase kishte kaluar një kohë e gjatë, që kur nuk i kishte rënë rakia në buzë. Ai mundohej të bindte të tjerët, që po të kishin pasur me vete raki, nuk do të infektoheshin kaq letë nga sëmundjet e këtyre kënetave të mallkuara të Muhaliqit. Kurse Gjoni nuk fliste fare e as nuk i interesonte se çfarë po bisedonin apo po mendonin të rriturit. Atij, mendja i kishte mbetur te vajza e bukur e shtëpisë që u shërbente gjatë drekës. Donte të mos

harronte fytyrën engjëjlore të saj. Po edhe flokun e gjatë që ngado sillej e i tundej mbi supe ose i varej duke ia mbuluar gjysmën e fytyrës së saj. Ndërsa mendonte këto gjëra, atij i dukej që tundja e flokut të saj po e bënte atë flladin, që gjatë rrugës rrahte fytyrën e tij.

Përjetimet e kësaj dite i kishin ndihmuar e kishin ndikuar që ky grup i burrave të lirohej paksa nga realiteti i jetës së tyre. Mirëpo, me të arritur te kasollet e tyre, kur u përballuan përsëri me mjerimin, trishtimin dhe murtajën, detyrimisht zymtësia ua pushtoi fytyrat. Megjithatë, gëzimi i brendshëm mbeti i ndezur si gacë në zemrën e tyre.

U morën vesh që menjëherë t'i mblidhnin të gjithë të gjallët, duke i përfshirë edhe ata më të sëmurit, në mënyrë që të bashkëndanin përjetimin e tyre. Po edhe ta rindiznin dritën e shpresës në zemrat e të gjithë të tjerëve. Ishte e habitshme se si njerëzit reagonin menjëherë kur atyre u thuhej ndonjë gjë që jepte shpresë për të dalë nga ferri ku ishin katandisur.

Sikur ishte caktuar, para shtëpisë së Zef Gashjanit, vinin një nga një njerëzit e kasolleve të tjera. Gjoni, me djemtë e axhës së vet, ndihmonin gjyshen Gjyle të dilte jashtë. Ajo ende s'kishte vdekur, por dukej e ngrata se kishte mbaruar. Në anën tjetër, Zefi me gruan e vet mbanin për krahu Jakun që kishte bërë pak më mirë.

Kur u gjetën të gjithë jashtë, të sëmurit i vunë nën hije të një peme dushkëmadhe që ishte përballë kasolles së Zefit, kurse të tjerët rrinin në këmbë para tyre. Këtu Zefi e mori fjalën edhe po u thoshte të pranishmëve:

-Kur kemi lidhur besën te shtëpia e Kolë Sopit,

nuk kemi mujtë ta paramendojmë të gjithë trishtimin që kemi pasuar. Ne kërkuam të drejtat tona, e ata na i morën edhe plisat, e tani çallma mbajmë mbi krye. Na i morën kullat e na detyruan të jetojmë në këto kasolle, na i morën arat e pëlleshme e na sollën në këto kënetat të shkreta, por si duket, Zoti ynë Jezu Krishti, ka filluar t'i kthejë sytë e tij drejt nesh. Ajo që Gjoni na dëftoi mbrëmë është krejt e vërtetë, ne gjetëm varrezat dhe shumë njerëz të mirë rreth tyre. Priftin nuk e gjetëm, po na thanë se ai do të vijë prapë.

- Priftin! Priftin po thua? – thoshte Gjela, e cila dukej sikur po e mbante me dorë shpirtin që t' mos i dilte. I bëri me shenjë Gjunit që ta ndihmonte të ngrihej, për t'i parë më mirë të gjithë.

- Po! Nënë, po. Priftin e këtushëm!

- Po frati ynë! - Belbëzoi Gjela.

- Ai ka humbë pa lanë gjurmë, - tha Zefi, - veç Zotit mund t'i lutemi për të.

Fjalët e Zefit i kishin emocionuar të gjithë. Disa ngrinin duart lart qiellit dhe i luteshin Zotit që të ishte e vërtetë, do të tjerëve u përzihej loti dhe gazi mbi buzë, sa që nganjëherë kur gazi ishte më i fortë, shtynte lotin të stërpikë para fytyrës së tyre. Vajzat e djemnia filluan të kërcenin përpjetë prej gëzimit e ta përqaфонin fort njeri-tjetrin. Nënata e reja hidhnin sa më lart, para vetës, foshnjat e veta e i kapnin përsëri para se të binin në tokë duke brohoritur: “Në kishë, do të pagëzojë nëna ty”. Kurse burrat dridhnin duhan, që lishin marrë nga miqtë e rinj dhe luanin kokën duke e përcjellë me një të qeshur në buzë, gjithë situatën e krijuar. Ata kënaqeshin

se familjet e tyre, më në fund përjetonin një fije gëzimi, mbas një kohe shumë të gjatë trishtimi e zije.

Gjyla, që nuk kishte më zë, e ftoi Gjonin t'i afrohej, futi në gji dorën e vet që i dridhej si thupra në ujë, nxori atë rruzaren me lena lisi e duke e mbajtur para vetes, i tha Gjonit me zor:

- Shih, biri nanës! Unë s'kam zâ! Po ti, më dëgjo mirë! E, me gurmazin tand të ri e të fortë, m'iu thuaj të gjithëve atë që do të dëgjosh prej mej:

- Oooo! O millet! - bërtiti Gjoni dhe vazhdoi: - Nana loke do me folë me ju!

Kur arriti të qetësojë masën e njerëzve, u kthye kah Gjyla duke i thanë:

- Fol loke!

- S'po besoj që jam gjallë hala, po si duket, Zoti, vërtet i paska kthye sytë prej nesh. Se kur të marrin vesh priftnia se ne jemi këtu, ata kanë për të na nxjerrë prej këtij ferri e kanë për të na ndihmuar të kthehemi në shtëpitë tona. O, pasha Krishtin, nuk po dua me vdekë pa e pa edhe njëherë Stubllen teme. E bashkë me këto gra, me shkua te kroi i Shtruzhit e me mbushë ujë që ta kënaqim shpirtin e me i la këto petka me hi. Prandaj dua që bashkë me mua, si gjithmonë, të lutni një rruzare.

Në këto fjalët e Gjylës, përjashto të sëmurët, i madh e i vogël, ranë në gjunjë dhe filluan rruzaren, të cilën e nisi Gjela, e pastaj e prini Gjoni vetë.

Nga kjo ditë e përtej, të dëbuarit dhe armenët u miqësuan me njëri-tjetrin dhe gjetën përkrahjen e tyre për shumëçka që kishin nevojë. I grumbulluan pothuajse

të gjithë të vdekurit e i varrosen ndër varrezat katolike të armenëve dhe grekëve. Te kryet iu vunë nga një kryq dhe pritnin që kur të vinte prifti, t'i bekonte ata.

Në kuvendin e Stambollit erdhi një telegram nga lazaristët në Bursa, që thoshte: *Në Varrezat Armene, afër Muhaliqit, motrat tona kanë takuar një djalë me emrin Gjon, që fliste shqip. Ne nuk patëm mundësi t'i takonim të tjerët, pasi ishim të detyruar të ktheheshim në Bursa. Por, kur të shkojmë herën tjetër, do mund t'ju themi më shumë. Pra, sa kemi mundur me marrë vesh, emigrantët që ju po i kërkon, duhet të jenë në kënetat e Muhaliqit.*

Frati sa doli, kërceu nga gëzimi e iu thoshte të tjerëve në shtëpi:

- Po, për Zotin, Gjoni, djali i Zef Gashjanit është. Duhet t'i gjejmë sa ma parë.

Frati ia rrëmbeu telegramin nga dora të zotit të shtëpisë, e nisi ta puthte si gjënë më të shtrenjtë të jetës së tij. Të tjerët kishin mbetur të shtangur e nuk dinin si të reagonin, veçse nisën të lavdëronin Zotin, se më në fund ranë në gjurmët e grigjës së fratit që me muaj të tërë rrinte në Stamboll e sillej vërdallë duke i kërkuar.

Të njëjtën ditë, frati shkoi në Ambasadën e Francës për t'ju dhanë sihariqin. Kur lexuan telegramin dhe dëshminë e fratit ata filluan të besonin.

Ambasadori, i cili dëgjonte gjithë këto gjëra, mbante llullën e vet me dorën e majtë, e kafshonte fort me dhëmbë thithëzën e llullës, pasi kishte frikë që do t'i dilte ndonjë fjalë e pakontrolluar. Atij nuk i besohej që autoritetet e Portës së Lartë e kishin gënjyer, gjoja nuk dinin asgjë për ta.

E thirri sekretarin e tij edhe i dha urdhër që t'i dërgonte një telegram urgjent konsullit të tyre në Bursa, me porosi që menjëherë të niste dikë në kënetat e Muhaliqit për t'i gjetur shqiptarët e mjerë.

Pastaj iu drejtua fratit e i tha:

-Shko në kuvend e prit! Tani do të merrem unë personalisht me këtë gjë. Kur të kemi informacione më të hollësishëm do të thërrasim vetë.

Posa e përcolli fratin, ai thirri përsëri sekretarin dhe i kërkoi të thërriste një takim urgjent me Ministrin e Punëve të Jashtme, Ali Efendiun.

Kurse Stratfordin, Ambasadorin e Mbretërisë së Bashkuar, ma ftoni në darkë nesër mbrëma. M'i thoni se nuk duhet të gjejë ndonjë justifikim, por të vijë patjetër, se kam për të diskutuar tema të rëndësishme.

Frati kalonte rrugëve të Stambollit duke fluturuar prej gëzimit, që më në fund dikush po i besonte historisë së tij. Vërtet, nuk ishte që nuk i besonin, por si gjithmonë, në diplomaci u mungonte argumenti. Kur arriti në kuvend, shkoi drejt e te kishëza e tij për ta falënderuar Zotin.

Në Portën e Lartë kishin ra kambanat e alarmit. Franca kishte marrë vesh për shqiptarët e internuar në

Muhaliq, Brenda oborrit të sulltanit, askush nuk donte të merrte përgjegjësi për atë që kishte ndodhur. Ali Efendiu, vërtet nuk dinte gjë, por Rashid Pasha dhe Abdulmexhidi I e dinin shumë mirë se si kishin thurur dredhinë ndaj tyre.

Në sarajet e Mustafa Rashid pashës, vinin kërkesat e vazhdueshme nga Bursa, ku Nuri Mustafa pasha kërkonte sqarime dhe udhëzime se çfarë duhet të bënte me syrgjynët shqiptarë. Ai madje, nuk hezitonte të thoshte haptas se nuk po arrinte t'iu rezistonte trysnive që po i bënte konsulli francez Crépin-i. Rashid Pasha detyrohej të fshihte të vërtetën nga Ministri i tij i Jashtëm, Ali Efendiu, pasi kishte frikë që do të përfundonte sikur këshilltari arnaut, të cilin sulltani e kishte futur në birucë nga mendimi se do të hapte gojën e do të tregonte se si ishte thurur plani i zhdukjes së syrgjynëve të Karadakut.

Nga ana tjetër, në zyrën e Ali Efendiut, këmbëngulja dhe trysnia e ambasadorëve të Francës dhe të Mbretërisë së Bashkuar, sa vinte dhe rëndohej. Pasi ata pandërprerë insistonin që të sqarohej arsyeja e dëbimit të njerëzve nga krahina e Gjilanit, sikur e quanin ata. Sa herë që Ali Efendiu kërkonte informacione nga Rashid Pasha, gjithmonë merrte të njëjtën përgjigje: Atje në Vilajetin e Kosovës, është bërë një gabim. I tërë faji hidhej mbi supet e bej Gjinollit të Gjilanit. Atij, po ashtu, i kërkohet që të arsyetonte Portën, mbasi faji nuk i ka rrënjët në Portën e Lartë, por në territorin e Kosovës, nga vetë arnautët.

Pasi kishe grumbulluar të dhëna të shumta nga

konsullata në Bursa dhe pasi kishte marrë pëlqimin nga autoritetet në Paris, ambasadori francez kishte kërkuar përsëri një takim me Ali Efendiun. Ministri e priti me të gjitha formalitetet ceremoniale dhe me një kujdes të shtuar të protokollit. Bile, kësaj radhe kishte dalë personalisht ta priste te dera e ta shoqëronte në sarajet e veta. Tek sa ngjitej shkallëve të sarajeve të Ministrisë së Punëve të Jashtme, ambasadori mendonte se ç'ishte gjithë ai respekt dhe ajo ceremoni, protokoll e mirësjellje e tepruar! Sikur ishte duke menduar vet me vete, pak pa arritur në odat e pritjes, i erdhi në mendje: Këta, gjithnjë e bëjnë këtë gjë, kur ndihen fajtorë ose kur kanë frikë. Ky e dinte që ishin te dyjat, por donte të kuptonte cila nga to po mbipeshonte ndaj tjetrës.

Kjo heshtje e ambasadorit përgjatë ngjitjes shkallëve përpjetë i përshtatej edhe Ali Efendisë, psi kishte mundësi të rimendonte strategjinë e tij për të bindur Francën e si rrjedhojë pastaj edhe Anglinë, se ajo që kishte ndodhur me të dëbuarit nga Gjilani, ishte thjesht një gabim i autoriteteve lokale në vilajetin e Kosovës. Edhe këtij i shkrepri mendja. Thoshte, ky do të kërkojë ndihma dhe përkrahje për ta, ata më pak se njëqind vetë kanë mbetur. Këndej, edhe nëse e mbulojmë me dukat, s'na gjen asgjâ. Mendoj me vete se do t'i ofronte gjithçka që kërkonte, bile to t'i jepte edhe ma shumë se sa donte me zemër të tij.

Kur u ulën në kolltuqe që kishte paraparë protokollit, Ali Efendi mori fjalën dhe filloi të shpjegohej:

-Që në krye të fjalës, dua të shpreh kënaqësinë time, që kam nderin të përshëndes Shkëlqesinë Tuaj,

këtu në odat e Divanit Otoman, pranë Portës së Lartë. Njëkohësisht, kam nderin dhe privilegjin, t'ju përcjell përshëndetjet e përzemërta të lartmadhërisë së tij sulltanit tonë, shumë të nderuar, Abdulmexhiti I dhe të Rashid Pasha Efendisë, Kryevezirit tonë, shumë punëtor dhe mirënjohës, për miqësinë që kemi me shtetin tuaj, Francën.

Ambasadorit nisi t'i neveriteshin të gjithë ato fjalë miradije dhe lëvdatash, që nuk përkonin me arsyet e takimit që kishte paraqitur më parë me shkrim. Këndeji, posa Ali Efendiu ia dha pak hapësirë, ndërhyri me mirësjellje, por edhe me një vendosmëri të prerë, për të trajtuar hollësisht temën e syrgjinëve të Karadakut, duke i thënë:

-Përzemërsisht, ju falënderoj për këtë pritje kaq të ngrohtë e për këto fjalë të mira, por unë dua të jem shumë i drejtpërdrejtë. Sot kam ardhur për të trajtuar argumentin, që ju kam paraqitur me shkrim në kërkesën time për këtë takim. Sepse, unë dhe qeveria ime jemi vërtet shumë të interesuar të dimë arsyen e dëbimit të njerëzve nga vendi dhe shtëpitë e tyre. Pastaj, a janë ndjekur procedurat që keni parapa në reformën tuaj? Si e sigurojnë ata jetesën e tyre në kënetat e Muhaliqit ku ju i keni internuar? Vërtet, duam të dimë gjithçka rreth tyre.

-Sipas të dhënave që kemi marrë deri më tani nga njerëzit tanë, na shtojnë të mendojmë se autoritetet lokale në vilajetin e Kosovës, kanë shkëlur rregullat e Tanzimatit. Po edhe pashai i Bursës, që ka autoritetin në zonën e Muhaliqit, më duket se nuk ka shfaqur

kujdesin e tij për nevojat e këtyre njerëzve. Por një gjë dua t'ju siguroj, që Divani i Portës së Lartë, do të ndër marrë të gjitha masat e nevojshme kundër kujt do që ka shkelur ligjet tona. Jemi po ashtu të gatshëm të pranojmë sugjerimet e qeverisë tuaj, në mënyrë që të zgjidhim këtë problem, – përfundoi Ali Efendiu fjalën e vet.

- Më lejoni, ju lutem, – vazhdoi ambasadori, - të shpreh indinjatën e qeverisë sime, që ju këtyre njerëzve, nuk iu keni njohur të drejtën e shprehjes së fesë së krishterë, në mënyrë të lirshme, sikur keni premtuar me reformat tuaja. Jo vetëm kaq, por, mu për këtë arsye, i keni internuar nga shtëpitë dhe nga tokat e stërgjyshëve të tyre.

- Besoj se Shkëlqesia juaj, do të më besojë se personalisht nuk kam pasur asnjë dijeni për këtë rast, – ndërhyri Aliu, - shpresoj që ju e dini që asnjëherë nuk ju kam gënjyer. Vërtet, më vonë kam marrë vesh se Divani ka qenë në dijeni. Ju siguroj se jemi duke hulumtuar gjithë hapat e ndërmarrë dhe pas përfundimit të këtij procesi, do t'i vëmë para përgjegjësisë të gjithë ata që kanë bërë shkelje në dëm të këtyre familjeve.

- Ndëshkimi i atyre që kanë bërë shkelje do të ishte gjë e mirë, do të gëzonte qeverinë time dhe do të dëshmonte seriozitetin e qeverisë tuaj. Por, për familjet e internuara kjo nuk do të ishte ngushëllim, nëse nuk do të vihet drejtësia në vend. Minimumi i gjithë kësaj që ka ndodhur, duhet të jetë që pashai i juaj në Bursa, të shtojë kujdesin e tij qeveritar për t'iu siguruar këtyre njerëzve siguri, kujdes shëndetësor dhe gjërat

e nevojshme për të bërë një jetë normale, – përfundoi kërkesat e tija ambasadori frëng.

- Unë nuk jam në dijeni se si kanë ecur punët. Besoj se ju e kuptoni që rasti i tyre trajtohet si një çështje e brendshme, këndeje edhe i gjithë procesi është zhvilluar jashtë kompetencave të mia. Por tani, kur ky veprim krijon shqetësim për qeverinë tuaj dhe për disa të tjera, gjithë problemi me familjet e internuara do të kalojë te unë. Ju siguroj që personalisht do të angazhohem për këtë rast dhe do t'ju mbaj në dijeni për çdo gjë që do të mësoj.

- Ju falënderoj, - tha ambasadori, – dhe do t'ju jem mirënjohës për çfarëdo informacioni shtesë që mund të më jepni.

- Në dispozicionin tuaj, Shkëlqesi! - Ia priti Ali Enfendiu dhe vazhdoi: – Ju lutem, ta siguron qeverinë tuaj se me seriozitet dhe kujdesë të madh kemi marrë në konsideratë shqetësimin e Parisit, lidhur me fatin e keq të familjeve të internuara. Siguroni, ju lutem, qeverinë tuaj që Porta e Lartë do të bëjë gjithçka që padrejtësitë e shkaktuara të shkojnë në vend.

- Më duhet të shpreh konsideratat e mia shumë të thella për mirëkuptimin tuaj. Shpresoj që angazhimi juaj do të bëhet i njohur për ne e i prekshëm për të mjerët e syrgjynosur, për shkak të lirisë së fesë së tyre të krishterë. Por megjithatë, dëshiroj që jehona e zemërimit të qeverisë sime të shkojë deri në veshët e Lartmadhërisë së Tij, sulltan Abdulmexhidit I, pasi kështu do të kuptohet serioziteti i zemërimit tonë.

Ali Enfendiu dhe Ambasadori De Burqueney, pasi

shkëmbyen edhe disa formalitete falënderimesh e mirënjohjesh, u ngritën në këmbë. Edhe pse, me mirësjelljen e tij, ambasadori deshi ta përshëndeste, megjithatë, Ali Efendiu këmbënguli që ta përcillte deri në fund të shkallëve.

Duke zbritur poshtë, ata ishin më të çlodhur, pasi u lexua qartë se Divani¹⁰⁸ kishte vullnetin për të gjetur zgjidhjen e duhur. Ndërkohë, qeveria e Parisit nuk ishte e interesuar të krijonte probleme, por thjesht donte të ndihmonte familjet e syrgjynosura shqiptare.

Ali Efendiu, pasi ndaloi te pushimorja e dytë e shkallëve, iu drejtua ambasadorit dhe i tha:

-Nëse Shkëlqesia Juaj është dakord, ne mund të nisim një nga mjekët tanë më të zotët, që të shkojë në Muhaliq dhe të bëjë vlerësimin e gjendjes së tyre shëndetësore.

-Jam dakord! - tha ambasadori - Por duke pasur dyshime për mundësinë e manipulimit, shtoi: – Jo vetëm që jam dakord, por do të dërgojmë edhe ne mjekun e ambasadës tonë që ta shoqërojë.

Kështu, ranë dakord që të grumbullonin disa mjete financiare, veshmbathje, ilaçe e të nisnin një delegacion me mjekë e përkthyes, që t'u vinin në ndihëm të internuarëve.

Sipas premtimit që kishte dhënë, Ali Efendiu kërkoi menjëherë një takim urgjent me sulltanin, në mënyrë që t'i raportonte për shqetësimin e Parisit.

Sulltan Abdullmexhidi I, më parë kishte thirrur Mustafâ Rashid Pashën për t'u konsultuar me të dhe,

kur i tregoi për arsyen e takimit, ai foli:

- Pashë Efendi, kjo puna e familjeve laramane nga Gjilani i Arnuatllukut, do me na i ba punët dredhë me europeanët. Ministri ynë i Jashtëm, posa ka takuar ambasadorin e Francës, ka kërkuar një takim urgjent. Por, para se ai të vijë, desha të konsultohem me Ju, pasi nuk di se si do t'ia bëjmë kësaj çështjeje.

- He! Dreqi i marrët këta pashallarë tanë që kanë lejuar me u rritë kjo farë e keqe laramanësh, - po thoshte Rashid Pasha.

- Leri ti tani mallkimet, po të gjejmë zgjidhjen! - Thoshte sulltani.

- Po, mirë, - gjegji Rashid Pasha – Ne thjesht do t'i akuzojmë autoritetet e vilajetit që na kanë gënjyer.

Sepse ne as që kemi ditur se ekziston ky fenomen i laramanëve. Do t'i thërrasim me përgjegjësi e do t'i ndëshkojmë, sikur kemi ndëshkuar e zhdukur këshilltarin tonë arnaut. Kështu, ne do t'ia dalim paq. Kurse me francezët, me dreqin e të birin, le të merret Ministria jonë e Jashtëme.

Aliun e kemi besnik, ai është kopil, di me iu ardhë rreth këtyre europeanëve. Po edhe fakti që ai vërtet nuk di gjë lidhur me hilet tona, do ta ndihmojë që në argumentet e veta, të jetë i besueshëm.

- Po silleni brenda! – Po i thoshte sulltani hyzmeqarit të tij, po sa e njoftoj se Ali Efendiu ishte në korridor. Kur Ali Efendiu hyri brenda, mbet i befasuar për praninë e kryevezirit. Sulltani, duke parë dyshimet e shprehura në fytyrën e Aliut, filloi të arsyetonte praninë e Rashid

Pashës:

- Rashidi pati kërkuar takim me mua që më parë, këndeje duke menduar që ti do të kishe diçka tepër të rëndësishme, u detyrova të pranoja menjëherë. Kështu që, duke menduar se prania e Rashidit mund të jetë e vlefshme për çështjet që do t'i diskutosh, e luta që të ndalej edhe ky.

- Mirë, mirë! Lartmadhëria Juaj! Kjo vetëm sa më kursen kohën time të shtrenjtë, pasi që nuk do të kem nevojë të shkoj edhe në odat e Rashaid Pashë Efedisë për t'i referuar të njëjtën gjë, - thoshte Aliu e mundohej të arsyetohej për hapin që kishte bërë, duke anashkaluar rregullën ekzistuese, që Ministri i Punëve të Jashtme, më parë i ndan informatat me kryevezirin, kurse ky i fundit ia transmeton ato vetëm sulltanit.

Pastaj nisi debati i tyre për familjet e syrgjynosura dhe shqetësimin serioz të Francës. Aliu, që nuk dinte gjë për hilet e tyre të mëparshme, angazhohej që të gjente argumente diplomatike, por nuk arrinte të kënaqte zemrën e sulltanit.

Sulltan Abdulmexhidi I ishte thelluar në mendimet e veta, ndërkohë që Aliu dhe Rashidi e kuptuan këtë gjë. Lanë sulltanin në mendimet e tija dhe vazhduan bisedën me njëri-tjetrin për argumentin që kishin. Në anën tjetër, sulltani kënaqej që kishte arritur të shkëputej nga vëmendja e tyre. Ai donte të linte përshtypje që ishte duke i dëgjuar me vëmendje. Por realisht ishte duke menduar se sa ishte lodhur duke punuar në përgatitjen e reformave dhe sa ishte përlulur të siguronte mbështetjen e Mbretërisë së Bashkuar dhe Francës,

për ta ndihmuar t'i ndalte rusët të mos depërtonin në Stamboll. Këtë mbështetje e kishte siguruar mu për faktin e reformave që kishte premtuar. Sidomos kishte arritur të fitonte simpatinë e fuqive europiane, bash për faktin se në reforma kishte përfshirë njohjen e të drejtës së rrëfimit të lirë të fesë për të gjithë qytetarët e vet dhe trajtimin e barabartë të tyre, pa marrë parasysh se cilin besim do të rrëfenin.

Tani ishte tepër i zemëruar, pasi që në mendjen e tij ishte pjekur bindja se Porta kishte arritur t'i islamizonte popujt. E ata që nuk ishin islamizuar deri atëherë, nuk do të islamizoheshin kurrë më. Kështu që njohja e lirisë së rrëfimit të fesë nuk do të dëmtonte perandorinë, por vetëm do të forconte statutin e vetë politik në arenën ndërkombëtare. Ai ishte i bindur që të islamizuarit ishin bërë më myslimanë se islamizuesit e tyre. Por s'arrinte të kuptonte se si kjo punë nuk kishte funksionuar te arnautët.

Ndërsa Aliu po i shpjegonte dukurinë e laramanizmit të shqiptarëve, sulltani u shkëput nga mendimet e veta dhe e ktheu vëmendjen e tij për të kapur atë që po shpjegonte Aliu. Duke qenë që vonë kishte hyrë në brendi të bisedës, ai e ndërpreu Aliun, duke i thënë:

-Ali Efendi, a keni mundësi të përsëritni edhe njëherë atë që po thoshe, se nuk mund e kapa mirë?

-Posi, lartmadhëri! Sa herë që të dëshironi, - tha Aliu.

-Vazhdo, vazhdo! – e nxiti sulltani.

-Gjatë procesit të islamizimit të njerëzve dhe popujve në tokat që kemi okupuar shekuj më parë,

kemi pasur shumë sfida dhe vështirësi. Por në tokën e Skënderbeut, që u ngrit kundër nesh për një çerek shekulli, kemi pasur disa dukuri jashtë të zakonshmes. Arnautët janë një popull që na ka sfiduar disa herë. Ne, vërtet patëm arritur t'iu marrim tokat, por zemra e tyre ka rrahur gjithmonë kundër nesh. Kjo u pa me Gjergjin e tyre, mu atëherë kur patëm menduar që i kemi bërë për vete, beu ynë i famshëm, Skënderi, na e ktheu shpinën, siç e dini.

- E çfarë ndodhi! – E ndërpreu sulltani

-Ndodhi që të gjithë arnautët iu bashkun atij dhe i kapën jataganët kundër nesh. Vetëm kur vdiq Skënderbeu, edhe ata me ndihmën e disa arnautëve në zemrën e të cilëve kishim arritur të fusnim lakminë, hilen e dredhitë tona, arritëm t'i vinim nën zap përsëri. Zemërimi ynë kundër tyre ishte i madh, kështu që pa fije mëshire i luftuam duke u munduar që ta zhdukim këtë farë e këtë soj të pathyeshëm në luftë e të pabesë ndaj osmanëve.

Pasi i rinështruam, një pjesë e mirë e tyre ikën e u shpërndanë nëpër botë. Pjesën që mbeti, e zdapëm deri sa u nënshtruan të gjithë.

Aso kohe, shumë nga paraardhësit tuaj menduan që këtij populli, nuk mjafton t'iu okuposh tokën e ta shtypësh nën kërbac, pasi nuk do të nënshtroheshin. Me kohë u kuptua që arnautëve, po nuk u sundove shpirtin, nuk ke arritur nënshtrimin e tyre.

Në realizimin e këtij qëllimi janë përdorur mjete të ndryshme trysnie, taksa të dyfishta, dhunë e vazhdueshme, frikëra dhe tortura. Por më duhet

të pranoj se kombinimi i kërbaçit dhe kulaçit ka funksionuar më së miri.

- Prit, prit! Ndaluj pak! Se këtu ma humbe fijen e lëmshin. – Ndërhyri Rashit Pasha. Dhe vazhdoi me pyetjen e tij: - A nuk janë arnautët populli më besnik që kemi në Ballkan?

- Janë tre lloj prej tyre: një lloj janë lakmitarët, ku përfshihen bejlerët, shehlerët, hoxhallarët e pashallarët me farefisn, që përfitojnë nga pushteti që ju kemi dhanë mbi popullin e tyre. Pastaj kanë edhe privilegjet që marrin prej ushtrimit të këtyre pushteteve nga ana e perandorisë tonë.

Këtu, eventualisht, mund të hyjnë edhe zejtarët, fallxhinjtë e hallexhinjtë, të cilët përfitojnë bukën e gojës për fëmijët e tyre.

Pas këtyre, janë laramanët, të cilët janë shtirë si të nënshtruar, janë sjellë si turq, janë falur si myslimanë, janë përbé në din e në iman. Por, varësisht gjithë kësaj, zemra e tyre gjithnjë ka rrahur kundër nesh. Në mendjen e tyre s'kanë pushuar asnjëherë duke e kujtuar të kaluarën e vet, që i ka ndihmuar të shpresojnë për të ardhmen e tyre, pa ne. Çka është më e keqja, ata me shpirt gjithnjë i kanë mbetur besnik Krishtit tyre.

Në fund, janë edhe kaurët (katolikët) që s'i ka thye frika, dhuna, lakimia e as pasuria. Këta janë të vetmit ku s'ka funksionuar as kulaçi as kërbaçi ynë.

Kur ne, pas vdekjes së Skënderbeut, rinënshtruam Arnautllukun, rrënuam qytetet dhe zaptuam kalatë e tyre, shumica prej tyre ikën matanë detit Adriatik ose

dolën në territoret e tjera, jashtë perandorisë sonë. Një pjesë e tyre, megjithatë mbeti në tokat e arnautëve.

Ata u tërhoqën nëpër malet e thella, ku këmba e asqerëve tanë nuk mund të shkelte e kërbaçi ynë nuk mund të mbërrinte. Këta, vërtet mbetën të izoluar ndër male e nuk paraqitnin rrezik për perandorinë, por kjo i ka ndihmuar të ruajnë fenë e të parëve, të jetojnë sipas kanuneve të veta, të flasin gjuhen e tyre dhe të shpresojnë që një ditë do të na dëbojnë nga trojet e veta; malet, ndërkohë, i kanë ndihmuar të kalitëshin e të forcoheshin më shumë. Prandaj ata sot janë bërë të shkathët si kaprolli, trima si luani e të fortë si Skënderbeu. Mandej, janë të shpejtë si rrufeja, të zott si shqiponja e të tmerrshëm si bisha mali. Ndër male lindin e vdesin, atje me lahutë i këndojnë lirisë, ushtrohen për qëndresë dhe i falen Krishtit. Kur dalin në betejë, luftojnë si trima, kur janë në log, marrin vendime si burra e kur shohin asqerët tanë, s'u luan qerpiku, nuk i trembet syri askujt. Ç'është tepër e rëndësishme, ne i lamë pa shkollë, po ata janë shumë të ditur e të zgjuar prej natyre...

- Prit këtu, se e teprove, - i tha sulltani. – Si qenka kjo! Të pa shkollë, por shumë të ditur...

- E, pra! Këtu është i gjithë sekreti. Vërtet, këtu fle shejtani, që na ka bërë të dështojmë në përpjekjet tona shekullore. Këta kanë jetuar të izoluar prej nesh ndër malet e tyre, por Kisha e Romës, iu ka dërguar priftërinjtë, të cilët ua kanë çua dijen, atje ndër male. Pastaj edhe djemtë e tyre i kanë shkolluar në Romë e gjetiu. Kështu që ata kanë ditur më mirë se ne për

botën e tyre të krishterë. Kanë qenë në harmoni dhe në kontakt me renesancën¹⁰⁹ e humanizmin europian. Ata kanë ditur për artin e Mikelangelo-s dhe për muzikën e Mozarti-t e Bethoven-it.

- E kush na qenkan këta? - Ndërhyri Rashid Pasha,

- Ha, haah! - Qeshi Aliu, por me një përmbajtje prej të nënshtruari dhe duke kërkuar ndjesë për mospërmbajtje që pati, vazhdoi:

- Atje në perëndim, në pjesën e krishterë të botës që ne i themi Europë, popujt kanë përparuar shumë në qytetërim, në arte e muzikë. Për shembull, Mikelangjelo është një nga piktorët më të mirë të kësaj bote. Për shëmbull, ai ka qenë i aftë të pikturonte sulltaneshën në pëlhurë ese në muret e sarajeve tona që ta kishin gjithnjë parasysh, sikur të ishte e gjallë. Kurse Mozarti, pothuajse 100 vite më parë ka argëtuar perandorin e Vjenës dhe publikun atje, duke bërë muzikë me shumë instrumente dhe duke i bërë njerëzit të këndojnë me shumë zëra.

Roma dhe Austria, i kanë mbajtur të informuar arnatët e maleve për gjitha këto arritje. Pastaj i kanë furnizuar me libra, sidomos me ato që i kanë botuar bashkëvendësit e tyre në Itali. Kështu, duke e kujtuar fenë e të parëve, duke mësuar shkrim e lexim në gjuhën e tyre po edhe duke komunikuar me Romën, Vjenën e Venedikun, ata kanë arritur të kenë gjithë njohuritë e nevojshme për rrjedhat e botës së tyre.

Jo vetëm kaq, ata kanë pasur edhe Kanunin e maleve, për të rregulluar jetën e tyre shoqërore kështu që kurrë nuk e kanë njohur Sheriatin tonë.

Fakti që e dinin se shumica e bashkëvendësve të tyre, që kishin pranuar islamin dhe Sheriatin ishin laramanë, i bënte edhe më të fortë. Sepse ata e dinin që laramanët, edhe pse në pamje dukeshin si ne, në zemër janë si ata. Prandaj edhe s'kanë pushuar kurrë duke shpresuar që një ditë to t'i kthehen vetës së tyre.

Nuk duhet harruar që qëndresa e katolikëve ishte gjithnjë një zjarr i padukshëm shprese edhe për laramanët, se do të bashkoheshin me ta.

Ma e keqja e gjithë kësaj pune është se këto bisha mali, me veprimet e tyre nuk i kanë lanë kurrë ata që na janë nënshtruar tërësisht, të ndihen rahat duke i luftuar si tradhtarë, kolaboracionistë dhe turkofilë.

- Oh! Ndaluni pak, Ali Efendi, – tha Rashid Pasha – Si qenka kjo e mundur? Muslimanët arnautë i kanë të gjitha mjetet financiare, tokat pjellore, fuqinë tonë ushtarake, mbështetjen tonë të çdo natyre. Si po i penguakan do egërsira mali, që të mos ndihen mirë!

- Pse, a nuk i luftojnë pa mëshirë? – Pyeti Rashid Pasha.

- Eh, pra, - tha sulltani.

- Lartmadhëri e nderuar dhe beg efendi, - vazhdoi Aliu, - arnautët e krishterë, sidomos ata katolikë, kanë përparësi të madhe kundër të nënshtruarëve tanë. Sepse e dinë që shumica e tyre janë laramanë, që e duan fenë e të parëve, flamurin me sorrën e zezë të Skënderbeut dhe Kanunin e maleve. Këndej ata i konsiderojnë vëllezër dhe nuk do të luftonin kurrë kundër tyre. Bile, edhe pashallarët që i kemi atje, gjysma prej tyre janë

laramanë.

Një pjesë që do të dëshironte t'i përçajë, kanë frikë pasi as ata vetë nuk arrijnë të dinë se kush në mesin e tyre është *turk e hymdyrilah* e kush është *laraman* arnaut.

- E pra, po sa kemi marrë vesh për rrezikun që mund të shkaktonin këto familje laramane, të cilat donin publikisht t'i binin mohit *dinit* tonë dhe Kuranit të shenjtë u detyruam të përdorim dredhit. Pasi kthimi në fenë e të parëve të tyre, përbënte rrezik për gjithë Arnautllukun - tha Pashai.

Nga frika që pastaj edhe të tjerët laramanë arnautë do të bënin të njëjtën gjë, u detyruam të prananim internimin e tyre prej atje. Por ai budallai, Jashar Pasha, e kishte vu në dijeni Franz Jozefin e Vjenës, duke menduar t'ia shiste atij budallallëkun e vet. Pastaj, ai drej frati, që na përzjeu punën këtu...

- Prit, pak! Ndërhyri Aliu, - ju paskeni qenë në dijeni për gjithë këtë?

Kjo pyetje ia preu fjalën në buzë Rashid Pashës.

Këto fjalë e vunë në siklet edhe sulltanin, i cili filloi të sillej e pështillej në divanin e vet. Për një moment, të gjithë mbetën duke shikuar njëri-tjetrin, secili në mënyrën e vet. Aliu hidhte shikimin e tij, herë te Rashidi e herë të sulltani, duke pritur një konfirmim prej tyre pasi përgjigjën ia kishte dhënë heshtja, që u krijua. Sulltani, i zënë në befasi, nuk dinte a mund t'i besonte Ministrit të tij të Jashtëm, prandaj e shihte Rashidin për të kuptuar a të fliste apo jo. Rashidi, i mbetur mes

“dy zjarreve”, nuk dinte nëse i duhej të pohonte apo të mohonte këtë gjë. Pas disa momenteve tensioni mes shikimeve domethënëse, foli sulltani:

- Po, ne ishim në dijani. Por, duke i pasur parasysh të gjitha ato që ti thash më parë, ne s'patëm zgjidhje tjetër, veçse t'i internonim. Vendosëm që t'i sillnim këtu në Stamboll. Mirëpo, kur kjo punë u dëgjua nëpër përfaqësitë diplomatike, ne kërkuam zgjidhje. Një këshilltar arnaut na sugjeroi t'i trenim në kënetat e Muhaliqit. Por, ja se edhe atje u gjetën.

Tani, duke qenë që ju jeni njeri mendjehollë dhe shumë i shkathët, gjejani një zgjidhje diplomatike e na mëso si të dalim nga kjo situatë. Ju e dini mirë, që perandoria jonë, pa mbështetjen e Mbretërisë së Bashkuar dhe Francës do të marrë fund.

- Mendo pak mendo! Se ti shejtan je, – ndërhyri Rashid Pasha, kur pa se Aliu kishte rënë në mendime e nuk po përgjigjej.

- Unë vërtet kam dëgjuar nëpër korridore se dikush në Divanin tonë ka qenë në dijani për këtë gjë. Por që ka mbërri deri këtu, s'ma kishte marrë mendja kurrë, – tha Aliu dhe shtoi: – Hë për hë, nuk di çka të them, por më duhet të mendohem pak.

- Mirë! Të pimë nga një çaj njëherë, pastaj do të na punojë mendja më mirë, - tha sulltani.

Çaji që pinë zgjati orë të tëra, pasi ata vazhduan të njëjtin muhabet. Sulltani donte me çdo kusht të mbyllte këtë mesele, Rashidi donte të dilte pa u lagur nga e gjithë kjo, kurse Aliu, i cili duhej të përballej me trysninë

e ambasadorëve të huaj, kishte nevojë për mbështetjen e sulltanit. Këndej, donte të shfrytëzonte këtë rast në maksimum, për të fituar besimin e sulltanit, që të mund të mbështeste me shpatulla pas murit Rashidin, sa herë t'i duhej.

Ai, kur u bind se bashkëbiseduesit i kishin thënë të gjitha dhe pasi me kujdes shoshiti në mendjen e vet mendimet e te dyve, e sidomos, kur pa që në disa propozime të tija nuk kishte kundërshtime të forta, filloi të përmbliidhte bisedën. U çua në këmbë dhe tha:

- Në arenën ndërkombëtare kemi humbur pozitat tona dhe jemi në deficit të madh kur bëhet fjalë për ndikimin e politikës së jashtme. Reformat kanë tronditur pushtetin tonë të brendshëm që gjithnjë ka qenë i trazuar. Në katër vilajetet tona ku jetojnë arnautët, përditë dëgjoen zëra për kryengritje kundër nesh, për kthimin e tyre në identitet. Pak vite më parë u detyruam ta shtypnim Ali Pashë Tepelenën e Janinës, nesër kush e di se cili do të jetë në radhë.

- Për çfarë identiteti e ke fjalën Ali Efendi, - ndërhyri sulltani, - arnautët tashmë kanë identitetin tonë.

- Hë! E, po të ishte ashtu, - ia priti Aliu. - Por, ja që nuk është! Ndër ta ka përpjekje të vazhdueshme për një rilindje kombëtare me identitet paraotomon shqiptar. Këto përpjekje, ne s'mund t'i ndalim ma, pasi ata kanë përparuar shumë në këtë drejtim.

Kam frikë që shumë shpejt do të na dalin dore. Por ne kemi tri mundësi për të ruajtur ineresin tonë atje: E para, t'i shtypim pa mëshirë pashallarët kryengritës që tolerojnë lëvizje antiosmane ose i mbështetin ato;

së dyti, urrejtjen që kemi ushqyer te fqinjët e tyre, t'a kthejmë në favorin tonë duke iu dhanë nga një copë tokë Arnautqe. Dhe së treti, kurë s'kanë ka t'ia mbajnë, t'i pranojmë të vin tek ne.

Në këtë mënyrë do të arrijmë kredibilitetin në arenën ndërkombëtare, do të fitojmë simpatinë e armiqve tanë të vjetër, me në krye Rusinë, që na ka mundur në luftë. E, çka është më e rëndësishme, në këtë mënyrë arnautët s'kanë kah t'ia mbajnë, përveç se t'i kthejnë përsëri sytë nga ne. Po edhe nëse nuk duan të bëjnë këtë gjë, më të paktën do të arrijmë t'iu imponojmë që të mbajnë fenë tonë, kështu do të kemi në grusht shpirtin e tyre.

- Si mendon ti të mbetën myslimanë? Kur dihet se sllavët ose kanë me i pagëzua ose kanë me iu pre kokat.

- He, pra, ! Këtu është i gjithë sukcesi ynë.

- Hajt, të dëgjoj këtë dreqni tënden, - tha sulltani.

- Sllavët e grekët, vërtetë do të përdorin urrejtjen ndaj tyre e një kohë do të presin kokat e arnautëve.

Por kjo kohë do të kalojë shpejt, sepse qytetërimi europian nuk do të durojë një mizori të tillë brenda gjirit vet. Këndeje, ata do të detyrohen të ndalojnë krimet e tyre. Kurse arnautët, jo për besnikëri ndaj nesh, por për inate ndaj tyre, do të mbajnë këtë fe tonën. Bile edhe laramanët, që na kanë urreyer gjithmonë, do të zbuten.

- Nëse ndodh kështu, atëherë do të thotë se ne do t'iu sundojmë shpirtin, - tha Rashid Pasha.

- Pikërisht pra, po arritëm t'ju kem ngrusht shpirtin, atëherë do t'i sundojmë përgjithmonë, pasi do të mund t'i shtrydhim kur të duam- ia ktheu Aliu, duke fërkuar

duart e duke lëmuar mjekrën.

- Mirë, mirë! Kjo edhe mund të jetë gjë e mirë në të ardhmen, - tha sulltani, - po si do të zgjidhim këtë problemin që kemi sot?

- He, këtë problemin e sotëm! - Kapi kryet me dorë Alia. Sofan Allah! Më paska dalë mendësh.

- Hû! Hû! Shtrydhe pakë atë mendjen tande shejtane, - i tha sulltani.

- Po, mor po, tuj e shtrydhë jam! - U përgjigj Alia, pastaj vazhdoi: - Mendoj që ne s'kemi rrugë tjetër, veçse të fillojmë një proces ku do t'i hetojmë pushtetarët lokalë që kemi në Arnautlluk e t'ju lamë fajin atyre.

Ne s'na gjen asgjë, të humbim ndonjë pasha apo bejler arnaut. Pra, edhe po të detyrohemi t'i marrim në qafë dy a tre, do t'i gëzohen shumë tjerë që do të lakmojnë postet e tyre. Mandej, këtyre që i kemi këtu, do t'ju plotësojmë kushtet, që të jetojnë mirë. Edhe me këtë gjë s'humbim shumë. Gjithata, njëqind veta kishin mbetur gjallë, do të na kushtojnë më pak se një dietë që shpenzon Lartmadhëria Juaj për hyzmeqarë.

Në këtë mënyrë ne do të flemë mendjen për këtë gjë e diplomatët do të shuajnë zemërimin e tyre. Nëse eventualisht, bie fjala për këtë problem, në ndonjë takim mes palësh ose në ndonjë pritje që organizon Lartmadhëria Juaj, ju vazhdoni të silleni sikur deri më tani nuk dini gjë. Kurse Rashid Pasha, le të thotë që ka marrë vesh prej meje se ekziston një problem i tillë edhe se ai do ta zgjidhë shumë shpejt. Ju thjesht ma lini mua këtë punë.

Pasi Ali Efendiu mori mbështetjen e të dyve për të vepruar sipas planit, ai vazhdoi edhe paksa bisedën rreth disa teknikave e formave dhe u shpërndanë.

Që nga ky moment e tutje, sulltani nisi të ndiente simpati për Aliun. Kurse Rashidit përditë e më shumë i shtohesh xhelozia, këndej ruhej nga Ministri i tij i Jashtëm dhe frikësohej se do t'ia merrte postin.

Mbi pullazin e kasolles së Gashjanëve binte një shi i fuqishëm që krijonte një përshtypje sikur buronte nga gurra e një shkëmbi të lartë e që lëshohej fuqishëm mbi çatinë prej kallami të kasolleve të internuarëve. As dushku i kallamit që i kishin vënë sipër nuk e ndalte dot atë ujë që po depërtonte brenda kasolleve. Duke qenë që shiu binte brenda nga të gjitha anët, gratë ishin struktur në një cep ku ishte më i mbrojtur nga shiu, fëmijët ishin bërë lëmsh në një qoshe ku nuk pikonte. Zefi me Drandën kishin ndezur oxhakun e improvizuar e përpiqeshin t'i thanin rrobat e lagura nga shiu. Ata po bisedonin për gjendjen e rëndë që po përjetonin dhe për dimrin që po afrohej. Drandja kishte mbetur shtang para zjarrit të ndezur në voter. Zefi e shikonte me dhimbshuri, pasi i dukej që po e ndiente krismën e thyerjeve të zemrës së saj. Sa për t'i hequr paksa mërzinë, ai ia futi dorën nën sqetull, gjë që nuk kishte bërë kurrë më parë, dhe me një gjysmë zani i tha:

- Hë moj grua, çka mendon ti, si do të ecin punët me ne të mjerët. Më duket disi, sikur edhe Zoti na ka lëshua dore.

- Jo, mor jo, Zoti nuk i lëshon dore të bijtë e bijat e veta. Ke për ta pa se ka me ndodhë diçka e mirë për ne.

- Eh! Dashtë Zoti, që edhe ne të përjetojmë të mira në këtë jetë, – tha Zefi.

- Që do të ndodhë, unë nuk e vë kurrë në dyshim, por unë po e lus të lumin Jezu Krisht, që të na i çojë këto të mira para dimrit se, po na zuri edhe ky dimër në këtë gjendje, ne kemi me mbarua të gjithë, para se Zoti t'i sjellë sytë e tij drejt nesh. Të kujtohet se sa vdiqën dimrin që shkoi?

- Vetëm kur më shkon mendja atje, me këputet shpirti e më zihet fryma, - tha Zefi e, sa për të ndërruar kuvend, vazhdoi t'i thoshte Drandës: – Po e marr Gjonin e po nisem edhe njëherë vetë te fshati i armenëve, ndoshta do të mësoj ndonjë gja të re.

- Gjoni është nisur para sabahut atje! Ai atje po shkon për ditë, por s'po bje gja të re.

- Po, si qenka nisur kaq herët, edepsëzi!¹¹⁰

- Boll u përpoqa ta ndaloja, por ai mori një mantel dhe ia mbathi.

- Do të shkoj edhe unë atje, – vendosi Zefi.

- Jo more njeri, – i përgjërohej Drandja, – po a nuk e sheh se sa shumë po bie shi? Ti nuk je ma i ri të kalosh proçkat e këtyre kënetave. Leje djalin se ai do të mësojë kur të vijnë prapë priftat. Edhe pse, me ta thanë të drejtën, nuk e di çfarë priftash mund të jenë ata, veç Zoti e baftë mirë!

Në këto fjalë Kolë Sopjani dhe Pjetër Koliqi, lëshuan zë duke e thirrur Zefin, që të dilte jashtë, pasi disa nga

kasollet e bashkëfshatarëve të tyre ishin rrëzuar. Ata, pasi shqyrtuan gjithë situatën e krijuar, vendosën që njerëzit t'i shpërndanin nëpër kasollet tjera e kur të ndalej shiu do të merrnin mundin për t'i rindërtuar ato.

-Pasha atë Kishë të Zojës në Letnicë, po na zuni dimri në këtë gjendje kemi për të mbarua të gjithë, – po thoshte Kolë Sopjani.

-Lere dimrin tani, – iu gjegj Pjetër Koliqi, – po mendo se si do të ndërtojmë kasollet kur të ndalet shiu.

-Shiu ka për t'u ndalë, po ejani në kasollen time e të thaheni pak, se Drandja që në mëngjes ka ndezë zjarrin.

Hynë brenda dhe filluan të qanin hallet e veta me njëri-tjetrin. Ku hynë e ku dolën, vërtet s'lanë gjë pa kujtua, s'mbeti gjë pa u thënë, pasi i shkunden të gjitha kujtimet, po edhe s'mbeti ëndërr pa u tregua. Ata, herë dëshpëroheshin duke u frikësuar se do të mbaronin të gjithë në proçkat e kënetave të Muahaliqit e herë fantazonin për kthimin e tyre në Karadak, ku do të triumfonin mbi urrejtjen e bejlerëve dhe pushallarëve të tyre në Atdhe. E nuk mungonte edhe arsytimi i shëndoshë për të gjetur rrugët e mbijetesës ndaj dimrit që po i priste.

Shiu ishte ndalë që moti e dielli ishte ngritur mbi kasolle, por Zefi, Kola dhe Pjetri ende bisedonin shtruar midis tyre.

Drandja, e cila kishte mbledhë disa lakra dhe kërpudha, për të bërë gati drekën, kur hyri në kasolle, e pa tre burrat që ishin ende pranë oxhakut, mbeti e habitur. Ajo po u thoshte:

- Çohuni e shkoni t'i ndihmoni të ngratët që iu janë rrëzuar kasollet e mos rrini këtu se është marre. Atje më duket kishin ardhur edhe disa vendës bashkë me Gjonin.

- Si po thua, – briti Zefi.

- Nuk di gja, veç pashë që ishin mbledhur shumë njerëz te kasollet e rrënueme, – u përgjigj Drandja.

- Çohu! Ejani e shkojmë, - foli Kola.

- Po! Po çohemi! - Po thoshin Zefi dhe Pjetri, nësa po ngriheshin në këmbë.

Kur dolën jashtë, panë një tollovi njerëzish e nuk mund të dallonin se çka po ngjante. Panë gjithashtu disa burra të panjohur, ndër ta njohën përkthyesin që kishin takuar te fashiti i armenëve. Gjoni fluturonte nga kasollja në kasolle për t'i thirrur njerëzit.

Sapo mbërrinë te kasollja e Berishëve, përkthyesi i përhëndeti dhe po u thoshte në turqishte: këta janë fretër katolikë, që kanë ardhur prej Burse, për t'ju vizitua. Këta duan të dinë gjithçka për ju.

- E po mirë, të shohim se çka duan të dinë, - tha Zef Gashjani, i cili nuk besonte ende që në mesin e tyre ishte frati, ngaqë nuk kishte parë kurrë frat pa zhgun.

- Këta janë fretër lazaristë, - thoshte përkthyesi, - vijnë nga Franca dhe duan t'ju ndihmojnë.

- Ashtu mirë, – ia ktheu Kola, - le të flasin.

- Kjoftë lëvdua Krishti, – tha atë Hilarioni, por përkthyesi nuk dinte ta përkthente mirë. Vërtet, ai e kuptonte frëngjishten se çfarë ishte, por nuk e dinte se si ta përkthente atë në turqishte. Në anën tjetër,

as njerëzit e përndjekur nga Karadaku i Kosovës nuk arrinin të kuptonin edhe kur përkthehej mirë, lëre më të merrnin vesh po të përkthehej keq.

Gjela, që mezi fliste, po i thoshte nipt të vet, Gjonit, thua ju se është tuj i përshëndetë me “Kjoftë lëvdua Krishti”!

Kështu, atë Hilarioni nisi t’u tregojë se si frati i tyre ishte në gjurmë të tyre dhe se si e kishte alarmuar gjithë institucionet e Stambollit, duke i kërkuar besimtarët e vet. Mbas kësaj, vazhdoi duke iu shpjeguar se si e gjithë kisha në Stamboll ishte duke u lutur për ta dhe po mblidhnin ndihma për nevojat e tyre. Rrëfimi që i bëri të gëzojnë të gjithë ishte se trupa diplomatike e Francës dhe e Anglisë dhe e disa shteteve të tjera ishin angazhuar shumë për fatin e tyre.

Ai po iu thoshte se Porta e Lartë, po edhe vetë lartmadhëria e tij, sulltani, ishin vënë në dijeni për fatin e të mërguarëve.

Derisa atë Hilarioni po fliste, të gjithë ishin shtangur. Me sy shihnin fratin që po u fliste. Pothuajse u bënë tërë veshë në përpjekje të kuptonin çdo fjalë që dilte prej gojës së përkthyesit. Bile, edhe ata që nuk kuptonin asnjë fjalë turqisht, e dinin që frati po u thoshte gjëra shumë të mira e të rëndësishme. Askush nuk bëzante, për të mos penguar ata që arrinin të kuptonin, duke shpresuar që më vonë do të mësonin të vërtetën e bukur, që frati i panjohur po u dëftonte në gjuhën franceze.

Zef Gashjani, duke gjykuar që shpëtimi i tyre ishte tashmë i sigurt, u mundua të përmbahej si burrë zakoni. Por moshë edhe emocioni po e tradhtonin. Ai i

bëri me shenjë Gjonit të ofrohej e ta mbante për krahu, se nuk po arrinte të qëndronte në këmbë. Në anën tjetër, i frikësohej përqendrimit të tepërt të njerëzve në atë që po thoshte frati. Mendoj që ndonjëri prej tyre do të shkallmonte nga gëzimi. I frikësuar për këtë gjë, kërkonte mundësinë e shpërqendrimit vetëm paksa të kthjellonte njerëzit e vet. Po edhe të rimerрте vetën, pasi ajo heshtje donte ta mbyste të shkretin. Këndeј edhe ndërhyни:

- O ty t'lumtë goja, more frat! - tha Zefi.

- Prit pak! Lene fratin të flasë, - ndërhyri Gjela.

- Oј nënë loke, - thirri Zefi, pasi mori frymë thellë dhe vazhdoi duke iu drejtuar njerëzve të vet.

- S'di kush e ka kuptua e kush jo fratin. Prandaj po përpiqem të them me pak fjalë atë porosi që na vuni përpara. Do t'i përmbledh në tri fjalë shumë të rëndësishme për ne:

E para, që Krishti nuk ka heqë dorë prej nesh.

E dyta, që Kisha nuk na ka braktisur dhe

e treta, që popujt e Europës do të na ndihmojnë.

- Me një fjalë, ne kemi shpëtuar! Prandaj, çohuni e të falënderojmë Zotin e të përgatisim festën për këta miq tanë.

- Pritni pak! - Po thoshte atë Hilarioni, nëpërmjet përkthyesit. - Para se të ndahemi duhet t'ju bëј edhe disa pyetje që m'i kanë ngarkuar. Sepse pa përgjigjen e tyre nuk mund të kthehem në Stamboll.

- Urdhno, pra! T'i ndigjojmë ato që do të na thotë vetë frati, - tha Zef Gashjani.

-Nga Stambolli, më kanë porositur me dijtë se si keni përfunduar këtu? -Tha atë Hilarioni.

-Heee! Si kemi përfunduar..., as vetë nuk e dimë!- Përgjigji Kolë Sopi. Por e kemi kuptuar që dikush ka dëshiruar të na kalojë në harresë e të vdisnim pa lanë gjurmë. Disa vdiqën rrugës, do të tjerë në vapor. Bile, një nga tanët u hodhe nga vaporit, duke menduar që do të merrte gruan dhe fëmijën të vdekur. I ngrati, u mbyt edhe ai bashkë me fëmijën dhe gruan e vet, që asqerët i hodhën në det. Pasi na zbritën prej vaporit, asqerët na prunë në këto kënetë dhe na braktisën, pa na dhanë e pa na thanë asnjë shpjegim. Kështu, të internuar nga toka tona, të braktisur nga autoritetet, të poshtruar nga vendësit e të molisur prej klimës, shumë prej tanëve nisën të vdisnin njani pas tjetrit. E ne të gjallët mbetëm pa shëndet, pa bukë e pa shpresë.

E gjithë koha këtu na shkoi duke derdhur lot për ata që ndërruan jetë. Bile, mundem me thanë, që dikur vaji i s'ëmës për djalin, vaji i gruas për burrin, vaji i bijës për babën e vaji i vajzës për të fejuemin, u shndërrua në ngushëllim. Sepse vdekja kishte mbetur ngushëllimi ynë i vetëm, sepse jeta nuk durohej ma. Kështu ne filluam ta dëshironim vdekjen më shumë se jetën. Vetëm një gjë s'ka ndryshuar kurrë në asnjë prej nesh. E ajo është feja në Krishtin e dashunia për Atdheun. Sepse, të gjithë ata që kanë vdekur, jetuan me besë e me mall për dheun tonë, dhanë shpirt tuj u pendua për mëkatet e veta, tuj i falë turqit e tuj madhnua e lavdua Zotin tonë, Jezu Krishtin. Po edhe ne që kemi mbetë gjallë, kemi mbetur besnikë të betimit tonë, fesë së të parëve dhe zemra na

rreh me máll për kullat dhe tokat tona.

-Mund të paramendoni, i nderuar atë, - ndërhyri Pjetri, - njeriun e bjeshkëve që ishte mësuar të pinte ujë kroni buzë rrajës së ahut, të përshtatet me këtë ujë kënete, bashkë me mikrobet e pafund, t'i gëlltisë ata në stomakun bash që po e gërrynë úja. Shih, tashma jemi përgjysmua.

- Po të vdekurit, ku i keni varrosur?

- He! Të mjerët ne, - përgjigji Zefi, – në fillim i kemi varrosë kur kemi mbërri, këtu nëpër kënetë. Dikur, sapo zumë vend këtu ku jemi tani, gjetëm varrezat e të krishtenëve. Që atëherë, të vdekurit i kemi atje. Aty ku kemi varrosë njerëzit tanë ne kemi vu nga një kryq. Por vendasit vinin e i prishnin. Kështu që, disave nuk mundemi me ua gjetë as varrin.

-Po mirë, - vazhdoi frati, – e çfarë keni nevojë më së shumti, që kur të vijmë herën tjetër, të mund t'ju sjellim?

-Na jep fenë, o frat! - Klithi Gjela me sa zë kishte - Unë e dua një kryq prej teje, se kryqi i rruzareve të mia është shtjerrë e nuk po ngjan më me kryq. Ne, vërtet jemi mësuar të kemi hurrë, djathë, kos, shëllinë, tlyen thi u e mish dashi. Po, ja tani u mësuam të ushqehemi me barnishta kënete, me misër të zjerë, pasi s'kemi ku të bluajmë. Nganjëherë, edhe ndonjë ngjalë që po i zanë djemnia jonë.

Ti frato, merre vesh mirë, që ne jemi në këtë gjendje për shkak të besimit tonë. Se, po t'i binim mohit fesë sonë, ne mund të kishim të gjitha të mirat nga “turqit tanë”, atje në tokat tona.

Atë Hilarioni, duke kuptuar gjendjen që e shihte dhe dramën që kishin përjetuar të mjerët e Karadakut të internuar në Anadolli, nuk përmbahej nga dhimbja dhe trishtimi që ia kapluan shpirtin. Deshi ta ndërpriste këtë bashkëbisedim e iu drejtua përkthyesit duke i thënë që të bëheshin gati për të thënë meshën. E derisa të bëheshin gati të gjithë, ai do të lutej pak. E pas meshës, do t'i shihte kasollet e tyre.

Ai, posa u nda prej tyre, iku nën hijen e një peme, që ishte pak më larg, mu në bregun e proçkës që kalonte buzë kasolleve. Dhe kur erdhi bri asaj proçke ku qante Zef Gashjani ia plasi vajit. Aty qau si fëmija.

Vërtet, ai nuk qante, por i vajtonte vuajtjet e këtyre njerëzve për Krishtin. Lotët, dënosa dhe belbëzimi që shkonin në harmoni të plotë me gjendjen, disi ia lehtësonin trishtimin që ndiente. Ai mezi arrinte të pëshpëriste uratën, sepse buzët i dridheshin prej vajit, por në loçkën e zemrës lutej për ta. O Zot Jezu Krisht, ti që ke vuajtur në kryq padrejtësitë e botës, silli sytë e tu tek vuajtjet e këtyre njerëzve, që kanë mbetur besnikë, edhe pse janë detyruar të vuajnë si ti.

Deri sa lutej, me dorën e djathtë shtrëngonte kryqin që e kishte trashëguar nga prindërit e që e bartte gjithnjë në parzmën e vet. Nuk dihej a i lutej Zotit apo pyeste vetën, deri sa thoshte: Po si është e mundur, o Zot, që këta njerëz të zhveshur, të sëmurë e të uritur, nuk kërkojnë bukë, ilaçe e veshmbathje, por kryqin, rrëfimin dhe kungimin. Po unë kryq nuk kam. E këtë që kam, nuk ua jap dot, se është kujtim i prindërve të mi. Po as t'i rrëfej nuk mundëm, pasi unë nuk e di gjuhën e

tyre. Me përkthyes nuk ban! Të vetmen gjë që mund të bëj është t'ju siguroj shëndet, bukë e veshmbathje, por edhe të luftoj për të drejtat dhe lirinë e tyre. Sa ishin aty u bashkuan, bënë gati çdo gjë që do të duhej për meshë, por askush nuk merrte guximin t'i afrohej fratit, për t'ia bërë me dije se ishin gati për të filluar meshën. Vetëm atëherë kur e lodhi vaji, ai fshiu sytë dhe faqet me shaminë që kishte në gji, nxori kryqin nga kraharori dhe iu drejtua Gjylës duke i thënë:

-Më plasët zemrën! Merre këtë kryq! Edhe pse e kam kujtim nga prindërit e mi, jam shumë i bindur që lutjet tuaja për mua dhe prifërinjtë e mi do të jenë më frytdhënëse se të miat.

Gjela mori kryqin, e puthi së pari vetë e pastaj iu ofroi të gjithëve të bënin të njëjtën gjë. Pastaj e vuri në tavolinën e improvizuar nga pallëzinat e arkave të varreve, si altar ku do të çohej mesha.

-Pas meshe ke për të na bekuar me këtë kryq, – iu drejtua Gjela fratit.

Pasi përfundoi mesha, frati ia vuri dorën Gjonit, nën sqetull, dhe i tha:

-Eja e më ço të shoh kasollet tuaja. Dua të di se si është gjendja brenda tyre. Bëri disa hapa dhe mendoi në zemrën e vet: Po kjo plaka mund të vdesë shpejt, ma mirë t'ia kisha dhënë këtij djalit të ri kryqin tim! Kënde, u kthye kah Gjela edhe njëherë dhe i tha: Oj Loke! Kryqin me ia lanë trashëgim këtij djali! Deri sa po i thoshte këto fjalë shikonte Gjonin në sy, për të kuptuar nëse e pranonte apo jo ofertën. Gjoni, si për të vërtetuar këtë gjë, iu var për qafe dhe e shtrëngoi fort, duke i

pëshpëritur në vesh: Është gjyshja ime, sigurisht që unë do ta trashëgoj këtë kryq.

Me zgjuarsinë e djalit të bjeshkëve, Gjoni donte ta dërgonte fratin nëpër ato kasolle ku ai do të mund të përjetonte gjithë tmerrin e jetës së tyre. Në kasollen e parë ku hynë gjetën një vajzë, e cila qante pranë trupit të së ëmës që natën kishte vdekur e nuk donte të tregonte, nga frika se do ta detyronin ta çonin në varrezat e huaja, që ajo as nuk e dinte ku ndodheshin. Kur pa fratin, ajo i kërkoi ta bekonte trupin e së ëmës. Në një kasolle tjetër, gjetën një nënë e cila po jepte shpirt, por edhe në atë gjendje mbante foshnjën e vet të shtrënguar mbi gjiun e saj, që s'jepte më qumësht. Kjo gjendje e rëndoi më shumë se sa rasti i parë, ku gjeti të bijën duke qarë mbi trupin e vdekur të së ëmës. Nuk dinte se çfarë të bënte. Në njërën anë donte ta ndihmonte foshnjën, në anën tjetër s'kishte idenë se çfarë mund të bënte për të. Për nënën, ishte e qartë që kishte mbaruar. Kurse në kasollen e Gashjanëve, Gjoni i tregoi mixhën e tij, të cilit vendasit ia kishin thyer këmbët dhe brinjët duke e rrahur me hunj dhe i shpjegoi se si ishin detyruar të mos reagonin, se përndryshe do të pësonin të gjithë të njëjtin fat. Një ditë që kishin reaguar duke u mbrojtur nga vendësit, menjëherë te nesërmen kishin ardhur qindra asqerë për t'iu marrë hakun. Gjithë kjo histori e tronditi thellë fratin sa që Gjoni mund të shihte qartë se si pikat e lotit po buronin nga syri i fratit e po rrëshqisnin duke gjarpëruar nëpër faqet e tija, deri sa fshiheshin nën mjekër, diku në brendinë e gjoksit që e mbulonte këmisha e tij.

Gjoni e kuptoi se zemra e fratit ishte rënduar shumë, këndeje deshi të ndërpriste vizitën nëpër kasolle. Por frati ngulte këmbë me çdo kusht që ta çonte edhe në kasollet e tjera ku mund të kishte gjëra që ai duhej t'i dinte. Duke iu bindur dëshirës legjitime të fratit, Gjoni i prini te kasollja përballë, aty ku ishin nënë e bijë që kishin luajtur mendësh. Ato nuk donin të varrosnin kryetarin e familjes së tyre që kishte vdekur para tri ditësh. Nuk lejonin të tjerët as të afroheshin. Si hyri brenda frati, ato filluan të bërtisnin dhe të gjuanin me sende të ndryshme drejt derës ku përpiquej të hynte ai.

Gjoni përpiquej të bindte fratin ta linte atë punë, pasi e kishin provuar të gjithë para tij, por pa sukses. Frati nuk dorëzohej, ai donte me çdo kusht të nxirreshin jashtë këto dy të shkreta për të marrë ajër të pastër e për t'u gëzuar me të tjerët. E mbi të gjitha, donte të merrte trupin e vdekur, që kishte filluar të kundërmonte dhe ta varroste sikur e lyp zakoni. Kur u lodh në përpjekjet për të hyrë brenda, ai bëri një vrap deri te Gjela, ia rrëmbeu kryqin që i kishte dhënë, pa i thanë as një fjalë dhe u kthye te kasollja ku po e priste Gjoni. Vuri kryqin para duarve dhe filloi të thërriste ndihmën e Zotit, në gjuhen e tij franceze. Nënë e bijë, në fillim vazhduan rezistencën e tyre, por, kur panë kryqin, u shtangën. Mandej filluan të shihnin njëra-tjetrën dhe të bërtisnin pa kontroll: *Kryqi i Krishtit, Kryqi i Krishtit!* Frati qëndronte brenda kasolles pa lëvizur. Gjoni rrinte në derë, i gatshëm të ndihmonte fratin që të shpëtonte nga kthetrat e dy të çmendurave. Por ato, nuk lëviznin, e frati thoshte uratën e vet të bekimit. S'vanoi shumë e nënë e bijë u

ulën në gjunjë dhe kërkuan të puthnin Kryqin, që frati e mbante para duarve të tij.

Kur pa që vërtetë ato po dëshironin të puthnin kryqin, u ul në gjunj edhe frati para tyre. Ato ia rrëmbyen kryqin para duarve, kështu që njëra puthte kryqin e tjetra merrte ngrykë fratin. Pastaj anasjelltas. Kur u qetësuan pothuaj plotësisht, frati e ftoi Gjonin ta ndihmonte për të marrë për krahu dy zonjat e rrënuara nga dhembja, trishtimi, mjerimi dhe vdekja.

Ato nuk arrinin të kuptonin shumë, por e dinin që prifti ishte në mesin e tyre dhe se Kryqi i Krishtit po i ndihmonte për ta përballuar trishtimin dhe për të varrosur të zotin e shtëpisë së tyre. Të mjerat, vetëm atë kishin, pasi dy djem tjerë që kishin pasur, ishin mbytë në ujë pak para se të arrinin në breg. Ata, nga trishtimi që kishin përjetuar në vapor, kur panë bregun, u hodhën para kohe në ujë. E pasi nuk dinin not u fundosën para syve të tyre.

Kur dolën jashtë, gjithë të tjerët ishin mbledhur rreth një tavoline të improvizuar, ku frati tjetër kishte bërë gati njerëzit për meshë. Ata që panë se si nënë e bijë ishin zbutur dhe po ecnin bashkë me Gjonin e fratin drejt tyre, filluan të duartrokisnin e të falënderonin Zotin.

Po sa mbaroi mesha, frati kërkoi që të merren trupat e të vdekurve që ishin nëpër kasolle dhe t'i dërgonin së bashku te varrezat e armenëve ku i kishin qua edhe të tjerët ditë më parë. Deri sa hëngrën një copë bukë, sjellë nga fretërit me vete, djemnia mbërthyen dy vigje me drurin e asaj peme ku qau frati.

Menjëherë pas dreke një grup burrash, që ishin më të fortë dhe disa nga djemtë e rinj, vunë në vigje të vdekurit dhe u nisën bashkë me fratin që t'i varrosnin pranë varrezave të armenëve.

Deri sa ecnin, një grup vendësish, që plaçkitnin herë me një vend e herë me një tjetër, kishin prerë rrugën. Ata e dinin se nuk kishin çfarë të grabisnin nga një kortezh mortor, por njëri që njohu Gjonin, këmbëngulte të hakmerreshin për qëndresën e organizuar disa muaj më parë kundër tyre. Përkthyesi, i cili ishte vendës, mori guximin të negocionte me ta, pasi ai dinte se si duhej të shtronte bisedën. Në këto çaste ia behën një togë asqerësh, mu të njëjtit që i kishin rrahur për vdekje kur djemnia, me në krye Gjonin, kishin rrahur vendësit, që tani iu kishin zënë rrugën. Kur panë asqerët, të gjithë u trishtuan.

Por, për befasinë e të gjithëve, asqerët nuk u treguan dashakeqës. Aq më tepër, ata u shfaqen mbështetës dhe dashamirës. E rrethuan grupin që kishte vënë pritën, ata që ishin pjesë e kortezhit i urdhëruan të niseshin rrugës për ku qenë nisur. Fretërit dhe përkthyesi nuk u befasuan shumë, pasi këso gjërash kishin përjetuar edhe më parë. Por, për Zef Gashjanin dhe të tjerët nuk ishte aq e zakonitë, sepse ata, qëkur ishin dëbuar nga shtëpitë e tyre në Stubëll, Bincë, Terzijaj dhe Vërnakollë, nuk e kishin provuar kurrë një gjë të tillë, që asqerët t'u dilnin në mbrojtje.

Zefi dhe Kola, që posa iu lëshuan radhën më të rinjve për të bartur kufomat që po i çonin për t'i varrosur, iu afruan përkthyesit, i cili ecte bri për bri me fratin.

Atëherë Zefi po i thoshte përkthyesit, që ta pyeste fratin se si ishte e mundur që asqerët i shpëtuan dhe si duket po na përcjellin duke na ardhur mbrapa?

- Po, leje fratin të qetë! Ku e di ai se asqerët po na vijnë mbrapa, – ia ktheu përkthyesi.

- More! Kjo gja nuk është e zakonshme! Po ti pyete njëherë fratin sikur po të thotë njeriu, - ia priti Kola.

- Mirë, mirë! Do e pyes, po prit pak, sa t'i vijë radha bisedës. Po edhe sa ta përfundojë uratën.

Në këto fjalë frati ndaloi uratën e vet dhe iu kthye përkthyesit, shikoi me habi dhe pyeti se çfarë po donin burrat, që po bisedonin me të.

Kur e kuptoi që halli i tyre ishin asqerët që po i ndiqnin mbrapa, ai nisi t'iu shpjegojë se Porta e Lartë ka alarmuar Pashain e Bursës dhe ai ka marrë urdhër që të kujdesen për ju, në mënyrë që tani e tutje asnjë e ligë të mos ju gjejë nga vendësit. Bile, shumë shpejt pritet të vijnë këtu disa njerëz prej Stambollit për t'u kujdesur për ju, por ju qëndroni të bashkuar e ndihmoni njëri-tjetrin edhe pak.

- Kjo togë, besoj se do të rrijë edhe më tutje, diku afër kasolleve tuaja, që t'ju ruajë gjatë gjithë kohës.

- Heu! Po të lumtë goja, more frat! A paska ardhë kjo ditë që të flemë pa u frikësuar prej askujt?

- Po! Po! Jeni të sigurtë! Tani e mandej askush nuk guxon t'u afrohet kasolleve tuaja. As ditën, as natën. Ju tani jeni të mbrojtur nga fuqitë e mëdha. Bile, që kur u alarmua Porta e Lartë për rastin tuaj, edhe ne ju kemi pa hajrin. Sepse edhe në Bursa është shtuar dukshëm

kujdesi për ne.

Kjo gjë e gëzoi për së tepërmi Zef Gashjanin, u ligsthua shumë prej gëzimit e ndjeu që iu këputen këmbët. Zemra filloi t'i rrihte më fort, aq sa i dukej si një rrahje çekani mbi hu, që ia shtynte këmbët e tija në dhë. Kur e pa që nuk mund po rezistonte më, u ul aty afër në stom të udhës, duke iu bërë me shenjë të tjerëve që të vazhdonin rrugën. Por ata u ndalën për të parë se çfarë po ndodhte me të, pasi nuk e kishin dëgjuar bisedën e Zefit me Kolën për fratin.

- Ecni ju, ecni, se po ju mbërrijmë shpejt, sa të hapni ju varrin. Më leni të marrë pak frymë.

Të tjerët u nisën për te varrezat, që nuk ishin larg. Ato, bile shiheshin mirë nga bregu ku u ul Zefi. Edhe pse ishin nisur me të tjerët, Kola dhe Pjetri u kthyen mbrapa për t'i bërë shoqëri atij.

- He! Mbahu, burrë i besës e mos u dorëzo, – po thoshte Kola duke qeshur e duke fërkuar duart, – se, si duket, në perëndim paska lindë edhe njëherë dielli për ne.

- Jo vetëm dielli, po qenka bashkua edhe gjysmëhëna me ta, - ia priti Pjetri, i cili po tregonte me gishte kah asqerët që po i përcillnin.

- Pash Zotin, çka pate, mor Zef! Po ty, në vend që të fluturosh prej gëzimit, si t'u këputën këmbët?! Si është e mundur kjo punë, he burrë i fortë! – po i thoshte si me qortim Kola.

- Nuk e di se çka më gjeti, - ia ktheu Zefi, – m'u duk se luajta mendësh prej gëzimit. Mandej, prej frikës e tronditjes mendore, nisi të më rrihte zemra si një çekan.

Disi ndieja sikur këmbët më hynin në dhé si huni, sa të rrahura bënte zemra ime. Nuk di si ta shpjegoj, por deri sa frati fliste më shpërtheu një vegim, sikur shihja vetën me plisa të bardhë mbi kokë, me tirqit e mi të lamë e me shkopin që në krye mbante kryqin. Kurse para meje qëndronte Maliq beu, kadiu i tij, Jashar Pasha i Prishtinës, Hamza Pasha i Shkupit dhe ai i Selanikut, se si më përkuleshin të gjithë.

- Po si duket, kështu do të jetë, – po thoshte Pjetri.

-Lëreni këto ëndrra, – ia priti Kola, - ejani të shkojmë se ata kanë arritur te varri. Sa të shkojmë ne atje, djemtë, si të fortë që janë, do t'i hapin varret.

Pasi i varrosën të vdekurit, atë Hilarioni e thirri Zef Gashjanin dhe Gjonin të shkonin te kisha, pranë varrezave. Kur hynë brenda, kujdestari i kishës i dha një qese me para, brenda së cilës kishte rreth 500 franga.

- Merri, - i tha Zefit, - e shpërndaju të tjerëve. Këto janë ndihma e kishës në Stamboll. Unë nuk guxova t'i merrja me vete nga frika që do të më plaçkitnin, por tani, kur asqerët kanë marrë përgjegjësinë t'ju ruajnë, nuk do të ketë ma rrezik. Mos i ruani, blini gjithçka që keni nevojë, sepse brenda dy javëve, do të vijnë me siguri ndihmat e tjera.

Gjysmën e tyre i harxhuan në katund, pasi blenë vaj, kripë, sheqer, duhan, miell dhe pak kafe e raki.

Ndërsa të rriturit bënë pazarin, herë në një shtëpi e herë në një tjetër, Gjoni kishte mbetur para banesës së kujdestarit të kishës e po priste se kur do të dilte ajo vajza e bukur, që ia kishte rrëmbyer zemrën. E për çdo

ditë i dukej se po e flladiste me ata flokët e gjata që i shkundte mbi supe. Ajo, vërtet nuk guxonte të dilte, edhe pse nga cepi i dritares e shihte se si po e priste atë që të shfaqej. Por nuk e merrte guximin si nga frika, si nga turpi, ndonëse në zemër ndiente të njëjtën gjë si Gjoni.

Atëherë kur të rriturit kishin gjetur të gjitha gjërat e nevojshme dhe i kishin vënë në vigje, me të cilët kishin bartur të vdekurit, deshtën të niseshin, por Zefi pa që Gjoni nuk ishte me ta.

- Mos u shqetëso, o Zef, se atij djalit tanë më duket i ikën mendja te vajza e kujdestarit të kishës, – i tha Kola.

- Mos më thuaj! Djali jem! Me....

- Po, po Zef, djali yt, – ia ktheu përsëri Kola.

Zefi, pa pritur as një as dy, vrik u turr te shtëpia e kujdestarit të kishës. Kur u afrua aty, ndali disa metra më larg dhe pa Gjonin duke biseduar me vajzën e kujdestarit të kishës, që ishte në dritare. Për të mos krijuar situata të pakëndshme, nuk u afrua, por e thirri nga larg të birin. Kur ky i fundit pa se i ati po e kërkonte, e përshëndeti vajzën me një luhatje dore dhe ia behu vrik aty ku e thërriste Zefi.

- Po çka është kjo punë me ty, mor bir, – po i thoshte Zefi, – si po don me na marrë fytyrën!

- Po pse po t'u marrka fytyra, mor babë, – i gjegji Gjoni, – po unë djalë për martesë jam ba. Ndër ne s'ka vajzë për martesë, pasi të gjitha i kemi ilaka, të tjerat janë turkina, që s'm'i japin. Po edhe ne nuk i duam. Kurse kjo ishte e bukur dhe unë besoj që na e japin, por

edhe unë e dua, se kjo është e krishterë.... pse mos t'ju lypim dorën...!

- He, more bir! E di që je ba me u martua e po më dhimbesh në zemër që e shkove poshtë një pjesë të rinisë tënde. Por ky paska qenë fati ynë. Eja të shkojmë një herë, se si duket, gjana tjera po na presin.

- Prit pak, si po mendon gjana të tjera, kur unë mund të gjej nuse.

- Prit biro, se duket që një gja e madhe do të ndodhë midis nesh.

- Po për çfarë gjaje po flet ti, – vazhdoi Gjoni, – kur kjo vajzë më ka rrëmbye zemrën.

- Jo! Jo! Do ta lirojë ajo zemrën tënde! Se ti s'je për të e as ajo s'është për ty.

- Po, si s'qenka për mua, e bukur boll, shtëpi e kamun deri diku, me kryq e me fe si ne. Çfarë të keqe ka?!?

- Jo, kjo s'ka gja të keqe, por ti je shqiptar, biro e ajo nuk i di zakonet tona e as familja e saj nuk e njeh Kanunin tonë.

- Hiii! Kështu, ti po thua se unë nuk duhet të martohem me asnjë vajzë, përveç me një arnautë... Ku ta gjej unë një shqiptare në këtë vend të shkretë. Bile edhe nëse e gjej, ato tashma janë bërë turkina. Kam dëgjuar se këtu, një ditë udhë larg, qenka një fshat me shqiptarë... i thoshin fshati i arnautëve, por nuk kam shkuar asnjëherë.

- Leje, biro, këtë muhabet, se unë jam duke parë ditë të mira për të gjithë ne, dhe yt atë ka për të zanë një nuse për merak. E nëse kjo gjë që jam duke pritë

unë nuk do shihet se do të ndodhë shpejt, atëherë do të kthehem i përsëri në këtë vend e do t'ia kërkoj unë vetë dorën kësaj vajze.

Krugës për të kasollet, të gjithë shkonin fluturim prej gëzimit. Ata asnjëherë nuk ishin ndier më të lumtur që kur kishin lënë vendin e tyre. E pse të mos ishin të lumtur, kur te ata kishte rilindë shpresa se do të ktheheshin në vendet e tyre, ushqime patën blerë mjaft, po edhe frikë nuk kishin ma, që dikush do të guxonte t'iu plaçkiste të mirat e tyre.

Kur iu afruan kasolleve, gratë i panë duke bartur vigun në krahë dhe asqerët u vinin mbrapa. Prandaj filluan të klithin e të kukatnin, duke menduar që asqerët i kishin detyruar t'i kthenin të vdekurit përsëri nëpër kasolle.

Por, sa më shumë afroheshin, aq më qartë merrej vesh se ata po këndonin nën zë dhe po qeshnin me njëritjetritin. Edhe gratë filluan të heshtnin e të vëzhgonin se çfarë po ndodhte.

Sapo mbërrinë burrat, asqerët ndalën diku, sa njëqind kut¹¹ matanë, kurse gratë, vajzat e fëmijët u grumbulluan rreth burrave duke iu gëzuar pa masë gjërave që kishin sjellë. Kishin kaluar vite që kur ata s'kishin pasur gjëra të tilla në menyne e sofrës së tyre.

Zefi mori një shishe me qumësht, që ia kishte dhanë enkas atë Hilarioni, kapi Drandën për dore dhe vrapoi drejt kasolles ku gjendej gruaja që mbante foshnjën në gji, po s'kishte se çka t'i jepte, se i kishte shterur gjiri. Për fat të mirë, ajo ende ishte gjallë. Gjallë ishte edhe foshnja e saj.

- Merre e pi se ta ka çua frati, - po i thotë Zefi.

-Jepi djalit! – thoshte ajo me një zë të mekur, duke ia shtyrë dorën Zefit.

-Merre moj, të marrtë e mira, se s'ka nevojë më të mërzitesh. Se do të shpëtosh e do ta rritësh djalin si molla. Atë është duke e ushqyer Drandja. Pi, se ti duhet të forcohesh.

Ajo, pasi mori disa gëlltitje me qumësht, filloi t'i çelë sytë që i mbante gjithnjë mbyllur. Kur i hapi, pa të birin e saj, Gjinin, që po e mbante në prehër Drandja. Ajo derdhte qumështin në një fletë dushku e me kujdes i jepte të pinte. Dikur edhe ai nisi të qajë, dhe kur e ëma dëgjoi vajin e fëmijës, në sy i shpërthyen lotët si gurra e në buzë i erdhi një gaz që dëshmonte lumturi pasi e kuptoi që i biri ishte gjallë e s'kishte vdekur.

Drandja mbeti ende në kasolle, kurse Zefi doli jashtë për t'u marrë me shpërndarjen e gjërave që kishin sjellë. Kur doli jashtë, pa që Kola dhe Pjetri kishin marrë komandën. Ata kishin ra dakord që të mos i ndanin të mirat si dhurata, por t'i përdornin të gjithë së bashku, si të ishin një familje. Edhe pse Zefit i pëlqeu zgjedhja, megjithatë ai mori rakinë dhe cigaret duke u shpjeguar që ato do t'i mbante ai vetë, për të mos i marrë e përdorur fëmijët. Jo vetëm për këtë, por atij i digjej fyti për një hurmë¹² rakië e për pak tym duhani.

Djemtë, atë natë ndezën një zjarr në mesin e kasolleve. Pjetri pruni një strajcë të madhe me miell gruri që kishte blerë në katund, pa iu treguar të tjerëve. Duke kënduar *duam sonte petulla, petulla*, Drandja kapi një kusi që e kishte marrë me vete prej Stublle, vaj e kripë kishin mjaft, vetëm se duhej të kullohej me shaminë e grave,

pasi vaji, duke qenë që nuk ishte shtypë mirë mbante akoma copëza ulliri.

Atë natë s'fjeti askush, të gjithë ishin grumbulluar rreth zjarrit dhe thanë rruzaren, kur, si gjithmonë, i printe Gjela, me ato rruazat me lena lisi. Vetëm se kësaj radhe ajo ia kishte dhanë Gjonit kryqin, dhuratë prej fratit, që ta mbante mbi dritën e zjarrit, në mënyrë që ta shihnin të gjithë. Pasi mbaruan rruzaren dhe lutjet e tjera të rëndomta, ata ia plasën galletës dhe këngës. Hanin petullat që gatuanin gratë dhe i jepnin zemër njëri-tjetrit. Burrat, për shtatë palë qejfe, e çonin nga një hurmë rakie dhe dridhnin cigaren e duhanit. Disa prej tyre dukej që kishin harruar me dredhë duhanin. Djemnia e vajzat këndonin sikur të ishte dasmë. Këngën e këtyre e djemve e bënte të bukur çiftelia e Gjonit, kurse atë të vajzave defi, që gruaja e Pjetër Koliqit e nxori nga kasollja e vet. Kur erdhi me def në dorë, iu tha të gjithëve se nuk e kishte besua që një ditë do t'i nevojitej e që zemra e saj do të mund të këndonte përsëri, por atë natë, kur po këndonte zemra e të rinjve, donte me iu dhanë atë def që të kënaqeshin të gjithë së bashku.

Ndërsa Zefi pa që asqerët nuk reagues, kur Gjoni lartësonte kryqin në dritën e zjarrit, gjatë lutjes së Rruzares, po edhe kur pa entuziazmin që solli defi në mesin e tyre, iku në kasollën e tij, gërmoi nën rraquet¹¹³ e veta dhe gjeti atë pëlhurën e kuqe me shqiponjë të zezë që ia kishte dhanë pronari i hanit në Selanik, i cili thoshte se e kishte amanet prej gjyshit, por që atëherë ishte bërë turk. Mori atë copë të kuqe me shqiponjë, të qëndisur në mes dhe doli jashtë për t'i prirë valles.

Ndërsa po vallëzonte, prej derës së kasolles së vet, të tjerët një nga një filluan t'i bashkohen, kështu që rrethi i valltarëve u bë aq i madh, sa e qarkonte dy-tri herë zjarrin. Pasi u krye vallëzimi, Zefi iu kërkoi të gjithëve ta puthnin shqiponjën në bezen e kuqe, por këtu ndërhyri Gjela, duke thënë, të prisnin pak, se veç shqiponjës, duhej puthur më parë, kryqi. Kështu, Zefi mbante shqiponjën e Kola kryqin, kurse të gjithë të tjerët vinin e i puthnin. E kur kryenin puthjen e kryqit e të flamurit, i fundit e merrte në dorë dhe i printe përsëri valles. Kështu vazhduan gjatë gjithë natës.

Që kur asqerët kishin rrethuar kasollet e të dëbuarve, gjendja kishte ndryshuar tërësisht. Aty pari nuk silleshin ma hajnat e grupe kriminelësh; njerëzit rrinin të qetë ditën e flinin pa frikë natën, vajzat dilnin lirshëm për të mbledhur barishta e djemtë për të gjuajtur ngjala. Gratë lanin teshat e tyre te proçka¹¹⁴ përballë kasolleve të tyre, pa u merakosur se do t'i tundonte kush. Në fakt, kasollet e të dëbuarve tani ishin shndërruar në një kamp refugjatësh, pasi ata nuk lejoheshin prej asqerëve të largoheshin nga perimetri i caktuar. Edhe kur duhej të dilnin, ata duhet të merrnin leje nga komandantët e rojeve që ndërroheshin çdo 12 orë. Këtë leje mund ta nxirrnin vetëm Zef Gashjani, Kolë Sopi dhe Pjetër Koliqi. Edhe kur dikush dilte prej aty, duhej të përcillej nga asqerët e pranishëm.

Një ditë të bukur vjeshte, pak para se të perëndonte dielli, komandanti i rojeve po e thirrte Zefin që të dilte prej kasolles së tij. Kur doli te dera, komandanti i rojeve e thirri ta shoqëronte për të parë një njeri, i cili pretendonte se është njëri prej tyre.

Zefi vuri mbi supe pallton e tij dhe u nis me vrap për

të parë se kush qenka ai që këmbëngulte se ishte prej Karadakut. Sapo u afrua, panjë burrë të dobët, me mjekër të parregullt, i palarë e i dërmuar nga rrugëtimi. Bashkë me të ishte edhe një burrë tjetër edhe ma i lodhur se ai. Mendonte se kush dreqin mund të ishte ky njeri, që nuk arrinte ta njihte. Edhe vetë frati kishte ra në dyshime nëse ishin vërtet ata, pasi burri që kishte përballë nuk i dukej një fytyrë e njohur. Por as nuk ngjante me një njeri nga Malësia e Shkupit. Ai nuk rrinte si trim para tij, por si një pulë e lagur; shpatullat e tij nuk i ngjanin një vigani malësor, por një mjerani kënetash, supet e të cilit ishin varur deri te niveli i gjoksit; mollëzat e fytyrës nuk ishin kuq si gjaku që zakonisht i ka një malësor, ato ishin të zbehura sikur me javë të mos kishte qarkulluar pikë gjaku; flokët e thinjura, të mbuluar me një kësulë të thurur me grep, ishin shumë larg pamjes së flokut të mbuluar me plisa. Pastaj ai s'kishte veshur tirqit, por një palë klina¹¹⁵ të gjata të turqve, që dukeshin si kule.¹¹⁶ Me pak fjalë, burri që doli para fratit, ishte më shumë një turk, se sa një malësor nga Malësia e Shkupit.

Ata kishin mbetur duke shikuar njëri-tjerrin dhe nuk thoshin as një fjalë. Jo pse nuk donin, por kishin frikë të mos bënin ndonjë gabim që nuk mund të shlyhej. Pas disa kohe, përkthyesi i fratit, ai këshilltari i dikurshëm që kishte këshilluar sulltanin, bëzani duke thënë në gjuhën shqipe:

- Hë! Pra! A jeni ju të dëbuarit e Karadakut!

- Po, por kush jeni ju? - Po i thoshte Zefi.

- Për mua mos pëvet, se unë jam exheli,¹¹⁷ por ky shenjti me mua është frati juaj, - i tha përkthyesi.

- Si thua! Ky na qenka frati! Kurrsesi, unë e njoh fratin tem, - tha Zefi me siguri.

- Po, po, frati jam! Foli vetë At Antoni, kur e kuptoi me të folme se ai ishte njëri nga besimtarët e tij.

- Po! Po ti qenke ba për me të ardhë keq, more frat. Qe, për Zotin, vetëm zanin e paske të atij frati që e kam njoftë unë.

- Po ti kush je, se kështu si turk po më dukesh e s'po ma shkon mallin e një malësori të anëve tona,

- Jam Zef Jahija që ti më mban në mend, po tani familja ime është Gashjani.

Frati e kuptoi se ai e kishte gjetur grigjën që kërkonte dhe u gëzua për së tepërmi, mori ngrykë Zefin, e shtrëngoi shumë, duke i pëshpëritur në vesh fjalët që të rrëqethin trupin:

- A gjallë jeni, a! Po, sa ju kam lypë!¹¹⁸ Po, ku ju paskan tretë kështu, mor Zef!

- Eh... - Zefi nuk arrinte të bëlbëzonte asnjë fjalë, vetëm ia fërkonte shpatullat fratit, duke ia shprehë ndjenjën e tij të gëzimit të tepruar.

Pasi u çmallën aty para asqerëve, Zefi i shpjegoi komandantit të rojeve që këta ishin miqtë e tij dhe duke mbajtur fratin për krahu, u nis drejt kësollës së tij. Kur edhën te kësolla, frati po i thoshte Zefit të ndaleshin, pasi në kasolle Gjela kishte mbledhur gjithë familjen e po e lutte rruzarën. Të presim deri sa të përfundojë uratën.

Kur u mbyll rruzarja, Zefi hyri në kasollë dhe po iu thoshte njerëzve të vet se u kishte ardhur frati. Sapo frati

hyri brenda, të gjithë u gëzuan dhe filluan t'ia puthnin dorën, por ai donte t'i përçafonte me radhë. Përkthyesi kishte mbetur te dera e kasolles, nuk dinte a të largohej apo të hynte brenda.

Zefi e thirri që të hynte edhe ai, por frati ia bëri me shenjë që të priste edhe pak. Pasi u çmallen me njëri-tjetrin, Zefi deshi t'i bashkonte të gjithë, veçse frati prapë kundërshtoi.

-Lere, se tani ka shkua vonë dhe fëmijët kanë fjetur. Sonte po pushojmë këtu e nesër në mëngjes do t'i shoh e do të heq mallin me të gjithë.

-Mirë pra, - ndërhyri Drandja, - unë po ju bëj një grimë bukë gati.

Vajzat u çuan vrik, morën ujin, ia lanë këmbët fratit dhe i qitën edhe me la duart. Deri sa vajzat ia lanë këmbët (megjithëse frati kundërshtoi jo pak), ai shihte rreth e rrotull për të kuptuar se si ishte kësolla ku jetonin besimtarët e tij. Në gardhin prej kallami rrinin varur disa zhele me njëqind harrna. Në cepin te dera gjendej një tubë dushk kallami i lidhur si tufë, që shërbente për të fshirë tokën brenda kasolles. Në mes ishin katër gurë, që mbanin sipër një kusi të zezë si futa.¹¹⁹ Poshtë kuisë ishte ndezur zjarri, tymi i të cilit nuk shpërndahej nëpër kasolle, por ngrihej lart në tavan, ku edhe gjente vrimat, mes kallamave dhe dilte jashtë mbi çati. Tri anët e tokës, buzë gardhit të kallamtë, përjashtuar anën në të cilën ishte dera, ishin të shtruara me fier dhe dushk kallami. Në anën ballë derës rrinin burrat dhe gratë e shtëpisë. Në anën e djathë të burrave ishin rreshtuar djemnia, kurse në anën e majtë të grave rrinin vajzat

e nuset e shtëpisë. Për shtrojë s'kishin asgjë përveç fierit e dushkut të kallamit, ndërsa për mbulojë dikush kishte një plaf që e ndante me të tjerët e dikush vetem mbi supe xhflakun¹²⁰ ose një lloj batanije që iu kishin dhanë asqerët kohët e fundit. Ata s'kishin asnjë gjë tjetër. Kërkonte me sy nëpër cepat e kasolles për të parë nëse gjente ndonjë vend ku kishin ushqimin, por nuk ia kapte syri gjëkund.

Prandaj, pasi lau duart, po i thoshte Zefit që të thërriste brenda përkthyesin se ai e kishte shaminë e bukës. Zefi e futi brenda përkthyesin, i qitën me la duart e kur frati nisi të hapte shaminë, u shtang menjëherë. Atij, si vetëtima, i shkoi nëpër mend koha në burgun e Gjilanit, kur hapte shamitë me bukë të freskët, me qepë e djathë. Sidomos i shpërfaqej para syve ajo shamia te Kaçat¹²¹ e Nikajve, buzë lumit, kur hëngri pogaçe¹²² të nxehtë. Kështu që ishte habitur tërësisht e kishte harruar krejt që në kusinë mbi zjarr ishte një qull i kallamojtë,¹²³ që kishin përgatitur gratë për familjen.

Gjela, plaka e shtëpisë, si gjithmonë ndërhyri për të shpëtuar nderin e shtëpisë:

- Pritni, pak, o frati! Se s'kemi hangër as ne. Nuk e di se çka ke të mbështjellë në këtë shami.

Mandej hapi kapakun e kuisë dhe vazhdoi: – Po ne kemi zi një qull të mirë me miell të kallamojtë. Besoj se ka me të pëlqye se i kam qitë vaj e krypë.

- Po, ju lumshin duart! - ia kthej frati, - se prej dy javësh rrugë që kam ba për të mbërri këtu, s'kam vu gjë të ngrohtë në gojë.

Frati dhe përkthyesi provuan qullin e kallamojtë sa mundën, kurse kulaçet e shamisë që ishin të lyer me pakë gjizë, ua shpërndanë fëmijëve. Pasi mbaroi darka, Zefi mori përkthyesin dhe e çoi në një kasolle boshe, ku kishin vdekur të gjithë të rriturit, ndërsa fëmijët e mbetur gjallë, i kishin shpërndarë në dy familje ma të vogla.

Në kthim, Zefi s'u durua më, ktheu e thirri Kolën e Pjetrin, sepse kishte frikë, që kur ta merrnin vesh të nesërmen, do ta bënëin përrallë.¹²⁴ Kola nuk kërkoi llogari. Ai u ngrit menjëherë dhe u nis drejt kasolles së Zefit. Kurse Pjetri nisi të bënte lojna, duke kërkuar arsye të fortë, pse i duhej të dilte në atë kohë prej kasolles e të shkonte atje ku e thërriste Zefi, i cili, i frikësuar se do të merrej vesh edhe nga të tjerët që frati ishte në kasollen e tij, i erdhi nëpër gojë një rrenë e i tha Pjetrit;

- Çohu eh burrë, se Gyjla po jep shpirt!

- Hë pra, kështu më thuaj, - ia ktheu Pjetri.

- A të vij edhe unë? - tha Dila, e shoqja e Pjetrit.

- Ah! Nuk di! - Këtu Zefi u zu ngusht e nuk dinte se çka t'i thoshte.

- Çohu! Eja edhe ti, - i tha Pjetri, - pasi këtu më shumë hyn në punë një grua si ti se unë vetë.

- Mirë, - ia priti Zefi, - unë po nisem e ju pres te kasollja ime.

Zefi kishte hyrë brenda e Kola sapo kishte mbërri aty. S'vonoj shumë, erdhi edhe Pjetri me të shoqen. Deri sa ata u përshëndetën me fratin, Kola u ngrit në këmbë dhe po i thoshte Zefit:

- Për atë Zot, kur ta marrë vesh gruaja jeme, që ne kemi thirrur nusen e Pjetrit e atë jo, ka me më qitë fare. Këndej, ma mirë po shkoj ta marë.

Shpejt u bënë të gjithë bashkë dhe mbetën duke i treguar fratit të gjitha mundimet, trishtimet, makthet dhe vuajtjet, dhimbjen dhe dëshpërimin, që kishin përjetuar gjatë tërë kohës, qëkur ishin ndarë në Selanik. Gjela i tregonte se si e kishte detyruar Zefin të përdorte vajin e të sëmurëve dhe si kishte bërë salikimin e të vdekurve. Kola i tregonte se si vendësit i rrihnin dhe iu vidhnin ato pak ushqime që mund t'i grumbullonin. Pjetri donte t'i kujtonte me emër të gjithë ata që kishin ndërruar jetë. Kurse frati i ndiqte me lot fjalët e tyre, pa e bërë asnjë pyetje. Ai mori forcë e foli vetëm kur Kola ngulte këmbë të dinte nëse kishte bërë mirë apo mëkat se kishte përdorur vajin e shenjtë.

- O Zef! Po çka të them, unë i mjeri. Kisha, vërtet nuk e lejon, por Zoti, në kësi rastesh, me siguri do të jetë i mëshirshëm.

- Prit pak, - ndërhyri Gjela, - si është kjo punë që diçka nuk e lejuaka kisha por e lejuaka Zoti? A nuk thotë ungjilli që çka të lidhni ju në tokë, do të jetë e zgjidhur nalt në qiell e anasjelltas.

Të nesërmen, të gjithë e kishin rrethuar fratin e gëzoheshin më të. Ai pothuajse gjatë gjithë paradites, ndenji duke rrëfyer. Donin të rrëfeheshin të gjithë me radhë. Nuk ishte çudi që ata donin të rrëfeheshin, sepse ata ishin mësuar të rrëfenin mëkatet e veta çdo të premte të parë të muajit. E tashti kishte kaluar një vit e sa. Përveç kësaj, ata e ndienin nevojën e rrëfimit, ngaqë

shpeshherë i kishin nëmur turqit, po edhe herë pas here kishin humbur shpresat te Zoti. Kur erdhi Gjoni në radhë, ra në gjunjë para fratis dhe filloi të qante.

- Kur je rrëfye, biri im? - pyeti frati.

- Unë nuk jam rrëfye që dy vjet, as nuk po di si duhet të rrëfhem, por ti atë më liro prej të gjitha mëkateve të mia.

Atëherë frati, nëpërmjet pyetjeve, nisi ta ndihmonte Gjonin të rrëfehej mirë. Rrëfimi është një sekret e nuk guxojmë të zbulojmë më tepër, por ma merr mendja që Gjoni duhet të jetë zënë ngusht, kur frati e ka pyetur a kishte gjetur ndonjë nuse. Po edhe frati do ta ketë kuptuar pa iu përgjigjur hiç, duke parë si si u skuq fytyra e njomë e Gjonit.

Mandej frati i kërkoi Gjonit të thoshte punën e pendimit pas rrëfimit dhe ai e këndoi si bilbili, pa marrë frymë.

U rrëfyan të gjithë, por frati nuk kishte hostje e as venë për të thënë meshën. Këndeje, ai nxori një hostje të shuguruar, që e kishte lidhur me një shami mu në parzmën e gjoksit, e vuri para të gjithëve duke e varur në pemë dhe nisi ta adhuronte atë, duke i përsëritur disa lutje të shkurta dhe domethënëse. Dikur mbeti në heshtje, me lutje para asaj hostje që e kishte mbajtur mbi parzmën e gjoksit vet, dy javë mbështjellë me shami. Në heshtje ai lutej:

- O Krisht, i pranishëm në këtë hostje, pranoji këto vuajtje të besimtarëve tuaj dhe gëzimin tim, që i gjeta. Edhe pse gjysma prej tyre paskan kaluar te Ti, në jetën e të ringjallurve, pranoje këtë sakrificë të bijve tuaj.

Ktheji shëndosh e mirë në shtëpitë e tyre, pranë Kishës së Virgjërës Mari, që është Nënë jonë e përbashkët. Atje, ata kanë tokat e tyre, kanë shtëpitë e tyre. Mund të mbajnë zakonet e veta e të lutën në gjuhën amnore...

Përkthyesi që nuk kuptonte shumë gjëra, rrinte me Zefin që mendonte se ishte një nga besimtarët shqiptarë, këndej i tregonte atij se si ndihej i çliruar, pas rrëfimit. Po edhe përkthyesi, si kureshtar që ishte, donte të dinte shumëçka rreth rrëfimit të tij. Ai, pasi dëgjoi të gjitha shpjegimet e Zefit, iu drejtua atij:

- Ti, që ke vuajtur kaq shumë dhe që nuk e paske bërë as edhe një mëkat, ndihesh kaq mirë dhe i lehtësuar për shkak të rrëfimit, po unë që jam ba shejtan, me mëkatet e mia!?

U çua në këmbë, mori frymë thellë duke u përpjekur të mbushte mirë mushkëritë e veta, të rrënuara nga duhani që nuk e ndalte asnjë moment, u nis drejt fratit, i cili po lutej bashkë me njerëzit që e rrethonin.

- Dua të rrëfehem! - Po i thoshte, por frati, duke mos dashur të ndërpriste lutjen e tij, ia bënte me dorë që të largohej.

- Jo! Jo! Kot e ki. Unë dua të rrëfehem, se kam bërë mëkate më shumë se gjithë këta njerëz së bashku.

- Po ti, prit pak, he burrë, se nuk shkon ajo punë kështu si e mendon ti, - ia ktheu frati, pa e hequr vështrimin e tij nga hostja në shaminë e varur në pemë.

- Çohu, o frati! Se po më pëlçet zemra! Më liro prej mëkateve të mia, - foli përkthyesi me një zë drithërues.

Sapo frati u kthye nga ai, pa se diçka e pazakontë

kishte ndodhur me përkthyesin e tij që e kishte sjellë me vete. Fytyra e tij ishte zbehur, djersa ia kishte mbuluar ballin, sytë sikur po i dilnin nga vendi e trupi po i dridhej si thupra në ujë. Buzët i ishin nxirë si hiri, po edhe këmbët mezi e mbanin.

Ingrati frat, e kuptoi se diçka e tmerrshme po ndodhte me përcjellësin e tij, ndaj kërceu në këmbë si lepuri, e kapi për dore dhe e uli në një cung, aty bri pemës, ku kishte varë shaminë me hostjen e shenjtë.

- Qetësohu, biri im, gjithçka do të shkojë mirë, Zoti ty të fal e të do si mua, por me u rrëfye, nuk mundesh.

- Pse nuk mundem, – ia ktheu përcjellësi thellësisht i prekur në shpirt.

- Ti mund të rrëfesh mëkatet e tua, por unë zgjidhjen sakramentale nuk mund ta jap. Se ti nuk je i pagëzuar.

- Nuk e di çka është ky pagëzimi. Por gjyshja ime ka qenë një prej jush. Kur kam qenë fëmijë ajo më thoshte: *Bagmë*¹²⁵ *s'ke, po ujë t'kam qitë sokol i nanës*. Bile, ajo çdo mëngjes ma fërkonte ballin. Unë tani po e kuptoj, që ajo më bënte kryqin.

- Çka është bagmi? - pyeti frati.

- Bagmi, është vaji i shenjtë që ju e përdorni për pagëzimin e foshnjave, shugurimin e priftnive, po edhe për shejtnimin e lterit.

- Aha! Aha, – lunte kryet frati, – po si të thoshte gjyshja ty? – pyeti frati edhe njëherë përcjellësin e vet.

- Po! Ajo gjithënjë më thoshte! *Bagmë nuk ke po ujë ta kam qitë, sokol i nanës!*

- Po *sokol*, çka do me thanë, se do fjalë tuaja unë

s'i kuptoj. Se unë nuk jam shqiptar, - po i thoshte frati përkthyesit vet.

- Është një zog mali, - i gjegji përkthyesi.

- Aha! Edhe në Dalmacinë tonë i thonë një shpendi *sokolo!*

- Ah! Dalmatët! Edhe ata kanë rrajën tonë, belbëzoi përkthyesi.

- O, Sokol djali, – ndërhyri Zefi, që po e dëgjonte gjithë muhabetin, - thuaja troç fratit. Ty gjyshja të paska pagëzua e ta paska ngjitë emrin Sokol. Por nuk ka pasë bagmë me të lye ballin.

- Jo more, mua më thonë Asllan, - përgjigji përkthyesi.

Kështu vazhdoi dialogu mes fratit, Zefit dhe Asllanit. Frati donte të sigurohej nëse ai vërtet ishte pagëzuar. Asllani thoshte është e mundur, frati thoshte duhet të jemi të sigurtë. E Zefi thoshte, se ai i siguronte që nuk është mëkat: - Mëkati juaj në qafë teme. Unë jam i sigurt, që këtë drej që na i ke prua, gjyshja e tij e paska pagëzua.

Shumë prej nesh jemi pagëzuar në këtë mënyrë. Ai mendohej t'i shpjegonte fratit se si në kohën e Skendërbeut, Argjipeshkvi Pal Engjëlli i kishte mësuar gjithë shqiptarët, që të pagëzonin fëmijët e tyre tuj qitë ujë në kokë e tuj thanë: *Unë po të pagëzoj, në emen të Atit e të Birit e të Shpirtit Sherijt.*¹²⁶

- Edhe gjyshja e këtij farë Sokolit tonë, s'ka gjetë bagmë, po ujë ka pasur. Kënde, unë të garantoj që ky Sokoli ynë është i pagëzuem. Në këto momente, ndërhyri

Gjela, e cila po ashtu e konfirmonte se i kishte pagëzuar gjysmën e familjes së vet. Ajo, po ashtu, shpjegonte se veç dikur vonë, kur nënat e tyre mund të shtegtonin, i çonim në Letnicë për të marrë bajmin në kishë.

Në fund u bind edhe frati, edhe Asllani. Por frati nuk donte të rrëfente një mysliman, vetëm për faktin që gjyshja e kishte pagëzuar si fëmijë, pasi ai s'kishte jetuar asnjë ditë si i krishterë. Në këtë çast përkthyesi iu drejtua, duke e përbe në Krishtin e në hosten e shenjtë, që ishte në shami. I thoshte:

- Deri sot, unë jam kanë Asllan, por të betohem në Krishtin tënd, që prej sot do të jetë edhe i imi. Sot e mandej, unë do të jem vetëm Sokol. Dhe nuk do t'i bie ma mohit besimit të krishterë, edhe nëse më duhet të duroj vuajtjen e krejt këtyre burrave!

Vetëm mbas këtyre fjalëve, frati pranoi ta rrëfente. U ul në gjunjë para hostes së varur në pemë dhe u lut:

- O, Zot Jezu, ti që je i gjendshëm këtu pranë nesh, pranoje fenë e këtij burri. E nëse jam duke gabuar, më fal po të lutem.

U ngrit përsëri në këmbë dhe iu drejtua përkthyesit të vet, që e kishte marrë veten:

- Tash jam gati me dëgjua rrëfimin tënd.

Kurse të tjerëve iu dha shenjë që të largoheshin sa ma shumë, në mënyrë që të mos dëgjonin.

Por Sokoli insistonte me çdo kusht që të gjithë të rrinin e ta dëgjonin rrëfimin e tij.

- More djalë, rrëfimi është sekret, vetëm mes teje e fratit – ndërhyri Zefi.

- Jo! Jo! Dua ta dëgjoni të gjithë, – tha Sokoli.

Edhe rreth kësaj çështjeje u bë një debat i gjatë, por në fund u dorëzua frati dhe pranoi propozimin e Sokolit që të ndante rrëfimin e tij në dy pjesë. Atë publik dhe atë personal-sakramental. Kështu që zgjidhjen nga mëkatet do t'ia jepte në rrëfimin personal. Pasi heshtën të gjithë, Sokoli nisi rrëfimin e vet:

- U bë një kohë e gjatë, që kur frati mori në thua¹²⁷ mbi këmbën time, në pazarin e madh të Stambollit. Që atëherë e deri më sot e kam përcjellë hap pas hapi dhe kam parë se si rreh zemra e një prifti për besimtarët e vet. Çdo hap që bëja para, gjatë përcjelljes së fratit tuaj, në mendje dhe në zemër kthehesha mbrapa, duke e kujtuar të kaluemen teme. Kjo gjendje vazhdoi derisa ai ju gjeti ju dhe unë gjeta veten teme, fenë e të parëve të mi dhe njerëzit e gjakut tim.

Jam rritur me fëmijët e oborrit të Portës së Lartë, pasi gjyshi im kishte shitur shpirtin e tij, për të marrë këto privilegje. Gjyshja ime kurrë nuk e kishë pranuar këtë fakt. Qëkur gjyshi e bëri këtë hap, ime gjyshe u vesh në zi, gëzim ma nuk kam pa në fytyrën e saj, kurse sytë nuk iu thanë deri sa shkoi në varr e ngrata. Të vetmen herë kur e shihja të lumtur, ishte momenti kur me përqaftonte duke m'i përsëritur ata fjalët e famshme “*Bagmë nuk ke! Po ujë të kam qitë, Sokoli i nanës!*” Më kujtohet si sot që, posa më lëshonte nga përqaftimi, asaj i mbusheshin sytë me lot e i fshinte gjithmonë me cepin e shamisë së zezë që bartte mbi kokë.

Im atë u punësua në oborrin e sulltanit si hyzmeqar; aty ai fitonte mjaftueshëm për të më dhanë mua

shkrim e lexim. Ai ishte njeri i mirë, por ishte tërësisht i nënshtruar dhe donte që ne fëmijët t'iu ngjanim turqve në gjithçka. Ai bile, nuk donte që në shtëpinë tonë të flitej shqip. Këtë shqipe që e di e kam mësua prej gjyshes, dritë pastë. Por ajo vdiq shpejt, pak vite pasi arritëm në Stamboll. Edhe kur ndërroi jetë, më la amanet një grusht dhe që e kishe lagur dhe e kishte bërë si një kulaç të vogël. Kur u sëmur, ma dha në dorë, duke më porositur ta fshihja e kur të vdiste t'ia hidhja në varr. *“Është dhé Kosove”*, më tha. Ditën që vdiq, shkova, mora atë copë dheu, por kur dola në korridore, pashë tim atë që më kishte përcjellë. Nga frika, më ra ai bangës dheu nga dora, e kur u hap, prej aty doli një kryq i vogël druri. Sa e pa im atë, u trishtua për së tepërmi, mblodhi atë dhe vrik-e-vrik, dhe e hodhi jashtë nga dritarja. Mandej, më kapi për dore e më çoj te oxhaku i shtëpisë, ku e hodhi kryqin prej druri, duke më thënë, *“po të pashë edhe njëherë këso gjërash, do të djeg edhe ty në zjarr!”* Kur i thashë që gjyshja ma kishte lënë amanet që t'ia hidhja në varr dheun e Kosovës, imë atë u tërbua edhe më shumë. Ai filloi të nemte gjyshen *në xhehenem do të digjet qafirja! Kurrë mos e paftë fytyren e Allahut!* Tani po e kuptoj se sa mizor ka qenë im atë me gjithë familjen vet për të gëzuar privilegjet e pushtuesit dhe sa i lig paska qenë ai ndaj meje duke më konvertuar mendjen, shpirtin dhe gjakun në otoman, turk e mysliman.

Një ditë si për ditë, në sarajet e Portës së Lartë kishte ndodhur një helmim, kështu që bashkë me disa hyzmeqarë të tjerë, ia prenë kryet edhe tim eti. Mirëpo unë, që isha mësuar nga ligësia e tij, nuk mund të

mendoja jetën jashtë sarajeve të bukura, pa haremet që mund t'i përdorja e pa hyrijet¹²⁸ e dylberët¹²⁹ që i kishim me bollëk e na i ndërronin çdo dy-tri vjet, me më të bukura e me ma të reja. Kështu që hoqa dorë nga im atë, duke e konsideruar tradhtar të oborrit siç e kishin etiketuar gjithë të tjerët. Shokët e mi në oborrin e Portës, nuk morën vesh që edhe im atë ishte ndër ata që iu ishte prerë koka, filluan të më shihnin me një sy dyshimi. Ndërkohë që, për t'i bindur ata se i kisha ra mohit tërësisht, më kërkuan që t'ia pshurrja varrin. Edhe unë e bëra këtë.

Të gjithë të pranishmit, kur dëgjuan këtë, lëshuan një oshtimë neveritëse, por, që të mos pengonin rrëfimin, mbuluan gojën me shuplakën e dorës. Frati, duke vënë gishtin tregues mbi buzë, pa bërë za, u kërkonte që të heshtnin, në mënyrë që të mos ndërprisnin rrëfimin e përcjellësit të tij. Mirëpo Sokoli nuk u shqetësua fare, ai konfirmoi se e kupton reagimin e tyre dhe vazhdoi rrëfimin e tij rëqethës:

- Pritni, se nuk kam mbaruar, kam ende gjëra edhe më të rënda që kam bërë, pasi dhunova varrin e tim ati, rifitova besimin e shokëve e pastaj edhe të prindërve të tyre, kështu që për shumë vite sulltani më mori këshilltar të jashtëm. Pra, sa herë kishte raste të merrte ndonjë vendim lidhur me arnautët, më thërriste mua për të dëgjuar ndonjë këshillë. Unë që kisha mësuar për tradhtinë, nga gjyshi dhe im atë, hilen e dredhinë në oborrin e Portës së Lartë, dyftyrësinë nga shokët e mi, po edhe duke pas frikë që do të humbja privilegjet që i gëzoja, sa herë që më kërkonin këshilla, unë iu

propozoja më të keqen për shqiptarët. Vetëm kështu, në oborr rritej besimi tek unë.

Edhe kur më thirrën, për të më pyetur për çështje tuaja, unë iu propozova që t'ju binin këtu. Ata, kishin frikë nga të huajtë e donin t'u hiqnin qafe në një mënyrë apo në një tjetër, duke qenë që në këto kënetat ishin shfarosur shpejt shumë njerëz, sjellë këtu para jush. Kuptoni pra, se të gjithë ata njerëz që kanë vdekur, janë fryt i fajit tim. Po edhe vuajtjet tuaja i kam shkaktuar unë.

Tani më thuaj, more frat, a ka Zot, që më fal mua, që jam dëfryer me dylbera e me hyri, që kam jetuar në kurriz të të tjerëve, që nuk e kam çua deri në fund amanetin e gjyshes sime, që e kam mohuar tim atë në një mënyrë kaq të turpshme. Mbi gjitha, që u kam shkaktuar dhimbje, trishtim, mjerim e vuajtje gjithë këtyre njerëzve të mirë e shumë tjerëve si këta.

Këta, që s'kanë ditur të mohojnë asgjë nga e vetja e as të lakmojnë asgjë nga pushtuesi, por kanë qëndruar si trima të fortë e të pathyeshëm deri më sot. Jo vetëm në trojet e veta, por po qëndrojnë edhe më fort në këtë vend të shkretë të Anadollit.

Kur Sokoli ndaloi të marrë përgjigjen, të gjithë heshtnin duke pritur se cila do të ishte fjala e fratit.

Pas kësaj, frati u çua në këmbë, kapi me dorë atë shaminë që ishte varur në pemë, mori aty hosten, e ngriti me duar lart dhe tha:

-Me mundimet dhe vdekjen e Zotit tonë, Jezu Krishtit, janë falur mëkatet tona. Mëshira e tij është më e madhe se të gjitha mëkatet e tua. Këndeji beso, o bir,

që Krishti, i cili me dashni i ka pranuar vuajtjet tona, Ai, me të njëjtën dashni, i fal edhe mëkatet e tua.

Kur frati i tha këto fjalë, të gjithë ranë në gjunjë duke madhëruar Zotin, kurse Sokoli u shtri përdhe duke qarë e duke dënesë, i mëshonte tokës me duar dhe pastaj u ngrit dhe e përqafoj fratin.

U kthye nga të pranishmit duke iu thënë:

- Unë po besoj që Zoti është më i mirë se ne, e po na falka tana mëkatet, po ju që nuk jeni Krisht, a mund të më falni mua për gjitha këto të zeza që ju kam shkaktua?

Frati mbeti i shtangur, të tjerët ranë në heshtje për të menduara pak sa, kurse Gjela plakë u çua në këmbë dhe e kapi për dore, e ktheu kah njerëzit e vet dhe i foli:

- Kqyr këtu, more burrë i botës! Të zezat që i paske ba ti, qenkan mos me i mbajtë toka. E, leje ma zemra njeriut. Krishti i mshirshëm nëpër zgjidhjen e fratit, t'i ka falë mëkatet e tua.

E mbaje mend mirë! Ne kemi vuajtur se i kemi besuar Krishtit e jo pse je kanë i keq ti. Kush beson në Krishtin duhet t'i përngajë Atij në gjithçka. Si të tillë që jemi ne, duhet të falim. Pra, në emër të të vdekurve dhe të të gjallëve, unë po të fali me gjithë zemër. Sot, kur i ke ra mohit okupatorit të trojeve tona dhe të gjitha të zezave tuaja, të përqafoj me gjithë shpirt e të kam vëlla për jetë.

- Të kemi vëlla, - thanë gjithë të tjerët njëzëri, tuj e pohua atë që tha Gjela.

Rrëfimi ia lehtësoi shpirtin Sokolit po fjalët e Gjeles ia plasën zemrën. Britma e të tjerëve ia këputi këmbët. Ra si thes gërmuq¹³⁰ në tokë. Qante e përsiatte me

dënesë. Lotët i dilyn edhe fratit, bashkë me të gjithë të tjerët. Vaji, gjama e vajtimi ishin gjithnjë të pranishëm në kasollet e të mërguarve, por kësaj radhe kjo qarje ishte më ndryshe, sepse nuk vinte si pasojë e trishtimit dhe e dhimbjes, por nga përjetimi i madh i gëzimit dhe dashurisë. Disi, edhe lotët që rrëshqitnin faqeve të fytyrave të zbehta, kur arrinin te buzët, ishte i njelmët, megjithatë nuk e kishin ma atë të hidhurën e dhimbjes, ankthit e trishtimit.

Derisa zgjati kjo gjendje, njerëzit herë klithnin e herë ndërpritnin vajin e thoshin: *Je i falun!* Dikush tjetër i thoshte: *Falë të koftë!* E dikush tjetër përsëri pëshpëriste: *Të kemi vëlla!*

Kur u qetësuan paksa, Sokoli u ngrit në këmbë dhe prapë e mori fjalën:

- E ndiej që më është përtëri shpirti. Më duket se kam rilindur edhe njëherë. Besoj në Krishtin dhe ju falënderoj ju.

Ndërsa i thoshte këto fjalë, ai i përqafonte të pranishmit në nderim të falënderimit për dhuratën e faljes që kishte fituar. I mori ngrykë, një nga një deri edhe fëmijët e porsalindur. Gjatë këtij veprimi, i përsëriste fjalët e tija, *tani unë kam lindur përsëri*; veç kësaj, dikujt i thoshte *unë nuk meritoj faljen*, dikujt tjetër *ta di për nder!* E mandej, një tjetri, *ju jeni shenjtorë*.

Pasi përfundoi gjithçka në këtë mënyrë, frati nxori nga gjiri i tij një letër ku kishte mbështjellë paratë, që ia kishte dhanë ipeshkvi në Stamboll, e iu kaloi për nevojat e tyre.

Zefin e kishte zanë gjumi. Ai nuk ishte zgjuar si zakonisht, për të dalë në vendin e caktuar, aty ku takohej pothuajse për çdo ditë, qëkur kishin blerë duhan me Pjetrin e Kolën.

Kola e Pjetri, tashmë kishin filluar punën me mjekët. Pasi ditë më parë, në “kampin” e tyre, kishin arritur mjekët, motrat e nderit dhe disa asqerë tjerë që kishin sjellë me vete ushqime, veshmbathje dhe ilaçe. Një nga mjekët ishte turk, që e kishte caktuar Ali Efendiu. Kurse tjetri ishte francez, dërguar prej ambasadorit të Francës. Ata të dy shkonin shumë mirë me njëri-tjetrin. Me karadaklinjtë ata flisnin turqisht, por mes tyre merreshin vesh frëngjisht. Turku rrinte nën një çadër që asqerët kishin ngritur në oborrin e kasolleve dhe mjekonte të sëmurët, kurse francezi shkonte kasolle në kasolle, kontrollonte gjendjen dhe merrte ata që kishin nevojë më urgjente për trajtim mjekësor. Ata që ky i caktonte për mjekim, Gjoni me djemtë e vajzat e reja i merrnin dhe ia dërgonin mjekut turk. Vërtet, ambasadori i Francës dhe Ali Efendiu ishin marrë vesh për këtë gjë, në mënyrë që t'i iknin çdo lloj dyshimi për

paraqitje të njëanshme të situatës në terren.

Kur mjeku francez hyri në kasollen e Zef Gashjanit, pa dy burra shtritë në fieri. Zefi u çua vrik, pa kuptuar se çfarë po ndodhte. Mjeku mendoi që ndodhej në gjendjen e atyre dy të shkretave që i gjeti në kasollen më përtej. E kapi ngadalë për dore dhe filloi t'i fliste një turqishte me theks francez që Zefi në atë kllapi që ishte, s'arrinte të kuptonte asnjë fjalë. Për fat, në derë u duk Gjoni që nisi të bënte gallatë me Zefin.

- Çohu more, se u ba dreka!

Por, kur pa që Zefi ishte zanë ngusht, nisi të arsyetonte para mysafirit. I thoshte atij:

- Që kur kemi dalë prej shtëpie, im atë s'ka bërë gjumë të rehatshëm, pasi bart mbi supe të gjithë përgjegjësinë e vuajtjeve tona. Por, qyshse keni ardhë ju, ky po fle si kingj.¹³¹

Zefi kuptoj shpejt se e kishte rrejtë gjumi, mori mallotën e vet, e vuri krahëve dhe doli jashtë duke murmuritur:

- Mjerë unë! M'u paska marr fytyra.

Mjeku iu afrua vëllait të Zefit, që vendësit ia kishin thye këmbët. E thirri Gjonin që ta ndihmonte, e kapën të dy për krahësh dhe e çuan jashtë për mjekim.

Frati gjendej tek asqerët që kishin ardhur bashkë me mjekët e po bisedonte gjatë me një person, që, si duket, kishte ardhur në emër të qeverisë në Stamboll. Në anën tjetër, motrat e nderit, lidhnin plagët e ndryshme, u ndanin ilaçe të sëmurëve, sipas udhëzimeve të mjekëve dhe u jepnin grave sapun për të larë rrobat dhe një

pluhur dezinfektues për kasollet e tyre.

Zefi thirri Kolën dhe Pjetrin, që të takoheshin te vendi i përditshëm. Ata po bisedonin e po mahniteshin se si Zoti, kohët e fundit, kishte filluar t'i bekonte me të mira të shumta. Ata kundronin se si ishin vu në punë: të gjithë djemtë ndihmonin mjekët në bartjen e pacientëve prej kasolleve dhe anasjelltas, vajzat me murgeshat merrnin pjesë në shpërndarjen e ilaçeve, gratë lanin e shpërlandin të gjitha njëherësh, pasi tani kishin kova mjaftueshëm. Në anën tjetër, të moshuarat përkundnin nipat e tyre të lindur në Anadoll. Burrat bartnin ndihmat dhe pastronin vendin rreth e rrotull, nga eshtrat e kafshëve dhe mbeturinat tjera që gratë hidhnin jashtë nga kësulata.

Ndërkohë, burrat në moshë, Zefi, Kola edhe Pjetri, rrinin nën hije dhe pinin duhan.

- He mor Zot! Sa mirë me i pa të gjithë në punë, – tha Pjetri dhe vazhdoi: – Po këta njerëz na kthyen edhe njëherë jetën, more. Pa shihi se si lëvizin të gjithë si bletët rreth zgjonit të tyre.

- Lëre! Lëre se, si duket, jo vetëm që shpëtuam, por na janë hequr gajlet¹³² neve pleqve, – i a priti Kola duke fërkuar mjekrën dhe vijoi:

- Na është garantuar siguria; lirinë e fesë e morëm e s'po na tundon askush, për këtë punë; bukë, kripë e duhan kemi ba mjaft. Tani, me këta mjekë e këto ilaçe, edhe shëndeti ynë do të përmirësohet. Njerëzit s'do të vdesin si më parë, për asgjë; fëmijët tanë do të rriten ma të shëndetshëm. Vajzat e nuset tona do të duken më të bukura, kurse djemtë do të behën më të fortë.

- Po mor, po, – ndërhyri Zefi që kishte pushuar deri vonë – duhet t'ia dimë për nder Zotit e fratit, për të gjitha këto të mira. A e dini ju që po bahet një motmot e gjysmë, që kur na kanë dëbuar prej kullave tona. E falënderojmë Zotin, që i ktheu edhe njëherë sytë kah ne, por jemi ende larg të mirave që i kemi pasë në vendin tonë.

A e keni harrua se çfarë burrash të pashëm kemi qenë? Se si na rrinte plisi, bardh si bora në krye. Se sa të fortë ishin burrat e sa trima ishin djemnia. Se si ishin të begata sofrat tona me mish e bylmet. Po si ngopeshim me erën e mirë të bukës, deri sa piqej në çerep. E si freskoheshim me ujët e kronit. A nuk ishte bukur kur në mëngjese, dëgjoje bylbylin e këngën e tij, delet e kingjat në blegërimë. Se si jehonte në male kënga e çikave e pushka e trimave. Po si përzihej fyelli i çobanit me kambanën e cjamin e të dashit. Se si mblihdeshim te vendi i kishës e si shkonim me uratë në gojë te Kisha e Zojës...

Ndërsa po bisedonin kështu, hala pa e përfunduar Zefi mirë fjalën, u afrua frati së bashku me dy persona të tjerë. Njëri ishte nga qeveria, i dërguar nga Ali Efendiu, e tjetri ishte zëvendëskonsulli i Francës, në Bursa. Ata filluan të bashkëndanin informacionet që kishin bashkë me këta tre burra, pasi që frati iu kishte bërë më parë me dije se këta ishin liderët e të dëbuarëve.

I pari e mori fjalën frati, i cili po u thoshte tre të moshuarëve:

-Ky vend nuk është i shëndetshëm për të jetuar. Prandaj, përkohësisht do t'iu bartim në shtëpi tjera,

në një vend të shëndetshëm.

- Për qiell e për dhé, ne nuk duam shtëpi të huaja. Të na kthejnë në shtëpitë tona! – reagoi Zefi.

- Po në tokat tuaja do të jetë problem. Pasi atje kanë shitë tokat e shtëpitë tuaja e ju s'keni ku të ktheheni. Ia priti nëpunësi i Portës së Lartës.

- Jo mor, jo! Ju kanë rrejtë! - Po thoshte Pjetri. – Kush i ka blerë shtëpitë tona. Pastaj, edhe nëse i ka ble dikush, ata kushërinjtë tanë janë, do të na i kthejnë, nëse ju u jepni lirë që i keni marrë për shtëpitë tona.

- Mirë, mirë! Por njëherë nuk mund të flasim për këtë gjë, - tha zëvendëskonsulli, – pasi dimri po vjen e ju duhet të mendoni për shëndetin e fëmijëve tuaj. Mandej, në pranverë mund të flasim edhe për këto gjëra. Tani për tani, edhe po të ishte e mundur, është e paarsyeshme të mendojmë një gjë të tillë, sidomos në këtë kohë, në prag të dimrit. Një udhëtim i tillë në dimër është i rrezikshëm. Këndeju do të shpërnguleni në Filedare, atje do t'ju vendosim nëpër shtëpi dhe do të jetoni shumë ma mirë. Në pranverë do të keni edhe toka për të punuar, kështu që do të mund të keni bukë tuaj.

- Jo mor jo, - ia ktheu Pjetri - ne duam të kthehemi në vednin tonë e të punojmë tokat tona, prej të cilave kemi hangër bukë gjithmonë, sepse vetëm ajo bukë na kthen shnetin neve.

- Pritni pak, - ndërhyri Zefi, – nëse këta njerëz kanë menduar kaq shumë për ne, ne nuk duhet të jemi mosmirënjohës. Këtu po vdesim nga gjithë kjo erë e

keqe, pa ujë të pijshëm, edhe marrja e një rruge aq të gjatë dimrit nuk është punë e mençme. A ju kujtohet se si kemi kaluar verës, kah kemi ardhur?! Po tash dimrit? Po le të ndigjojmë fratin njëherë!

- Sa për mua, unë ju kam thanë fjalët e mia, – tha frati, – nëse bëhet fjalë për një fazë kalimtare, ne do të duhet të bëjmë këtë gjë që na kërkohet, por nëse është një mënyrë për t'ju shmangë kthimit në vendin tuaj, kjo gjë, edhe për mua, do të jetë e papranueshme. Veçse, ne duhet t'i besojmë Francës, unë besoj se nuk do të na zhgënjejnë.

Tri ditë rresht, burrat kërkuan të vdekurit e tyre që muajt e parë i kishin varrosur nëpër kënetë, pasi s'kishin varreza për ta, po as vegla për t'i varrosur, thjesht i kishin mbuluar me dhé e baltë që kishin arritur të mblidhnin e me duart e tyre. Dikush e mbante mend vendin, dikush hamendësonte për së afërmi, e dikush tjetër kishte harruar tërësisht se ku i kishte varrosë njerëzit e vet. Kjo ndodhte për faktin se kryqet i kishin hequr vendësit, kurse barishtat e kënetës mbulonin tashmë gjithë sipërfaqën.

Mjekët ndenjën disa ditë me ta, të sëmurët filluan ta marrin veten. Gjela plakë ndihej shumë më mirë e mund të fliste me zërin e vet të plotë, burrave kishte filluar t'iu vinte pamja e vërtetë natyrore, gratë ndiheshin më mirë, rinia e fëmijët luanin rreth kasolleve plot shpresë, e gëzoheshin që nuk do të detyroheshin më të mblidhnin barishta e as të zinin ngjala nëpër kënetë. Tani ata kishin çka të hanin, pasi mysafirët kishin sjellë ushqime të mjaftueshme për të gjithë. Të rriturit kishin

mbledhur para derës së kasolleve rraquet e veta dhe po prisnin karrocat që zëvendëskonsulli dhe përfaqësuesi i Ali Efendisë, kishin porositur për t'i transportuar gjërat e tyre dhe vetë ata.

Kur arritën në Filedare, u vendosën nëpër shtëpi, që kishin marrë me qira dhe në një fermë që kishte ofruar, një nga ministrat e Portës së Lartë. Të gjithë ishin të preokupuar me punët e veta. Frati angazhohej, që të udhëzonte murgeshat, në mënyrë që ato të dinin sa më shumë për mentalitetin e besimtarëve të tij, sepse do të vazhdonin të rrinin me ta edhe për dy javë të tjera, në Filedare; mjekët përgatitnin listën e emrave të pacientëve dhe përcaktonin barnat që duhet të merrnin gjatë dy javëve në vijim. Konsulli me të tjerët që kishin ardhur nga Stambolli, kujdeseshin që të sistemonin llogaritë e tyre për shpenzimet që kishin bërë. Gratë, djemnia e vajzat, kujdeseshin që t'i sistemonin gjërat e veta nëpër shtëpitë përzgjedhura, po edhe i shijonin rrobat e reja që kishin marrë.

Zef Gashjani, Kolë Sopi e Pjetër Koliqi, si gjithmonë, dridhnin duhan e pleqnonin hallet e tyre.

- Ne shpëtuam, o Kolë, - po i thoshte Zefi, - por besa jonë nuk mund të shkojë në vend pa u kthye në shtëpitë tona. E pa dalë njëherë, para Maliq bej Gjinollit, me tirqit e mi të bardhë dhe me plisin e Pirros në krye. Dhe me atë shkopin që në dorezë, në vend të kërrutës, patëm vendosë kryqet. Mandej, edhe nëse po, le të më dalë shpirti.

- Leje, sot këtë muhabet, o Zef trimi, po le të marrim veten këtë dimër e të ngulim këmbë që këta njerëz të

mos na harrojnë këtu. Po të vazhdojnë të na ndihmojnë, që të kthehemi nga ku kemi ardhur.

Pas dreke, frati i thirri të gjithë që të bëheshin bashkë, dhe nisi t'u thoshte:

- Mua po më thonë që jam ftohur keq e që mushkëritë e mia janë duke mbaruar tërësisht. Prandja më duhet të shkoj me ta në Stamboll, për trajtim më të mirë shendetësor. Motrat do të qëndrojnë me ju edhe dy javë, që t'i trajtojnë të sëmurët me ilaçe e t'ju ndihmojnë të përshtateni në këtë vend të ri. Ushqime dhe para keni për një kohë të gjatë, më vonë, do t'ju sjellin prapë. Meshën e kemi thanë në mëngjes e hostjen po jua la këtu, që të luteni pranë saj. Kur të rregulloni të gjitha gjërat, motrat do të shohin se ku do të jetë vendi më i përshtatshëm dhe do t'ju tregojnë se ku do të luteni.

- Mirë frato, ty Zoti të ruajtë, e të gjithë ata që na nxorën nga ai mjerim, Zoti i shpërbleftë me të mira. Por eshtrat e të vdekurve tanë, edhe shpirti ynë i gjallë, nuk do të gjejnë prehje, po s'na kthyet në tokat tona. Atje ku do të kemi fe, atdhe, Kanun e zakone, ku mund t'i nisim krushqit me flamurin tonë me shqiponjë. Edhe ku mund të këndojmë këngët tona kreshnike me lahutë e çifteli...

- Ju premtoj që do të luftoj deri në fund, për t'ju çua te Kisha e Zojës, që të lutemi të gjithë së bashku atje e të lypim bekimin asaj. Por më duhet të them që Sokolin do ta marr me vete, pasi ai më duhet në çdo hap.

Pas kësaj fjale, të gjithë më radhë filluan të përshëndetnin e të përqaфонin fratin. Mbas kësaj, falënderuan mjekët e autoritetet e tjera që ishin

kujdesur për ta.

Me dashuri e mall e përqaфонin edhe Sokolin. Kur i erdhi radha Zefit, për t'u përshëndet me Sokolin, ai e mori ngrykë dhe i tha disa fjalë në vesh, që nuk u kuptuan. Por Sokoli bërtiti më zë të madh:

-Unë kam lindur përsëri në mesin tuaj, dhe për besën që keni lidhë ju. Unë kurrë ma nuk do t'i bie mohit Krishtit, do të shkoj të puth varrin e babës. Po ashtu do të hap varrin e gjyshes e do të vë brenda një kryq.

Pasi u larguan mysafirët, motrat shkuan të thonë uratët e veta, e të tjerët u shpërndanë secili në punë të vet.

Për të internuarit tani kishte filluar një jetë e re, plot gëzim e shpresë. Edhe pse tashma ishte e ditur që

dimrin duhet ta kalonin në Filedare.

Një natë dimri kur të ftohtit kishte ngrirë rrugët e Stambollit, ambasadori francez kishte thirrur për darkë kolegun e tij të Mbretërisë së Bashkuar dhe atë të shtetit të Vatikanit. Vërtet, qëllimi kryesor i kësaj darke ishte, veç më i ditur. Kur u ulën në tavolinë, menjëherë iu tha të ftuarve:

-Nuk ndihesha mirë i vetmuar në këto ditë të ftohta, pasi mendja ime më shkonte pandërprerë të ata të mjerët, që autoritetet i kanë detyruar të vuanin aq shumë për shkak të besimit. Dhe në këtë kohë, ata po e kalojnë dimrin nëpër ato shtëpi, që as Mbretëria e Bashkuar, s'mund t'i ngrohë dot.

-Po, lexova raportin, që më keni dërguar, – ndërhyri shkëlqesia e tij nga Mbretëria e Bashkuar. - Ishte vërtet e neveritshme të lexoje për të gjitha ato situata të tmerrshme që kanë përjetuar këta të shkretë. Por mua më është thënë që gjithçka vinte nga pandërgjegjshmëria e autoriteteve lokale atje, të cilët kanë keqpërdorë pushtetin, për të ndëshkuar këta të mjerë. Kjo gjë më ka bindur, por nuk e kuptoj pse po

hezitojnë t'i kthejnë në shtëpitë e tyre.

- Mund të konfirmoj që qeveria ime, pasi ka lexuar raportin e At Hilarionit, më ka udhëzuar që me forcë të kërkoj vënien e drejtësisë për ta. Po, edhe ndëshkimin e menjëhershëm të atyre që kanë shkaktuar këtë padrejtësi kaq të madhe.

- Po edhe vetë të internuarit kërkojnë me çdo kusht që të kthehen në vendin e tyre, – ndërhyri me komentet e veta Delegati Apostolik. - Dhe vazhdoi duke i shtruar pyetje ambasadorit francez. - Insistimi i qeverisë për të vënë drejtësinë në vend, a nënkupton edhe kthimin e këtyre të mjerëve në shtëpitë e tyre?

- Kjo është një çështje e ndërlikuar dhe shumë komplekse, – mendohej t'ia jepte një përgjigje sa më bindëse ambasadori i Francës, i cili vijoi me argumentimet e tija. – Sipas dëshmimeve që kanë sjellë të nderuarit etërit lazaristë, shumë të nderuarat motrat e Shën Vinçencit dhe ai frati françeskan që është dëbuar bashkë me ta, të internuarit ngulin këmbë të kthehen në tokat e tyre.

- Kanë të drejtë, - ndërhyri Delegati Apostolik, – vetëm ashtu do të kishte kuptim qëndrimi i qeverisë tuaj “që të çohet në vend drejtësia”.

- Kështu mendoj edhe unë, – konfirmoi ambasadori i Mbretërisë së Bashkuar.

- Është për t'u admiruar mendjehollësia Juaj, dhe konstatiimi logjik i Shkëlqesive Tuaja, por realiteti faktik na shtyn të mendojmë për një zgjidhje alternative, - tha ambasadori i Francës.- Mandej vazhdoi shtjellimin

e mëtutjeshëm lidhur me pragmatizmin politik të çështjes. Ministri i Punëve të Jashtme, Ali Efendiu, më sugjeron që të internuarit të kthehen në një vend tjetër të Perandorisë, atje ku jetojnë shqiptarë gjë që do të thotë se do të jenë në mesin e njerëzve të tyre dhe traditave etnike. Por, kthimin në Karadak e shohin si vendim të gabueshëm, mbasi kthimi do të shkaktonte trazira në lokalitetin e tyre. Po edhe për Portën do të ishte vështirë të garantonte vijueshmërinë e jetës së qetë të të internuarve.

Lidhur me këtë argument, unë kam thirrur këtu konsullin tonë në Janinë, sepse ai, duke shërbyer në ato anë të Perandorisë, ka arritur të njohë më mirë rrethanat në terren, por edhe të njohë mentalitetin e popullatave atje. Prej tij kam mësuar shumë gjëra që nuk i dija, pasi këto punë të gadishullit ishin aq të ndërlikuara, bile herë-herë, edhe të pakuptueshme.

Duke i lidhur gjërat që mësova nga shumë i nderuari konsull dhe argumentet që m'i jepte Ali Efendia, mprehtësia e mendjes më thotë, që të internuarit nuk mund ta quajnë drejtësi asnjë zgjidhje që do të përjashtonte kthimin në shtëpitë e tyre të mëparshme.

Por, në anën tjetër, për autoritetet lokale dhe për Portën e Lartë, kthimi i tyre do të ishte poshtërimi më i madh që mund t'ju ndodhë. Këndeje, ata janë të gatshëm për çdo alternativë tjetër.

Kështu vazhdoi biseda mes tyre dhe gjatë gjithë darkës nuk arritën të shqyrtonin asnjë argument tjetër. Në fund u pajtuan që “vënia në vend e drejtësisë”, do të thotë: kthimi i të internuarve në shtëpitë e tyre

të mëparshme; ndëshkimi i shkaktarëve të këtyre padrejtësive në bazë të peshës së fajit individual dhe se kostoja e shpenzimeve të udhëtimit për kthimin e të internuarve, për kompensimin e dëmit të shkaktuar, për të rikthyer shtëpitë dhe bagëtitë e konfiskuara, t'i faturohen buxhetit perandorak. Kurse ndihmat tona do të shkojnë për të siguruar ushqim, veshmbathje dhe ilaçe për ta. Për të realizuar këto qëllime, u ra dakord që të vazhdonte përpjekja e ambasadorit të Francës, i cili do të kishte autorizimin e plotë, që të thirrej në vullnetin e dy të tjerëve.

Menjëherë, të nesërmen, ambasadori i Francës, i

shkroi një letër Ali Efendisë dhe i kërkoi një takim urgjent.

Pranvera kishte filluar të shpërthente e natyra po ringjallej dita-ditës. Dushku i ri, kishte filluar t'iu jepte jetë zabeleve, shkurreve, maleve, si dhe majës së Stublavaçës. Pemët e fushës kishin filluar të qitnin lythat e rinj, në livadhet e blerta aty-këtu kishin nisur të dilnin lulet e ndryshme. E gjithë kjo i jepte natyrës një sharm që nënkuptonte se po ringjallej përsëri gjithçka që në dimrin e kaluar mendohej se kishte vdekur.

Në këtë mëngjes pranvere, te mulliri i Ballabanëve hynë asqerët e Jashar Pashës e kërkuan që t'u piqej nga një kulaç. Kur plaku i Ballabanëve pa që me ta ishte edhe David Berisha, veç sa s'e lëshoi pika. Thoshte me vete. Po ky që të gjithë e njihnim si atdhetar?! Po edhe familjen e së bijës turqit ia kishin tretur në Anadoll. Qysh kur ky paska nisur bashkëpunimin me Jashar Pashën?!

Sa Bardh Ballabani po mendonte kështu e po bënte gati kuleçët për t'i vu nën çerep, David Berisha rrinte i habitur që s'po i jepte muhabet fare. Këndeji tha:

- Mua m'i piq dy kulaçe, o Bardhok!

- Po le të më thonë asqerët, – ia ktheu Bardhoku, duke menduar që po e provokonte.

- Asqerët i kam nën komandë unë, – po i thoshte Davidi, duke qeshur e duke i dredhur mustaqet.

- Mirë, mor mirë, – ia ktheu Bardhoku. – Kjo është puna juaj, se kush dhe kë komandon.

Kështu i foli me rezervë Bardhoku, pasi i ishte bërë mendja lamsh e nuk arrinte të kuptonte se si David Berisha fliste me aq autoritet para asqerëve. Ai ishte mësuar të shihte burrat e Shabanëve me asqerë, por ata rrinin si këlyshi me bisht ndër shalë. E ky tallej me ta para Bardhokut.

Kur Bardhoku vuri kuleçët nën çerep, mori kutinë e duhanit, që e kishte gdhendur me duart e veta, prej drurit të zemrës së lisit. Ngadalë iu afrua David Berishës dhe ia shtrini kutinë e duhanit, pasi kështu ishte traditë e burrave në nisje të kuvendimit. Qëllimi i Bardhokut ishte të dinte se çfarë donin asqerët në ato anë, sepse, sa herë që vinin ata, bëhej nami në zonë. Prandaj, deri sa po e dridhte cigaren e duhanit, po i thoshte Davidit:

- Po, si i ke nga shtëpia, si janë robtë, o Demush? - e pyeti Bardhoku.

- Në radhë të parë, unë nuk jam Demush, por David Berisha. E së dyti, nuk kam rob në shpinë teme, po kam familjarë që do të thotë prind e vëllazni, djem e çika, nipa e mbesa, kunata e bija.

- Po çka don me thanë ti me këtë? – pyeti Bardhoku përsëri.

- Kjo don me thanë që unë nuk jam ma laraman e që pjellën teme s'e mbaj për rob, por për dhuratë që më ka dhanë i madhi Zot, – i përgjigj Davidi.

- Po këta asqerë të Jashar Pashës, çka lypin kësaj ane! A nuk është kjo zonë nën sundimin e Maliq bej Gjinollit?

- Bej Gjinoli! Heee, i ngrati, – tha Davidi - E ka pasë. Ka mbaruar i shkreti!

- Po si paska mbaruar? – pyeti Bardhoku.

- Nuk di gja! Po kam marrë vesh që është nisë për Stamboll dhe është shkarkuar nga detyra.

Biseda mes Davidit e Bardhokut u bë interesante, kur ky i dyti, kuptoi që Davidi nuk ishte kolaboracionist, por udhërrëfyes i një ngjarjeje të madhe, që ai nuk donte t'ia thoshte.

Këndej, ai filloi ta përbente, e t'i përgjerohej që t'i tregonte se çfarë kishte ndodhur e çfarë e mire e kishte sjellë atë me asqerë në këto vise. Në anën tjetër, Davidi rezistonte që t'i jepte hollësira për misionin e tij. Kur komandanti hëngri kulaçin që kishte pjekur Bardhoku, filloi të ndërhyjë në bisedën e tyre, duke i thanë Bardhokut se po shkonin në Stubëll për të parë shtëpitë e disa laramanëve, që i kishin dëbuar dy tri vjet më parë.

Kjo e bëri edhe më kureshtar Bardhokun, kështu që Davidi u dorëzua.

- Do t'i them gjitha! Por dua të më thërrasësh këtu Hysenin e Shabanëve, sepse dua ta pyes se si po i bluan mullini i Gashjanëve dhe ai i Koliqve.

- Leje, mos u merr me të, se qysh i ka përfitua ato dy

mullinj, i fiku njerëzit. Merre me mend: E ka dyfishua ujemin,¹³³ – po i thoshte Bardhoku. – Po edhe i detyron të gjithë të bluajnë te ai. Mullini jem, bluan vetëm për fisin tem, ose edhe për ndonjë të panjohur...

- Mirë, mirë, shko e ma thirr, – po thoshte Davidi. – Se, për qiell e për dhë, s'ka me i blua ma, joo!

S'vonoj e erdhi Hasani i Shabanëve. Pasi u përshëndetën, nisi Davidi të rrëfente misionin që kishte marrë mbi shpatulla:

- Kohën e fundit u mërzita shumë, nuk dija se ku ta vritja veten, pasi më kishte marrë malli shumë për time bijë. Po edhe për Burrat e Besës që kishin qëndruar aq shumë. Dikur u hidhërova edhe me Zotin, që nuk i kishte dëgjuar lutjet tona, as nuk kishte pasë mëshirë për vuajtjet e tyre, po kishte lejuar që të treteshin diku në Anadoll. Kështu, një ditë e për ditë, shkova në Letnicë, po edhe atje fretnit më thanë se s'kishin haber¹³⁴ as për fratin e tyre, as për farefisn tonë.

Pasi u sorollata poshtë e përpjetë, vendosa të nisesha për Stamboll. Kështu, si sot tri javë, bash të Mërkurën e Përhime, shalova kalin dhe u nisa të përshkoja rrugën e këtyre martirëve të fesë. Kur arrita në Selanik, në një han, derisa po prisja që të nisej vapori, takova një kasnec¹³⁵ që po vinte prej Stambolli. Duke qenë që unë flisja mirë turqisht, ai as që e kuptoi që isha shqiptar.

Kështu që ai më tregoi se ishte duke çuar një ferman¹³⁵ te Hamza Pasha i Shkupit, lidhur me disa familje të internuara në Muhaliq. Boll u mundova ta dija përmbajtjen e fermanit, por ai nuk ma tregoi. Vërtet, as ai nuk e dinte, pasi fermani ishte i dyllës me vulën e

sulltanit. Halli më i madh i tij ishte se këtë punë e bënte për herë të parë në anët tona. E nisi të qante dert¹³⁷ me mua, lidhur me udhëtimin e tij drejt Shkupit.

Këtu unë ngela pa frymë. Kisha mbetur mes dëshirës për të shkuar para dhe kureshtjes se çfarë të reje po sillte ky farë kasneci, me fermanin sulltanor me vete. Kështu që vendosa të kthehesha me të në Shkup. I shpjegova se mua me qet rruga asaj ane. Në këtë mënyrë, ai pranoi t'i bashkohesha eskortës¹³⁸ së tij. Rrugës më tregoi shumë gjëra që kishte dëgjuar rreth laramanëve të internuar, si i quante ai. Kur mori vesh që unë dija të flisja edhe gjuhën shqipe, ai u shastis prej gëzimit.

Po e la se kjo është histori e gjatë, po shkurt e shqip, po ju them se “po kthehen burrat e besës”! Duke qenë që bej Gjinolli ka humbur pushtetin e tij dhe është thirrur në Stamboll, për të dhanë llogari, për padrejtësitë që ka ba kundër Burrave të Besës, Jashar Pasha, për të shpëtuar lëkuren e vet, më ka dërguar me këta asqerë që të përgatis rrugën e ardhjes së Burrave të Besës.

Deri sa Davidi po tregonte gjithë historinë e vet, Hysenit i zverdhej fytyra, në sy i shihej trishtimi, zemra tij përshepte rrahjet e saj, nisi t'i dridhej trupi, goja i mbeti hapur e mushkëritë nuk i shfrynin as gjysmën e oksigjenit që kishin thithur. Mandej nisi t'i dridhej mjekra dhe dora, këmbët nuk po i punonin më, por i kërcenin pa kontroll. Kështu që, kur i ngrati dëgjoji dëshminë e Davidit se “Burrat e Besës po kthehen”, ra si thes para këmbeve të tija.

E njëjta gjë nuk ishte me Bardhokun, i cili s'kishte pasur guximin t'iu bashkohej Burrave të Besës, por

me zemër dhe me familje e kishte admiruar guximin e tyre. Ky, kur dëgjoi Davidin, qerpikët iu ngritën mbi ballë, pellgu i syrit gradualisht po i mbushej me lot, veshët i hapeshin si llaposh duke u përpjekur të thithte çdo fjalë, mushkëritë e tija fryheshin e shfryheshin me një ritëm më të shpejtë, e zemra i ra në vend. Por, kur dëgjoi se po ktheheshin, Burrat e Besës, ai kërceu në hava, duke shprehur gëzimin e tij, sa që as nuk e vërejtí aspak Hysenin që ra përtokë.

Davidi me ushtarë ngritën Hysenin, e shtrinë mbi thasët e drithit dhe ia lagën fytyrën me ujë. S'vonoí dhe Hysenit i doli kllapia, por edhe Bardhoku arriti të qetësohej nga dalldia e tij dhe nisi të shtronte një milion pyetje. Dikur, filloi të flasë edhe Hasani, i cili tha që, nëse Burrat e Besës kanë fituar, shtëpia ime paska mbaruar.

Si plak i urtë që ishte, Davidi kuptoi që trishtimi i Hysenit nuk nënkuptonte mungesën e gëzimit për kthimin e Burrave të Besës, por trishtëoj për turpin me të cilin do të duhej të përballej, me përbuzjen që do t'i duhej ta përjetonte nga familjarët e tij, të cilët gjithnjë e akuzonin për lakmitar dhe mohues, për dëmin material që do t'i shkaktohej kur t'ia merrnin mullinjtë. Sidomos zemra tij trishtëoj, pasi mendonte që kur të kthehen Burrat e Besës, do ta qitnin fare ose më e pakta, do ta dëbonin nga katundi!

Edhe gëzimi i Bardhokut nuk i la përshtypje plakut, ngaqë, kur arriti të kuptojë që burimi i këtij gëzimi nuk ishte nga dashuria për Burrat e Besës, po më shumë buronte nga urrejtja e tij për Hysenin e gjithë shtëpinë

e Shabanëve.

Që të kishte një pamje sa ma gjithëpërfshirëse të gjendjes, plaku hodhi sytë te asqerët që kishte me vete; në fytyrën e tyre nuk arrinte të shihte asnjë lloj ndryshimi, varësisht gjithë asaj që kishte ndodhur para pamjes së tyre. Ata, thjesht pritnin udhëzimet e Davidit, që të vazhdonin zbatimin e urdhrat që kishin marrë nga Jashar Pasha. Po edhe rrogëtari i Bardhokut, nuk ishte mirë fare me këto punë; ai, më vete, vazhdonte punën e tij, shikonte jazin, kontrollonte gurin e mullirit dhe vëzhgonte çakallen, e cila e siguronte që guri i mullirit po furnizohej mjaftueshëm me kokrra kallamboqi. Kurse vëmendja e tij s' ishte fare aty. I ngrati, gjithnjë mbante mendjen te fëmijët dhe familja e vet që gëzoheshin kur iu çonte në shtëpi një strajcë mielli.

Duke i bluar të gjitha këto në mendjen e vet, ashtu sikur mulliri po bluante miellin, para syve të plakut u shfaq gjithë e kaluara dhe mendoi, po na të shkretit gjithnjë kemi qenë e zeza vetes, se po të ishim të pathyeshëm si Burrat e Besës, do ta shkelmonim qëmoti okupesin.

Kështu mendonte, sepse në fytyrën e Hysenit shikonte gjithë kolaboracionistët, përfituesit e lakmitarët. Te Bardhoku, vrente natyrën laramane të popullatës, që i përshtatej situatave siç thotë populli, *sipas motit kthe gëzofin*, që duke u munduar me ia hedhë turkut, ia ka hedhë vetes. Kurse, tek asqerët shihte njerëz pa zemër e pa emocion, që thjesht zbatonin urdhrat. Thoshte me vete, po këta dreqi i marrtë. Me këtë zemër që po vijnë, për të përgatitur kthimin e tyre, patën ardhur edhe për

arrestimin e tyre. Pa ndier asgjë, këta kanë zbatuar vetëm urdhra.

Kur Hasani e rimori vetën, po i thoshte Davidit:

- Tashma kjo punë po dihet, turku na paska lanë në lloç, Burrat e Besës paskan fituar e shtëpia jeme paska mbarue. Po si plak i urtë që je, mor Demush Aga, a më thua si t'ia baj unë i ngrati!

- Ti shih punën tande e ban gati miellin, se, kur të kthehen Burrat e Besës e familjarët e tyre, kanë me pasë nevojë për bukë.

- A po thua, â, - foli Hyseni.

- Do të shterë *jazi i mullinit* tan, o Hysen, – ndërhyri Bardhoku, duke aluduar për gjithë jetën e familjes së tij.

- Lëreni këto fjalë, e gëzoni të dy për ardhjen e Burrave të Besës, që kanë vuajtur kaqë shumë për besë e fe, kështu që, as ti Hasan s'ke pse frikohesh, as ti Bardhok s'ke pse gëzohesh. Sepse ata nuk do të vijnë në familjet tuaja, por në kullat e veta. E ti Bardhok, mjaft iu gëzove të zezës së Shabanëve. Por kot e ke, se sa e njoh unë dhëndrin tim, Zef Gashjanin, nëse është i gjallë, ai s'ka për të lejuar kurrë që Burrat e Besës të hakmerren kundër shtëpisë së Shabanëve.

Në Stubëll u përhap lajmi se asqerët, me defter, kërkonin të blinin bagëtitë që iu ishin marrë Burrave të Besës. Mandej kërkonin t'i riblenin shtëpitë e tyre që iu kishin shitë disa fshatarëve që s'kishin pasur guxim të lidhnin besën. Mbi të gjitha, ishin të interesuar të gjenin puntorë e t'i rindërtonin kullat e djegura.

E jo veç në Stubëll, por në mbarë Karadakun u përhap

lajmi se Burrat e Besës po ktheheshin fitimtarë. Kjo fjalë krijoi në të gjithë fshatrat të njëjtat situata si te mulliri i Bardhokut. Në çdo shtëpi zihej e përzihej ky muhabet, që disa i trishtonte e disa i gëzonte. Të tjerë lavdëronin Zotin si të krishterë e kishte asish që mallkonin e nëmnin turqit që ishin dorëzuar para Burrave të Besës.

Në shpinë e Shabanve kishte ra një hije e zezë. Sikur thuhet në këtë rast *burrat ishin ba dhe*; njëri fshante, tjetri kollej me siklet, e Hasani mundohej t'i mbante me gajret.¹³⁹ Gratë ishin nda në dy taborre, një palë akuzonte burrat që u treguan të ligët dhe jo vetëm që nuk patën guxim të lidhnin besën, por edhe bashkëpunuan me turkun për të dëbuar vëllezërit nga shtëpitë e tyre. E do tjera arsyetonin për burrat e vet duke thënë: “Po kujt ka mujtë me ia marrë mendja, që një grusht pleshta, do ta detyronin arushën e madhe si Stamolla, të dorëzohej para tyre.”

Në çdo shtëpi të fshatit, po ndoshta edhe në krejt zonën e Karadakut, s'vuri kush gjumë në sy atë natë. Të gjithë ishin kureshtarë të dinin çfarë do të ndodhte, kur të kthehen Burrat e Besës.

Asqerët shkuan, por David Berisha mbeti në fshat për të organizuar punët e pritjes së Burrave të Besës. Bardhok Ballabani i kishte dhanë me vete një djalë dhe i kishte huazua një kalë që të lëvizte ma mirë prej një vendi në një tjetër, prej nga vinin Burrat e Besës dhe familjet e tyre.

Njerëzit habiteshin për sa po ndodhte, pasi Davidi kish hjekë çallmën e kishte vua plisin e bardhë dhe kahdo që shkonte, fliste për fitoren e Burrave të Besës e

asqerët e pashallarët nuk e tundonin aspak.

Të Dielën e Luleve, një javë para Pashkëve, edhe fëmijët e Shabanëve kishin mbledhur degë thane, që sapo kishin luluar. Ata nuk dinin se çka të bënin me to, por i kishin marrë si gjithë të tjerët që i kishte porositur udhështuesi i kthimit të të mërguarve. Këto ditë. Pas kësaj, David Berisha kishte qëndruar në Binçë, sepse aty mund të merrte vesh ma parë, se kur mund të arrinin Burrat e Besës.

Në mëngjesin e së dielës së paraparë, ia behën në Binçë disa asqerë, që i prunë fjalë Davidit, se të internuarit kishin një ditë që po udhëtonin prej Shkupit, dhe se karvani i tyre nuk ishte ndalë fare në Viti. Ky lajm e tronditi shumë, pasi më së pakti Kalë Sopi do të duhej të ndalonte aty.

Dy ishin mundësitë: ose të mos kishe mbijetuar askush nga familjet e Binçës, ose asqerët kishin ngatërruar ndonjë karvan tjetër. Por asnjëra nuk përputhej me atë që ai dinte, ngaqë, sipas udhëzimeve që kishte marrë, ai duhej të kujdesej edhe për përgatitjen e Kullave në Binçë, sidomos të asaj të Kolë Sopit. Po edhe alternativa

që ata të kishin harruar katundin e tyre, nuk i rezultonte se mund të ndodhte. Këndeј, pa një pa dy, mori mallotën, shaloi kalin dhe u nis për në Stubëll.

Karvanin e asqerëve, me kuaj e karroca, e zuri te mullinjtë. Qysh larg vërejti edhe gratë e fëmijët e ngarkuar në karroca. Duke ditur se çfarë mund të ndodhte, ia shtoi vrapin kalit. Të gjitha gratë dëgjuan hingëllimën e kalit prandaj edhe kthyen kokën mbrapa për të parë se kush po vinte pas tyre. E para, Dilja e njohu të atin e vet dhe kërceu nga karroca. Edhe Davidi kërceu nga kali. Ky, hala pa u përshëndetë me të bijën, filloi e bërtiti:

- Ku janë Burrat? Ku janë..?

- Te mullinjtë, – iu përgjigj Drandja, duke mos kuptuar shqetësimin e tij dhe vrapoi ta përqafonte. Por ky, pa pritë që të çmalleј me të bijën, u largua me vrap, matanë përroit te mulliri, duke menduar se atje Burrat e Besës do të bënin namin me Hysenin e Shabanëve.

Por, jo! Ata ishin mbledhur te jazi i mullirit e mbushnin enët me ujë.

Vetë Zef Gashjani, Pjetër Koliqi e Kolë Sopi, dridhnin duhan para mullirit. Hasani i Shabanve ia kishte mbathur prej aty, sa kishin dëgjuar zhurmën e karvanit, kurse Bardhoku që kishte ardhur nga Mulliri i Ballabanëve, iu kishte ofruar duhan.

Davidi befasoheј që Burrat e Besës nuk reagonin fare. Ata, vërtet nuk e vërenin pasi mendonin që ishte njëri nga burrat e grupit tyre. Këndeј, kur u afrua, iu tha:

- Ju ngjatë jeta, trima! – Posa dëgjoј këtë zë, Zefi

kërceu si lepuri e ia ktheu:

- Tungjatjeta e mirë se të gjejmë, o David Berisha!

Të gjithë u ngritën në këmbë dhe u morën ngrykë. E, duke qenë që nuk arrinin të çmalleshin, ndërronin dytri fjalë e pastaj prapë merreshin ngrykë. Pak më vonë, erdhën edhe burrat e tjerë prej jazit e u përshëndetën edhe me ta, ndërkohë që Gjoni, nipi i tij, nuk dinte t'i lëshonte nga përqaftimi. Zefi dhe burrat tjerë u ngushtuan për së tepërmi. Kurë panë para vetës Davidi si vigani, shtatdrejtë kohëhedhur mbahej i fortë, e shumëve filloi t'iu dridhej buza. Një çast, Kola pa që malli po i rrëronte burrat dhe mori fjalën:

- Burra, mos u ngushtoni! Ne kemi ditë që derdhim lotin e dhembjes dhe trishtimit. Pse duhet të na vijë turp nga loti i gëzimit dhe i lumturisë.

Prandaj, le të lëshojmë lotin tonë të rrjedhë sa të dojë. Sepse do të na lirojë shpirtin, po edhe do të ndihmojë gurin e mullirit që të bluajë më mirë. Plasjani vajit burra, t'ua bëjmë gjamën edhe një herë vuajtjeve tona!

Ende pa i mbaruar fjalët e veta Kola, plasi vaji. Të krijohej përshtypja se lotët, me shpejtësinë e jazit, po rrjedhin nga sytë e tyre. Edhe kësaj radhe lotët e bënin rrugën e tyre duke u lëshuar faqeve drejt buzëve e pastaj rrëshqitnin në mjekër. Por kësaj radhe ata nuk kishin problem t'i përpinin, sepse lotët nuk e kishin më atë hidhësinë helmuese të dhimbjes e trishtimit, por bartnin shijen e gëzimit e lumturisë.

Kështu, një copë herë qeshnin e qanin, përqafoheshin e bënin kryq duke falënderuar Zotin. Gratë e fëmijët

dëgjonin vajin, por nuk dinin se çfarë po ndodhte te burrat. Drandja, e prekur nga gjendja e krijuar, u largua pa mundur të çmallej mirë dhe vrapoi matanë përroit, drejt mullirit. Kur pa burrat duke qarë, u trishtua, ngase mendoj që Davidi iu kishte kumtuar ndonjë lajm të kobshëm.

Iu afrua Gjonit, birit të saj, ia mori para duarve faqet e tija dhe ia fshiu lotin. Pastaj i bëri kryqin në ballë dhe i tha:

- Gjon bir! Çka kanë kështu burrat?

- Çka... ka...! – mendohej djali të thoshte, po nuk e linin lotët dhe gazi që i ishin përzier në buzët e tij.

- Thuaja nanës, – i përgjerohej ajo.

- Jo, moj nanë! Mos kij marak, janë lotët e gëzimit, – arriti t'i thoshte i biri.

Kur Drandja u njoftua që ata po qanin prej gëzimit, mori një shkop e i binte derës së mullirit sa mundte. Po edhe me zë bërtiste, boll ma, heshtni burra!

Kur burrat heshtën, ajo nisi t'u thoshte:

- Heee, lum ju Burrat e Besës, i paskeni ruajtur lotët për te shtëpia. Neve, të shkretave gra, na janë tharë sytë. E, sado t'i shtrydhim, nuk po qesin lot ma. Çohuni e të shkojmë, se do të na zërë nata. Fëmijët tanë janë lodhë e shtëpitë tona kush e di si do t'i gjejmë.

- Dranne, bijë, – i tha Davidi, – eja, merre ngrykë tyt atë! Eja, m'ia shtrydh zemrën e nxirrja gjithë atë helm që i është grumbulluar për mallin që ka pasur për ty e për të gjithë ju. Burrat kanë të drejtë të shkundin mllefin e trishtimin e mbledhur gjatë gjithë kësaj kohe.

Drandja iu afrua të jatit, e përqafoi dhe e shtrëngoi fort. Ndërkohë, burrat u çuan, shkundën trupin dhe u drejtuan nga karvani që po i priste. Duke kaluar përroin, Davidit i ra ndër mend puna e Kolës, këndeje u ndal midis përroit e po thoshte:

- O Kolë, e ku dreqin je tuj shkua ti, kur unë shtëpinë ta kam ba gati në Binçë.

- He! Laraman dreqi, – ia ktheu Kola, - ti ke harrua që ne, pa shkua me falënderua Zojën, s'ka turk që na çon te shtëpia.

- Heu! Po si s'më paska shkua mendja aty, – tha i turpëruar Davidi dhe shtoi:

- Ju ndihmoftë!

- Ashtu kjoftë! – ia kthyen ata që dëgjuan këtë urim.

Në çast, i shkrepì mendja Davidit e u kujtua që ai kishte përgatitur një befasi të bukur. Menjëherë i bëzani Gjonit, nipit tij, që ta priste. Kur iu afrua, i tha të merrte kalin e tij dhe dy asqerë e të shkonin vrap në Stubëll, te shtëpia e Bardhok Ballabanit. Atje do t'i jepnin disa thasë që i kishte bërë gati, enkas për burrat e Besës.

Gjoni mori me vete moshatarin e tij, Shpendin e Pjetër Koliqit, dy ushtarë dhe ia dhanë vrapit rrugës së Shillocit,¹⁴⁰ për të arritur vrik në Stubëll.

Karvani përbëhej prej një toge asqerë-kalorës, me në krye komandantin e tyre. Asqerët ishin të dërguar të drejtpërdrejtë nga Pashai i Shkupit, pasi ai duhej të sigurohej se kishte shkuar në vend urdhri i dhanë nëpërmjet autoriteteve në Stamboll. Në një largësi të caktuar printe një togë tjetër e asqerëve të Pashait të

Prishtinës, të cilët duhej të tregonin rrugën kah duhej përshkuar.

Pastaj vinin 6 karroca transporti, ku ishin vendosur gratë e fëmijët dhe 4 karroca të tjera që bartnin ushqime, pajisjet e asqerëve dhe rrobat e Burrave të Besës. Karrocata ku rrinin gratë e fëmijët ishin të mbuluara me çadra sikur çeze.¹⁴¹ Kurse ato të ngarkuara me mallra ishin zbuluar. Vetëm se mallrat ishin të mbështjella me material tendash, në mënyrë që të mos i dëmtonin shirat e pranverës.

Burrat e Besës, përgjithësisht ecnin në këmbë, por jo gjatë gjithë rrugës, pasi ata, herë njëri e herë tjetri, hupnin në karrocata e mallrave, kështu që mund të pushonin më shpesh. Këtë mundësi e shfrytëzonin më tepër pleqtë, shëndetligët dhe të gjymtët.

Gjatë rrugës burrat bisedonin me njëri-tjetrin për të ardhmen, për planet që kishin me familjet e tyre. Po edhe kujtonin përjetimet e jetës së mëparshme nëpër vendet e ndryshme të fshatrave të vet. Gratë që rrinin në karroca, shumicën e kohës lutnin rruzaren, këndonin e gëzonin që po ktheheshin në shtëpitë e tyre. Gjela ishte lodhur shumë, nga mosha, nga kujdesi për të gjithë e sidomos e kishte dërmuar rruga e largët që kishte zgjatur me javë të tëra. Dikur filloi të frikësohej se nuk do të mbërrinte e gjallë në Stubëll. Vajzat, kur shikonin malin që posa kishte nisur të gjelbëronte, ndienin gëzimin e shpresës, sepse e dinin që dimri kishte kaluar dhe jeta e tyre po i kthehej shpresës. Ato tani mund të ëndërronin se do të martohehin dhe arrinin të imagjinonin familjet e tyre të reja, plot me fëmijë. Mirëpo, kur shihnin rrugën para

ose mbrapa, e kuptonin që po mbetej edhe një copë udhë për të përshkuar, deri te realizimi i shpresave të tyre. Mendja u thoshte: *Po me kë do të martohemi ne të shkretat !* Dhe vinin në pikëpyetje gjërat konkrete. Në gjithë këto mendime, më së shumti vuante Zana, vajza e Pjetër Koliqit, e cila e kishte të fejuarin e vet në Stubëll.

Në fakt, ajo dëshironte të zgjaste kjo rrugë pafund, bile të mos mbërrinin kurrë, meqenëse, kur kujtonte që i fejuari i saj tani ishte martuar me dikë tjetër, donte t'i pëlciste zemra ende pa e parë. Imagjinonte që nuk do të arrinte të përballonte jetën, duke parë në krahët e të fejuarit të saj, ndonjë fatlume tjetër. Herë-herë u binte faqeve të veta me shuplakat e duarve, që të shkundte nga mendja e vet këtë regji të errët. Kjo e ndihmonte që mendimet e saja të merrnin një kthesë të fortë prej 360 shkallësh. E shpesh mendonte, *po ndoshta është duke më pritur?* Pastaj dilte para syve ai momenti kur e kishin rrëmbyer asqerët, se si i ati i tij e mbante fort rreth brezit. Ai iu kërkonte asqerëve që të merrnin edhe atë me vete. Kur mbylli sytë, e shihte të ardhmen në shtëpinë e të fejuarit të saj, ku e rrethonte një turmë me fëmijë. Nga kjo kllapi ku ishte zhytur e zgjoi mendimi i trishtueshëm që Burrat e Besës nuk do të lejonin që ajo të martohet në familjen e frikacakëve, pasi i ati i të fejuarit ishte njëri nga ata që kishin kërcyer nga dritarja e shtëpisë së Kolë Sopit, kur ishte lidhur Besa e Burrave. Kështu që ajo mendonte se tani mund të ndodhte e kundërta, kur i ati i saj, Pjetri, do ta mbante atë për brezi që të mos e lejonte të shkonte nuse në shtëpinë e zemërlepujve, siç i quanin Burrat e Besës ata që patën

frikë t'iu bashkoheshin.

Në hallin e vet ishin edhe gratë e tjera, të cilave mendimi iu kishte fluturuar në të kaluarën e tyre, kurse shikimi iu kishte mbetur mbi ujin e lumit që u gjarpëronte para syve, duke rrjedhur rrëmbyeshëm në drejtim të kundërt. Kështu që Drandja, duke parë vetën në ecje drejt shtëpisë së saj dhe ujin që po ikte nga ai drejtim, në një mënyrë, rrjedha e ujit iu shndërrua në një shirit filmi, ku ajo shihte gjithë vuajtjet e saja. Herë i dilnin para syve fëmijët të cilët i kishin vdekur që kur ishte nuse e re. Herë i dukej sikur Fara dilte nga ai ujë si Atena, e bija e Zeusit nga deti Egje. Pastaj ajo zhdukej, pasi deti e ripërpinte atë. Nuk vonoi shumë e nisën të dukeshin kasollet e Muhaliqit, ku gra dhe fëmijë vajtonin e bërtisnin duke kërkuar shpëtim... Kështu, e ngrata ishte zhytur edhe njëherë në gjithë mjerimin dhe trishtimin që kishin kaluar.

Kur arritën në pikën prej ku mund të shihej kisha, Gjela plakë u ngrit në këmbë, ashtu sikur ishte në karrocë dhe zu të bërtiste:

- Ndaluni! Ooo, ndalni këtu, njëherë!

Komandanti i togës së asqerëve pa Davidin për të kuptuar se si duhej të vepronte. Davidi, edhe pse nuk e kuptonte arsyen e vërtetë, i përshtatej që të ndalej karvani, pasi ai priste të mbërrinte Gjoni dhe t'i sillte befasinë që kishte përgatitur për Burrat e Besës.

Gjela, pa ditur gjë për planet e Davidit, ndaloi karvanin, sepse, sipas traditës, kur shtegtarët arrinin të shihnin kryqin e kishës, gjithnjë ndaleshin për të bërë shenjën e kryqit e për të thanë uratën e parë, para

se të arrinin te kisha. Kësaj radhe shtegtimi kishte një domethanie shumë ma të madhe se herëve tjera, prandaj të gjithë zbritën prej qerreve dhe u bashkuan rreth Gjylës që, si përherë, nxori rruzaren me lena lisi dhe filloi të lutej:

*T'falemi, o Mëri,
hirplote! Zoti është me ty!
e bekume je mbi të gjitha gratë,
e i bekuem asht fryti i barkut tënd, Jezus.*

Të gjithë njëzëri filluan të përgjigjeshin:

*Shejtja Mari, Nana e Tenzot,
lutu për ne mëkatnorët,
tash e në fill të vdekjes sonë. Amen!*

Nuk vonoi shumë dhe ia mbërrini frati, i cili me një grup besimtarësh zbriti nga kisha, i bekoji dhe falënderoi Zotin bashkë me ta.

Pak pasi kreu rruzarja, ia behu edhe Gjoni që ia dorëzoi Davidit porosinë e kërkuar. Në këtë moment Davidi mblodhi burrat dh e u tha:

-Se sa keni vuajtur e si keni qëndruar e dini ju! Por, kështu siç jeni veshë, gjysma allaturka e gjysma allafirënga, nuk po duket se jeni ata Burrat e Besës që dolët para bej Gjinollit. Tashti, kur po doni me dalë para Krishtit e para Zojës së Bekueme, dua të dukeni vërtetë Burra Bese si atë ditë që dolët prej shtëpisë sime e shkuat te bej Gjinolli. Pasha Zotin, kështu sikur ju paskan veshë gjysma po më dukeni francezë e gjysma turqë.

Këtu në thasë, keni tirq, xhamadana e plisa të bardhë të Pirros. Merrni e vishni, ju sokola mali, se kjo është dasma e fitores suaj mbi pushtuesin, kjo është fitorja e së vërtetës tonë mbi mashtrimin. E, mbi gjitha, kjo është fitorja e të drejtës së Zotit, për të qenë vetja jonë.

Të gjithë burrat u veshën në të bardha. Kur erdhi puna për ta vu plisin në krye, pritën njëri-tjetrin, pasi që Zef Gashjani donte që ky akt të bëhej në mënyrë ceremoniale. Kur u banë gati të gjithë, u rreshtuan si krushqit për dasmë. Para vetës, në dorë mbanin plisin e bardhë dhe prisnin shenjën e Zefit, i cili vonohej duke lidhur për shkopin e tij flamurin e Gjergjit, që ia kishte dhanë ai burri në hanin e Selanikut. Sapo u bë gati, duke mbajtur në njëren dorë plisin dhe në tjetrën flamurin, ngriti duart lart i hapi aq sa në mesin e të dyjave të shihej kryqi i kishës. Mori frymë thellë, si një fitimtar pas betejës, dhe bërtiti:

- Të falënderoj, o Zot, që na shpëtove! – Dhe vazhdoi: Kur u nisëm për të dëshmuar Ty, u betuam në Kanun, në Ungjill e në Kishë dhe lidhëm besën e burrave, që nuk do të binim mohit ma. Tani, kur Ti na shpëtove e po na mundëson që na të kemi përsëri fenë e të parëve në zemër, flamurin e Gjergjit në dorë e plisat e Pirros në krye, po vijmë që të na bekosh, të na pastrosh shpirtrat tanë nga laramania, zemrat tona nga dhembja që kemi përjetuar e të na mbushësh me gëzimin e dashurisë sate të pakufi.

Të gjithë përgjigjën:

-Ashtu kjoftë! – Dhe njëherësh vunë plisat mbi kokën e tyre.

Edhe pse nuk shkëlqenin si dikur në Sarajet e beg Gjinollit, megjithatë dukeshin krejt ndryshe se sa më parë, pasi u shkëlqente fytyra më shumë dhe në sytë e tyre dallohej më lehtë gëzimi që përjetonin të gjithë. Vërtet, nuk ishin pasqyrë për të parë ndryshimin, por ata në sytë e njëri-tjetrit, shihnin vetën e tyre. Me pak fjalë, dukeshin më burra.

Të kthyerit u nisën si krushq drejt kishës. Ndërkohë, kambanat binin pa u ndalur. Kur arritën te dera e kishës, populli i Letnicës, kroatë e shqiptarë, duke qenë që mbanin në dorë degë thane të luluar që kishin sjellë për t'i bekuar në festën e së dielës thanave (larit), nxirrnin nga tufa nga një degë dhe e hidhnin para këmbëve të tyre, duke kujtuar hyrjen solemne të Krishtit në Jerusalem. Kishte edhe prej atyre që e hidhnin gjithë tufën që mbanin në dorë. Të kthyerit, duke hyrë në kishë, këndonin me këngë lutjen:

*Ndër kambë tua, Zoja Mëri,
Janë tue ardhë, qe, tanë bijt t'tú;
Merr dhantinë, që me dashtëni
Zëmra e jonë, o Nanë, t'kushton.*

Fëmijët vrapuan pranë shkallëve të presbiterit,¹⁴² gratë ranë në gjunjë para altarit e burrat u rreshtuan në këmbë, para fëmijëve të tyre. Brenda kishës u krijua një ndjesi që s'ishte përjetuar ndonjëherë. Disa lutnin e falënderonin Zotin, me përshpirtëri të thellë, do të tjerë dënesnin me afsh të zemrës e kishte edhe nga ata

që nuk mund përmbaheshin dot, pa qarë me lot. Në fund të kishës ishte përvjedhur edhe një nga ushtarët, që ishte veshë gjysmë allafirënga e gjysëm allaturka, që kishte marrë prej të kthyerve që veshën tirqit dhe vunë plisat. Kur pa gjithë atë mrekulli, që po shfaqej para syve tij, filloi të përsiatte jetën e vet, pastaj të pendohej për shumëçka kishte vepruar dhe tha në zemrën e tij, *këta janë bijtë e së vërtetës!*

Zef Gashjani kishte ngelur duke menduar momentet kur kishin hyrë në sarajet e beg Gjinollit, e kur para xhamisë në Gjilan, kishin kënduar këngën e lavdit. Po edhe shumë çaste tjera që e bënë të ndihej i lumtur se ia kishte dalë të qëndronte dhe ta ruante besën.

Pas meshe, frati i bekoi të gjithë dhe i lëshoi që të shkonin në paqe. Zefi iu afrua fratit dhe e iu përgjërua që të dielën e Pashkëve të dilte në Stubëll. Pasi e mori premtimin e fratit, iu bashkua të tjerëve që po shkonin drejt derës së kishës. Kur bani me dalë jashtë, e kapi për dore ushtari që ishte veshë allafirënga dhe i tha, jam vëllai i atij djali prej Drenice, që ju ka përcjellë. Zefi, për një çast, u mendua, mandej iu kujtua i shkoi buza në gaz dhe i tha:

- M'i ban të fala me shëndet! – Dhe e pyeti:- A ka mbetë prapë djalë i mirë!?

- Ai e ka lanë ushtrinë. Po punon tokën, qysh kur u martua me një vajzë nga Llapushniku.

Kur dëgjoi këtë gjë, Zefi e kuptoi se ai djalë ri kishte vu në jetë porosinë e dhanë kur ishte i burgosur. Vuri buzën në gaz dhe u kthye edhe një herë te dera e kishës. Falënderoi Zotin, për atë ushtar që s'e njihte më, po e

mbante në zemër si djalën e vet.

Të gjithë u shpërndanë nëpër katundet e tyre, për të shkuar secili në shtëpinë e vet.

Vetëm drejt Vërrnakollës, s'pati kush të nisëj, pasi e gjithë familja e Demë Vërrnakollës, kishte vdekur rrugës

ose në kënetat e Muhaliqit.

Në Subllavaq binin rrezet e para të diellit. Zef Gashjani e Pjetër Koliqi, që pothuajse s'kishin fjetur fare, rrinin të heshtur, secili mbyllur në mendimet e veta.

Pjetri bluante me mend si do t'ia bënin me shtëpinë e Shabanëve që i kishte tradhtuar! Herë mendonte ta thirrte Zefin, t'i mblidhte Burrat e Besës e t'i futen brenda, që atij t'i shkujdes toka, e sipas zakonit, t'ia kallnin shtëpinë. Mandej t'ia pritnin qetë, që të hante i gjithë katundi. Pastaj kthente e zbutej e thoshte: Pse të bëhemi ne hakmarrës, ata e kanë boll turpin që iu bën fitorja jonë.

Në anën tjetër, Zefi ishte krejt në të tjera valë gjykimi. Ai e shihte majën e Stubllavaqës se si e ndriçonin rrezet e diellit që ishte ende i fshehur mbrapa majës së saj. Kur dielli, si plis i kuq, u ngjit mbi majën e Stubllavaqës, atëherë në mendjen e tij shkrepri një ide plot dritë dhe një dëshirë e zjarrtë në zemër, që të ngrinte një kryq atje në maje. Këtë ia kishte thënë e premtuar Maliq bej Gjinollit.

Tha me vete se do t'i mblidhte burrat dhe me ta do

të ngrinte një kryq të madh në maje të kësaj kodre, në shenjë falënderimi për fitoren e tyre, si dëshmi e fitores së Burrave të Besës për gjithë njerëzit e Anamoravës. Pastaj, pse jo, t'ia kujtonte beg Gjinollit po edhe gjithë bejlerëve të tjerë se *BESA* kishte ngadhënjyer mbi forcën e tyre, që burrnia kishte fituar mbi ligështinë e tyre dhe që e vërteta, të cilën ata e mohonin, do të mbetet gjithnjë turpi i tyre.

Derisa këta dy po mendonin secili më vete, u afrua Davidi, i përshëndeti dhe nisi bisedën me ta.

-Për çfarë ishit duke bërë muhabet, he burra? – Pyeti Davidi.

-Vërtet, ne s'po banim muhabete, – tha Zefi - vetëm se mbetëm duke e shtrydhë trunin e duke blu secili në mendjen e vet. – u gjejgj Pjetri.

-Po, ti Pjetër! A bluante imët a trashë ajo mendja jote? – Pyeti Davidi.

-Herë imët e herë trashë! – ia ktheu Pjetri.

Dhe vazhdoi t'ia tregonte fill e për pe, se si gjithë mendimet e tija ishin përqendruar për të zgjidhur çështjen e Shabanëve. Ai po i tregonte me dhimbje dhe trishtim se si mbi tetëdhjetë anëtarë të familjeve të tyre, do të kalben në det e do në kënetat e Muhaliqit, përgjithmonë

-Ata paçin dritë! E kjo shin mirë me Krishtin! – Ia ktheu Davidi plak. – E ju që jeni kthye, e gëzofshi jetën, sa t'ju ketë caktuar Zotynë.

Sa për Shabanët, ma leni mua, se do të merrem unë me ta. Kurse ju duhet t'i falni, sikur Krishti i ka falë

salvuesit e tij. Përndryshe, çfarë kuptimi do të kishte vuajtja juaj, nëse do ta zhyeni me urrejtje. Tani është koha për të falë, ata janë vëllezërit tanë e s'kemi ku t'i çojmë. Kjo botë kështu është: dikush më i fortë, dikush më i ligët e dikush krejt lakmitar.

- Mirë, more mirë! Leni Shabanët në punë të vet!
- Ndërhyni Zefi. - Me ta e kemi më lehtë se të gjitha gjanat e tjera, po unë po mendothem që në emër të kthimit tonë në fenë e të parëve dhe të rikthimit në shtëpitë tona, në shenjë të ngadhënjimit të besës tonë, ta ngremë një kryq të madh në maje të Stubllavaqës. Edhe këtë duhet ta bajmë gati shpejt se, të dielën që vjen, është festa e Pashkëve. Dëshiroj që atje nalt të festojmë Pashkët me krejt katundin. Kurse laramanët, zemërlepajt e shpirtligët si Shabanët, po deshën le të vijnë. Po nuk deshën, le të durojnë. E po s'mujtën me durua, le të mbledhin plaçkat e t'ia mathin kah të duan.

- Dhandër, ty të kam pasë për zemër e të kam besuar gjithmonë. Tani më dëgjo mirë se çka po të them. Pash hatrin e Zotit, mos lejo që ndokush me ba problem me familjen e Shabanëve. Ata mund të rikthejnë zemërimin e pushtuesit përsëri kundër jush. Lenjani Zotit. Ai do të shpërblejë secilin sipas veprave të veta.

- Shih çka po të tham, o David Berisha! Të kam gjysh e të kam vëlla. Çka ke ba ti për ne, s'di a do kishte ba kush! Kështu që fjalën dysh s'ka për ta ba Zefi kurrë. E sa të jem unë gjallë, s'ka për të prekë kush as Shabanët, as njeri të gjallë tjetër.

Por çohemi, se dua të mbledh sot në log të kuvendit, Burrat e Besës dhe ata frikacakët... që kanë jetua

laramaninë e vet pa u thënë në kambë. E do t'iu shpall planin tim për ta ngritë kryqin në maje të Stubllavaqes. Se, për këtë punë, e kam nda mendjen.

Në kuvend erdhën të gjithë, përveç Shabanëve. Djemnia u ngarkua që, në zabelin e varrezave, të prisnin lisin më të drejtë e të bënin gati kryqin, që të Premten e Madhe ta bartnin në majën e Stubllavaqes, si Krishti rrugës së Kalvarit.

Të dielën, shiheshin familjet një nga një e lagje- lagje, duke iu ngjitë kodrës përpjetë, që të dilnin te kryqi, në maje të asaj kodre, ku qysh të Premten e Madhe kishin vendosë atë. Gjela dhe Drandja po prisnin me gjithë anëtarët tjerë të familjes, që Zefi të jepte shenjën për t'u nisur. Vajzat mbanin në dorë shamitë e bukës, ku kishin vu një pogaçe të madhe, djathë dhie, hudhra e hithra. Po edhe një rrip mish thiu, që iu kishte sjellë gruaja e Bardhok Ballabanit.

Zefi nuk po ngihej duke i parë njerëzit se si po ngjiteshin lart; këndej Gjoni, në mendim se do të vonoheshin, i bëzani Zefit, dhe ia bëri me dije se ishte koha për nisje.

- Ah! Po! Paskam harrua se edhe ne duhet me shkua, - foli Zefi sikur të ishte zgjuar prej gjumit. Dhe vazhdoi:

- Por, ti Gjoni, duhet të pritësh fratin se më ka premtua që do të vijë për Meshën e Pashkëve. Kujdes, mos ma len fratin me ecë në kamë! Banja gati kalin e Ballabanëve.

Kështu, edhe familja e Zef Gashjanit, iu bashkua familjeve të tjera që po ngjiteshin drejt kryqit në maje.

Ende pa mbërritur në maje, Zefi ktheu kokën për të parë nëse shihej diku frati duke u ngjitur kodrës përpjetë. Ai u befasua kur pa Kolë Sopin me burra e me familjet e tyre, duke iu ngjitur kodrës përpjetë. Sikur i pa, ashtu iu këputen këmbët, mezi arriti të gjejë një gur për t'u ulur. Të vetëve iu tha të vazhdonin se ai do të priste Kolën.

Derisa e piu një cigare duhan, mbërrini Kola me të tjerët. Ata u çmallën sikur të mos ishin parë me vite. Por gëzimi i tyre nuk buronte nga malli, po nga gëzimi që po festonin Pashkët së bashku.

I pari e mori fjalën Kola, i cili i tha Zefit:

- E kam ditur që këso gjanash, vetëm mendja jote mund të pjellë. Se qysh prej Vitisë, kam pa kryqin. Sa e kam dalluar, iu thashë të farefisit tem: Shihni se ku i ka shkua mendja Zefit!

- Po ty kush ta tha këtë gja?! – Pyeti me habi Zefi.

- Jo mor! Unë jam nisë për meshë se e dëgjova fratin që tha që do të vinte për Pashkë.

Kishin mbetur vetëm Kola me Zefin, duke shkëmbye muhabetet e tyre. Lart në maje të kodrës, te kryqi, ishte mbledhë i gjithë katundi, kurse poshtë rrëzës së Stubllavaçes, po ngjitej frati. Kështu që ata vendosën të prisnin dhe ta shoqëronin atë copë rrugë që iu kishte mbetur hapa pa mri te kryqi..

Kur arritën te kryqi, u përshëndetën me të gjidhë. Por befasia ishte se aty gjeten burrat e Terziajve dhe David Berishën me gjithë farefisin e vet. Pak a shumë ishte mbledhur i gjithë Karadaku.

I befasuar dhe i ngazëllyer me realitetin e bukur që

ishte krijuar, frati mbajti meshën ma të bukur të jetës së tij. Kurse i gjithë populli i kishte drejtua sytë në kryqin që kishin pranë. Zefit nuk i flinte mendja. Ai, edhe pse e dinte që asqerët i kishin rrethuar Godent, që të mos shkaktonin ndonjë përplasje me Burrat e Besës, ai njërin sy nuk e hiqte nga ata, pasi kishte frikë që dikush mund të shkëputej për të prishur festën.

Pak pa përfunduar Mesha Shejte, Zefi nuk vërejti gjë, pasi që vështrimin e mbante ma shumë kah Godent, që të sigurohej se nuk do të vinte ndonjë e keqe prej tyre. Nuk i kishte rënë në sy aspak që një grup njerëzish, nga ana tjetër, po i afroreshin majës. Kjo lëvizje e dyshimtë nuk i kishte ikur Pjetrit, i cili shikoi majtas dhe djathtas për t'i alarmuar burrat. Kur Zefi kuptoi që dikush po afrohej, vrik u çua në këmbë e me të edhe të gjithë Burrat e Besës. Frati nuk arrinte të kuptonte se çfarë ishte duke ndodhur e vazhdoi meshën. Por Davidi e kapi menjëherë, sepse ai njohu Hysenin e Shabanëve, që po ngjitej me gjithë familjen.

Derisa burrat ishin hutuar prej gjendjes së krijuar, i fejuari i Zanës shfrytëzoi rastin t'i afrohej të fejuarës vet. E po i pëshpëriste se ai e kishte pritur, i bindur që një ditë ajo do të kthehej.

Ajo e ngrata mbeti e shtangur dhe filloi të dridhej, nuk dinte si të bënte, me gjeste shpjegohej që ishte e lumtur për këtë fakt, por me fjalë i thoshte: *Si të thotë im atë.*

Pjetri qëndronte në këmbë duke ndenjuri gati që si shqiponjë të sulej mbi Shabanët. Këtij iu afrua Zefi dhe i bëri rixha,¹⁴³ të ulej, se me Hysenin e Shabanëve do të

merrej Davidi. Kur u ul Zefi e Pjetri, u ulën edhe burrat e tjerë.

Duke u ulur, Pjetri pa dhëndrin përballë bijës së tij, Zanës. Deshi të reagonte menjëherë, por i ndërhyri e shoqja, duke e kapur për mangle të xhamadanit. Në këtë mënyrë ia bënte me dije që mesha akoma nuk kish mbaruar dhe që të linte vajzën të çmallej me fatin e saj.

- Po ti mendon se unë do ta lejoj vajzën time të marrohet te ata zemërlepuj, - i pëshpëriti Pjetri gruas tij me zë të vogël.

- Leje ti atë punë, - ia ktheu e shoqja. - Nuk është duke u martuar me zemërlepurin, të atin, por me një djalë zemër luani që donte të nisej me ne, për dashuri ndaj saj!

Pjetrit iu kujtua ajo skena e dhimbshme, kur i ati mbante për brezi dhëndrin e tij të ri, i cili donte të nisej me ta po edhe Zanën që e tërhiqnin zvarrë asqerët, e që donte të rrinte me të. Kujtimi i kësaj skene ia preku zemrën e zemra ia ndryshoi mendjen. Kësisoj, sapo mori edhe njëherë konfirmimin e së shoqes, u çua në këmbë dhe i kërkoi leje fratit, më pas iu drejtua mikut të tij, dhëndrit:

- A nuk ke mujtë me u martua, apo ke pritë bijën time, Zanën. Më thuaj drejt këtu para Zotit e para fratit!

- Po flas unë! - U ngrit në këmbë i ati i djalit. Dhe vazhdoi. - Shih, o Pjetër Koliqi, unë s'pata guxim e as nuk pata zemër me lidhë besën me ju. Prandaj po turpërohem para teje me shokë e me familjen time. Por, të kam zgjedhë e të kam mik për zemër. Djali jem, Sokoli,

ka kthye mbrapsht çdo mësitni. Këtë be ta baj unë. Se zemra djalit tim vetëm për vajzën tande ka rrahë. Shih e këqyre si është bërë, “*asht e lëkurë* nga mërzitja”!

Dhëndri me lëvizje koke vërtetonte fjalët e t'et. E në sytë e Zanës arrinte të lexonte besimin e plotë. Po edhe i dukej sikur po dëgjonte të rrahurit e zemrës së saj që po thoshte, *po e dua!* Mirëpo, për të qenë korrekt me zakonin, iu drejtua së bijës:

- Po ti, e don ende këtë djalin që të ka pritë?

Zana, ashtu si *zanë* që ishte, pa menduar fare, u ngrit në këmbë dhe iu hodh në qaf t'et, duke i thënë:

- E kam ditur që ti je babai më i mirë në botë!

- O Kolë Sopi! – Thirri Pjetri, hala pa e lëshua vajzën nga përqaqimi, a pranon me u ba kumbari me shtëpinë teme?

- Po, më ke zanë ngusht!- Përgjigji Kola, duke mos ditur se çfarë kishte ndër mend e si t'i përgjigjej, aty për aty para publikut.

- Po, po, kumbar i mirë, bile! – Përgjegji Zefi.

Duke parë që Kola nuk e kundërshtoi, iu drejtua fratit, kapi vajzën e dhëndrin për dore, dhe doli para tij:

- A është kohë e lidhun edhe sot? Apo me dje ka mbarua Kreshma?

- Jo! Sot nuk është e lidhun, – tha frati. Por, pasi kuptoi mendjen e Pjetrit, vijoi: – Por sot është dasma e Krishtit, o Pjetër!

- Ê pra! Ku ka ma mirë! – I tha Pjetri fratit dhe vazhdoi: – Sot është festa e fitores së Krishtit mbi

vdekjen, prandaj po e festojmë Ringjalljen e Tij, por është edhe fitorja jonë mbi pushtuesin e shpirtave tanë, këndeje sot dua t'ia baj dasmën vajzës time e të festojmë me krejt Karadakun.

Frati u zu ngusht, e nuk dinte se çfarë të bënte. Të pranishmit ia kërkonin që ta bënte këtë gjë. Zemra i thoshte ky gëzim duhet të përmbillet me themelimin e një familjeje të re, që është shenj e mirë që ky popull do të jetojë, por e pengonin rregullat e kishës, ngaqë martesë duhej të shpallej para dasmës. Në fund, mbasi i vlerësoi të gjitha rrethanat e krijuara dhe vullnetin e mbarë popullit, frati pyeti besimtarët aty, të cilët njëzëri i përgjigjën, që këta dy të rinj nuk kishin ndonjë pengesë për martesë.

Kështu, frati iu vuri kurorë shejte Sokolit dhe Zanës.

Të hutuar me këtë ngjarje, të gjithë kishin harruar familjen e Shabanëve, e cila, duke ndenjtur mbrapa Davidit, po e përcillte ceremoninë e kurorës. Si mbaroi frati me kurorën e kësaj martese, ndërhyri Davidi:

- Shtëpisë së Pjetër Koliqit e Riza Jasharit, Zoti iu zgjattë miqësinë. E këta dy të rinj u trashëgoftin, paçin jetën të gjatë e Zoti iu mbushtë shtëpinë me fëmijë.

Më ndigjoni, burra, shtëpia e Shabanëve është në besë teme! E për hatër¹⁴⁴ tem, keni me dëgjua Hysenin e shtëpisë së Shabanëve. I ka dy fjalë në emër të Shabanit, i cili, për shkak të moshës e shëndetit, nuk ka mundur të ngjitet këtu nalt, në kodër.

Askush nuk bëzani, për faktin se Davidi ishte njeri i respektuar e s'ishte kollaj me ia ba fjalën dysh. Po edhe

të gjithë shikonin kah Zefi, pasi, si dhëndër i Davidit që ishte, pritej që ai të thoshte diçka. Por Zefi zgjodhi heshtjen, për të aprovuar fjalët e Davidit. Me heshtje e dëshmuar edhe gjithë të tjerët. Kështu që Davidi e mori Hysenin për dore, e qiti afër fratit, në mënyrë që të mund ta shihnin të gjithë dhe ia dha fjalën.

- Burra, ma së pari, për shumë mot Pashkët e Krishtit. E, ju Burrat e Besës, mirë se u kthyet në shtëpitë tuaja.

Në emër të plakut tonë, Shabanit, kemi ardhë cull e mull ose xhup e kapuç,¹⁴⁵ si i thonë, që t'ju kërkojmë falje. Sepse shtëpia jonë ka bashkëpunua me bej Gjinollin, kundër jush.

Sot ju po festoni e ne po vajtojmë për turpin tonë, nuk kërkojmë besë se e di që sot, në këtë festë kemi besën e Krishtit që ne e kemi mohuar. Kemi ardhur vetëm me ju thanë që na vjen keq, që jemi bërë pjesë e vuajtjeve tuaja, na vjen turp që ishim kaq zemërligj dhe kemi mohuar Krishtin.

Ja, ku i keni paratë që kemi fitua për të zezën tuaj, që nesër do t'ia vëmë flakën shtëpisë sonë e do të ikim prej këtu. Ne nuk e meritojmë besën, prandaj ku të na zini, na vritni. Por kam ardhur t'ju kërkoj mëshirë për fëmijët e t'ju përgjërohem që të na lini një djalë gjallë, që të mos na i mbulojë ferra derën.

Pas këtyre fjalëve u krijua një heshtje vdekjeje. Askush nuk dinte se si të reagonte, fratit i ishte mpirë shpirti, Burrat e Besës kishin mbetur pa fjalë, kurse gratë e Shabanëve ishin bërë dhé. Një hije e zezë i kishte mbuluar fytyrat e tyre, ma zi se fërexheja.¹⁴⁶

Pasi e pa që burrat dhe frati po hezitonin e nuk dinin se kush duhet të fliste i pari, Gjela si burrneshë që ishte, mori fjalën dhe tha:

- O Hysen i Shabanëve, po ti pse na kërkon mëshirë neve, para se me ia kërkuje Krishtit, që është më i mirë e më i mëshirshëm se ne?!

- Krishti e Zoti, shtëpinë tonë e kanë vra moti e ne nuk meritojmë mëshirën e Tij, as tuajën, por fëmijët tanë ...!

- Krishti të fal, o Hysen! Mjafton të pendohesh e të besosh si unë e do të shërohesh përgjithmonë, – ndërhyri Sokoli, përkthyesi i sulltanit, që kishte mbërritur pak para bisedës së Hysenit, por, mbasi ishte fshehur mbrapa familjes së Shabanëve, nuk e kishte vërejtur askush.

- Hysen, – ndërhyri frati, – ky Sokoli që ti po e sheh ka bërë mëkate më të mdha se tuajat dhe është çliruar.

Pas një bisede të gjatë dhe diskutimi të dhimbshëm, Hyseni ia plasi vajit. I ngrati, s'i ndalte lotët, derisa Burrat e Besës po e merrnin ngrykë, kurse gratë e fëmijët e Shabanëve e rrethuan kryqin e shtyheshin se kush do ta përqafonte më shumë.

Kështu u bë festë, Pashkë, pajtime e dasmë. E morën bekimin prej fratit e u shpërndanë në shtëpitë e veta.

SHPJEGIMI I FJALËVE

- ¹ grigjë-a, fjalë e mbarë gjuhës. Huazim nga lat. *gregem*. Kuptimi i parë lidhet me “tufë dhensh”, “kope-ja” – *ruan grigjën*; në planin e leksikut fetar, lidhet me kuptimin: “tërësia e besimtarëve të krishterë të një fshati, të një krahine”, etj.
- ² troç, *nd.* drejtpërdrejt, hapur, pa frikë; më së shumti si fjalë e gjuhës bisedore. Lidhet brenda gjuhës me *truc e truç*: grumbull, bashkë, kruspull.
- ³ hapsane (tq.) – burg.
- ⁴ Fjalë dialektore që do të thotë: ishin bërë sikur dheu.
- ⁵ zullum-i (tq.) – dëm, dëmtim.
- ⁶ grosh-i (tq.), monedhë divizionale e kohës së sundimit osman, me vlerë 40 pare, një e njëqindtë e lirës turke. *Flet fjalë e grosh*- flet fjalë me vlerë. Ose në folklor: *Mos padit, moh hanë/Se t'fali gjerdanë/Gjerdanin me grosha/ Ballin,moj,ta pagofsha.*” (Shkodër). Në idiomën popullore, termi “grosh”, me ngjyrim stilistik ose për të karakterizuar një mendësi a brez të vjetër, mund të dalë edhe në kuptimin e lekut.
- ⁷ njet-i, fjalë e stilit fetar; këtu: qëllim, kushtim, blatim.
- ⁸ Shtëpia e famullisë ku jeton prifti. I thonë kështu pasi kur në mbrëmje të gjitha dyert e shtëpive mbyllen, ajo mbetet e hapur për këdo që ka nevojë. Sidomos kur bëhet fjalë për të sëmurët. Ajo është e hapur për të pritë çdo besimtar.

- ⁹ çair-i (tq.) – në këtë gjuhë ka kuptimin: tokë me bar që e kositin herëpashere, ose që ia lëshojnë bagëtisë për kullotë; livadh, ograjë etj. Për shembull, në Zadrimë, toponimi “Çair e Ipeshkvi”, një kullotë afër Selisë Ipeshkvnore të Sapës (Nënshat), ku respektohej si çaire e Kishës dhe nuk kullotej nga bagëtitë e fshatit. Ose në shprehje të tilla, si: “E ka ngranë çairin; E ka ngranë livadhin” etj., ku fjalët “çair” dhe “livadh” dalin si metafora për të emërtuar “jetë” dhe “moshë”. Këtu autori e jep me kuptimin “derman-i”, një mënyrë të vepruari për një problem, që duhet zgjidhur me domosdo. Shprehja “S’kam çair pa të përpi ty” është me kuptimin që nuk mund të rri në asnjë mënyrë pa biseduar mirë e mirë me ty (fratin që kërkohet).
- ¹⁰ Shprehje lokale që nënkupton fitore absolute mbi kundërshtarin.
- ¹¹ Tanzimat-i (tq.) – term që ka kuptimin “riorganizim”. Tanzimati përfshin periudhën e reformave në Perandorinë Osmane, që nisën në vitin 1839 dhe mbaruan më 1876. Në vitin 1839 sulltan Abdyl Mexhidi shpalli një dekret perandorak për reforma të reja administrative, financiare, ushtarake dhe arsimore. Synimi kryesor ishte vendosja e një administrate të centralizuar në të gjitha viset e perandorisë dhe forcimi i ushtrisë osmane. Sipas dekretit, të gjithë shtetasit e perandorisë ishin të barabartë, pavarësisht nga feja dhe kombësia.
- ¹² Koka ba mirë – trajtë dialektore e habitores për “qenka”; *qenka bërë mirë*.
- ¹³ Shprehje lokale për një njeri që ka jetuar i izoluar vetëm në vendin e vet.
- ¹⁴ çehre-ja (tq.) – të pamë, fytyrë, surrat, pamje e fytyrës.
- ¹⁵ Me u kthye në cung – shprehje me kuptimin për t’u kthyer tek rrënjët.
- ¹⁶ zates – zatet (sllav. Huazim prej fjalës *zateći* – takoj, ndesh), takoj ndesh, has, kap, zë.
- ¹⁷ pa dalë fare – këtu: pa u shuar, pa u tretur e zhdukur.
- ¹⁸ vllaznillak – fis, vëllezër gjaku.
- ¹⁹ lena-lendja – kokrra që lidh lisi
- ²⁰ ...se beja ka rrëfenë – është fjala për betimin në rrenë, sepse, sipas traditës kristiane, ka ndëshkimin pas, që është si një rrufe e të gjuan.

- ²¹ idare-ja (tq.) – me theks fundor – rregullim mbarështim, qeverim, administrim, kursim, provanim, p.sh.: *Nuk na ban idare rroga mujore.*
- ²² robtë e mi – Këtu: me kuptimin anëtarët e familjes, si përdoret kjo idiomë leksikore në mbarë veriu e vendit.
- ²³ teslim (tq.) – me ba teslim, me ta lanë një gjë nën zotnim të një tjetri, simbas disa marrëveshjeve; bëj teslim të holla, plaçka, rroba, mall tregtie për t'u ruajtur tek një tjetër.
- ²⁴ tuta – frika.
- ²⁵ pos *ndf.* – veç, përveç. Fjalë e gegërishtes veriore, e përgjithësuar në gjuhë; huazim prej sllavishtes *po se*, skr. *napose* “një nga një”, “veç e veç”. Prej saj është formuar ndajfolja “posaçe”, “posaçërisht”, dhe mbiemri “i posaçëm”. Edhe “*përpos*” në gegërishte.
- ²⁶ u nis për konak – këtu: shkoi për darkë dhe të flinte në shtëpinë e kumbarës. *Shkoi me bujtë.*
- ²⁷ jatagan-i, një lloj shpate e kthyer nga maja, me një presë, me dorëz të stolisur me fildish, argjend etj.; ngjishej si armë brezi.
- ²⁸ asqer-i (tq.) – ushtar i kohës së perandorisë osmane.
- ²⁹ hallakam-i (tq.), nga fjala “hallakas” – *shpërndaj*, hallakatem – *shpërndahem*. Lehja e qenve bëri që disa djem të shpërndaheshin andej e këndeje, për të gjetur rrugë shpëtimi.
- ³⁰ hallashtis – hallashtisem, një formim sipas modeleve të shqipes i fjalës turke “hallall”, bëj hallall – gjë e drejtë dhe e lejueshme në çdo marrëdhënie, legjitime, meritim, hir, pardon, p.sh.: *I kam fitue me hallall të Zotit; Mos përziej hallall e haram bashkë*; edhe në këngët popullore, si: “*Edhe sonte t'shoh, moj hanë/Rrezet tueja zbukurve? Haber nepi asaj nanë? Hallallekun me ma çue*” (Shkodër) Këtu termi “hallashtis-hallashtisem”, ka kuptimin me i falë të metat e gabimet njërit-tjetrit, sidomos kur i lihet lamtumira dikujt e nisësh për udhëtim. Përdoret edhe si fjalë e fundit në prag të vdekjes.
- ³¹ gallatë-a (tq., galet), fjalë a shprehje e gabuar, pa përmbajtje; shamatë, poterë (gallataxhi).

- ³² Një krua i vjetër, që eksizton edhe sot, ku Stubllanët mbushnin ujë dhe lanin rrobat e veta.
- ³³ inxhi-ja (tq.) – margaritar, zbukurim me ngjyrë të bardhë qumështore e me shkëlqim të veçantë. Në gjuhën turke fjala përdoret në mënyrë të veçantë për të vënë në dukje bardhësinë e dhëmbëve: *M'i ke dhëmbët si inxhi* (për vajzat).
- ³⁴ qafir-i (tq.) – mohues, i pabesë, i pafë, felëshues, renegat, mosmirënjohës, por edhe armik i atdheut.
- ³⁵ Fjalë lokale që nënkupton të mos preket, të mos nxitet.
- ³⁶ tybe istifa -ja (tq.) – një shprehje e formuar nga “tobe-ja” (edhe “tybe”, “tibe” ndër dialektet tona), fjalë me kuptin fetar: kushtim për të mos e përsëritur më një mëkat, faj; kushtim për të heqë dorë prej vesesh; fjala tjetër është: “istifa”-ja – veprim i të hequrit dorë prej një pune, dorëheqje nga një nëpunësi, p.sh.: *Dha istifane, por s'iu bë kabull* – dha dorëheqje por nuk iu pranua.
- ³⁷ blasfemi-a, të shara kundër Zotit apo kundër besimit e fesë: blasfemues-i, ai që përdor a bën blasfemi.
- ³⁸ kërbaç-i (tq.) – kamxhik dredhë, copë druaje a lëkure e fortë që përdreshin për të rrahur a torturuar njerëz: *“Hajredin Pasha, mor hutaç/ S'rrihet Dibra me kërbaç!”*
- ³⁹ Shprehje lokale për lojën e keqe.
- ⁴⁰ Shprehje lokale që do të thotë kulaç me miell gruri.
- ⁴¹ çarshi-je (tq.), rrugë që i ka të dyja anët me dyqane; treg, pazar i mbyllur. Për shembull: *“Haxhi Gashi, djalë i ri/ Ka marrë pushkën e dalë n'çarshi? O, jam shqiptar kosovarli* (Gjakovë)
- ⁴² kërruta-a, këtu: dorëza e shkopit e kthyer për t'u mbajtur më mirë.
- ⁴³ kafjall-i (tq.) – kafjell-i, në Pejë e vise të tjera të Kosovës, quhet *ngrania e mëngjesit, silla; një hae bukë e lehtë, zamër*; në Gjakovë: *ngranie mëngjesore para sillës*.
- ⁴⁴ rradake-ja, kafkë e kokës, rrashtë, kokë. Përdoret edhe si fjalë pexhirative, për një njeri jo aq të zgjuar.

- ⁴⁵ Trajtë dialektore, për foljen “kashais”- kreh kalin me kashai-a, lloj brushe e hekurt për të krehur kalin.
- ⁴⁶ Kajmekam-i (tq.)- në kohën e sundimit osman nënprefekt në rangun civil, kurse në atë ushtarak, ishte nënkolonel. “*Çudë po ban qaj kajmekami,/ Para e mbrapa i shkon nizami.*” (Fishta)
- ⁴⁷ hapsane-a (tq.), vend i posaçëm, lokal ku mbahen të burgosurit: “*Moj hapsane, t'u dhashtë zjarri/Të dy sytë ç'm'i ke verbue.*”
- ⁴⁸ defatore-ja, fjalë që rrjedh nga termi turqisht “def-i”, ai/ajo që ka zanat t'i bjerë deficit (dajre-ja).
- ⁴⁹ debil-i (lat. *debilis*), i dobët dhe i pafuqishëm, njeri me të meta mendore.
- ⁵⁰ Gjini-a, këtu: te familja e saj.
- ⁵¹ hyqemet-i (tq.), një shtrembërim dialektor i fjalës turke “hyqumet-i”: qeveri, sundim, guvernë, shtet, autoritet, pushtet; quhet edhe zyra e sundimit me njerëzit që e drejtojnë; edhe ndërtesa me zyrat publike e nëpunësit qeveritarë. Në folklor: “*Sa vaporre, sa gjemi./Shkojnë e vijnë e s't'bajnë zullum;/Ti ke hyqem me i përpi,?Por je i gjanë e duron shumë.*”
- ⁵² Po më mungon drithi në çakall – një shprehje që ka në bazë emrin “çakalle-çakallja”, një copë druri, e cila, kur rrotullohet mokra e mullirit që rregullon të rënët e drithit nga koshi në mokër këtu: po më mungon mielli në mulli. Zhurma e saj ritmike, në mënyrë të figurshme, vjen e krahasohet me njeriun llafazan. *Nuk pranë si çakallja e mullirit.*
- ⁵³ xhemat-i (tq.), komunitet, shumicë besimtarësh në faltore; grumbull, kortezh. Për shembull: “*Tanë xhemati po ban seri/Si prashit ky shat pa njeri.*” (Dibër)
- ⁵⁴ sheher-i (tq.), qytet i madh, edhe si qendër qeveritare, tregtie e trafiku. “*Aj Kol Nika trim dranguë?Kta tre djelm ku don me i çue?/N'shehri t'Pejës, në kjoftë gjykue*”
- ⁵⁵ asqeri-a (tq.), nga fjala “asqer-i” – ushtar; asqeri ka kuptimin e një shumice ushtarësh, edhe ushtri a grup ushtarak.

- ⁵⁶ namaz-i (tq.), lutje e detyrueshme për myslimanët në kohë të caktuar, në përputhje me rregullat përkatëse. Namazi falej në sabah, mesditë, në iqindi, në aksham të jacisë, të premtes, të dy bajramëve.
- ⁵⁷ hytbe-ja (tq.), recitim e ndonjë pjese të Kuranit, mbështetur në ajete e hadithe, bashkë me lutje e invokacione që bën hoxha në të falurit e detyrueshëm në ditët e premtë dhe në dy bajramet në xhami.
- ⁵⁸ xhehenem-i (tq.), edhe në trajtën “xhehenem-i”: skëterrë, ferr: “*Njeni tjetrit dot s'ia themi/ Trembemi nga xhehenemi...*”
- ⁵⁹ Nuk të vesin – trajtë dialektore e shkurtuar për foljen “pyes”.
- ⁶⁰ kasnec-i, lajmëtar, korrier.
- ⁶¹ Hëna që bënte – nga frazeologjia “bën hëna”- ka kuptimin e ndryshimit hënor, prej të cilit vijnë shprehjet “hëna e re”, “hëna e plotë”, “hëna çerek”, “me hënë jashtë”, “me hënë brendë” etj.
- ⁶² arnautlluk-u (tq.) – arnaut-i, quhen shqiptarët në gojën e turqve; këtu fjala “arnautlluk” vjen e përdoret në vend të emrit “Shqipëria”.
- ⁶³ esnaf-i (tq.), me këtë emër janë quajtur shoqatat e dyqanxhinjve të të njëjtit profesion, në perandorinë osmane, si: tregtarë, furrëtarë, këpucëtarë, teneqexhinj, terzinj etj., që kishin në krye një qehaja, i cili rregullonte marrëdhënit me zyrtarët e Beledijës (Bashkisë); këtu fjala është përdorur nga autori i librit me kuptimin tjetër: *njeri esnaf, burrë esnaf* – njeri, burrë korrekt, i ndershëm, që sheh punën e vet, që mban fjalën e dhënë e nuk dredhon në veprimet e tij.
- ⁶⁴ Sheriat-i (tq.), kuptimi i parë është: rruga e drejtë, rruga e vërtetë. Sheriat-i është ligja shejte për drejtimin e një kombi, siç ishte Turqia. Administrata turke kërkonte që nenet e Kanunit të zëvendësoheshin me ligjet e Sheriatit dhe ashtu bënë për shekuj radhazi në popullin tonë.
- ⁶⁵ zekat-i (tq.), zeqat-i, sipas Sheriatit islam, detyrim për ndihmë ndaj të varfërve për çdo vit; ishte një vlerë e detyrueshme (një në dyzet), e cila edhe mund të depozitohej në favor të të skamurve. “*O Gani, Gani Toptani,/ Ndaj zeqatin fukarasë!*”
- ⁶⁶ çeze-ja, karrocë kali.

- ⁶⁷ turishtë -a, - vathë
- ⁶⁸ I qes fare nisan e hajvan (tq.) – i shfaros krejt, me njerëz e kafshë.
- ⁶⁹ hallakamë-a (tq.) -një formim nga fjala turke “hallakat-em”: shpërndaj, shpërndahem: këtu me kuptimin: rrëmujë, gjurulldi.
- ⁷⁰ asqeri-a (tq.) – nga emri “asqer-i”; këtu: gjithë asqerët, ushtarët.
- ⁷¹ haber-i (tq.), lajm, njoftim.
- ⁷² surlaxhi-u, ata që u bien surleve (vegla muzikore).
- ⁷³ tupanxhi-u, ata që u bien tupaneve (lodra të mëdha).
- ⁷⁴ pleme-plemja, fjalë dialektore: ahur i kashtës, kasolle e barit, kullë e sanës; plevicë.
- ⁷⁵ dimi-të, emër që përdoret vetëm në shumës; lloj veshje në brez e poshtë për gratë e vajzat në familjet myslimane; çitjane.
- ⁷⁶ kudër-a, fjalë dialektore; këtu: bushtër; shpesh del edhe sinonim me “kuçedër-a”e në mënyrë figurative, përdoret për një grua të egër.
- ⁷⁷ ashiqare (tq.) - sheshit, ballafaqe, haptas, qartë, botërisht, ditën për diell, faqeza. Për shembull: *Ja ku po ta them ashiqare.*
- ⁷⁸ zullum-i (tq.), dëm, nëpërkëmbje, shkatërrim, prishje, vandalizëm.
- ⁷⁹ Shprehje lokale që do të thotë *pa pritur*.
- ⁸⁰ nuk mund iu lidha kryet do gjanave – nuk arrita të vë punët në vijë disa gjërave.
- ⁸¹ Është zakon mbarëshqiptar që dasmat bëheshin me flamurin kombëtar, që e mbante krushku i parë.
- ⁸² zhangëllimë-a, zë i çjerrë ose tinguj që të vrasin veshin.
- ⁸³ ilet-i (tq.), sëmundje, lëngatë, gjymtim në trup, sëmundje e fshehtë, e ligë që nuk i ndahet njeriut.
- ⁸⁴ çare-ja (tq.), shqiptohet diku edhe “çajre”: mjeti që përdorim për të mbarue një punë, për të përballuar një vështirësi, mjet shërimi, përmirësimi;

- mënyrë zbërthimi e një çështjeje, p.sh.: “*Bardh'e bukur je./Nuk kam çajre pa të marr-e!*” Ose: “*Nuk ka çajre as derman/Për pa i çue n'Shqipni mizore/Pak me thanë, njëqind taborre*” (Fishta).
- ⁸⁵ Emërtimi turqisht për Arbërinë.
- ⁸⁶ qafir-i (tq.), mohues, i pabesë, i patenzonë, felëshues, renegat, mosmirënjohës, por edhe armik i atdheut. “*Bejto Sula, qen qafiri/Bani gostën çoi na thirri.*” (Folklor).
- ⁸⁷ shi – bash, tamam, në këtë mënyrë.
- ⁸⁸ hyqemeti-i (tq.) këtu: shteti, qeveria, pushteti.
- ⁸⁹ syrgjyn (tq.), internim në një vend të largët, zhvendosje, deportim. “*Syrgjyn gjallë e syrgjyn vdekur/ Ky vigan Liberator!*” (Noli për L.Gurakuqin)
- ⁹⁰ xhebrail-i (tq.), sipas besimit islam është një prej ëngjëjve kerubin që janë më të afërt me Hyun. Njihet edhe si kryeëngjëlli i ngarkuar t'u marrë shpirtin njerëzve. Noli në “*Rubairat*” shkruan: “*Engjëlli që merr në roje shpirtet bashkë me Shën Mëhillin.*”
- ⁹¹ molci, autori e jep në gjininë mashkullore fjalën “molë-a”- insekt i Lepidopterëve (flutur), larvat e të cilit brejnë rrobat e leshta; gjithashtu, autori e jep në trajtë të zvogëluar “molc-i”.
- ⁹² mnelat - pelenat
- ⁹³ zullumqarët tanë – këtu: keqbërësit tanë.
- ⁹⁴ Hapësirë harkore që gjendet në murin ballor të kishave.
- ⁹⁵ Vendi qendror i një kishe ku vendoset altari e celebrkohet mesha.
- ⁹⁶ Arka në të cilën ruhet hostija e shuguruar.
- ⁹⁷ ndjenjë sakraliteti – ndjenjë shenjtërie (sacrale- it. – e shenjtë).
- ⁹⁸ Vëlla Lazarist – është rregulltar, i Kongregatës së themeluar prej Shën Vinçenc de Pauli.
- ⁹⁹ toptan, nd. (tq.), grumgull, gjithëmbarë, me shumicë, në masë të madhe.

- ¹⁰⁰ Top-Kapi, toponim në Stamboll (Turqi): ose *Seraglio*, është një muze i madh në lindje të rrethit Fatih të Stambollit në Turqi. Në shekujt XV dhe XVI shërbeu si seli kryesore administrative e sulltanëve osmanë. Ndërtimi që u urdhërua nga sulltan Mehmet Pushtuesi, nisi në vitin 1459, gjashtë vjet pas pushtimit të Kostandinopojës.
- ¹⁰¹ katralash (ndajfolje) - fjalë dialektore e të folmeve pjesore të Kosovës; këtu ka kuptimin: më katërsh, në të katër anët; ra rrafsh për tokë.
- ¹⁰² kaculet – kaculem, fjalë dialektore: ulem pothuajse gjunjas për të mbajtur veten gjatë një të qeshure a dhimbjeje të thellë. Fjala lidhet me ndajfoljen “kacu” – galiç.
- ¹⁰³ sakristi-a (*lat.* sacer, sacrum – i kushtuar, i shenjtë). Sakristia është një kthinë në kishën katolike, ku mbahen sendet dhe rrobat e meshës..
- ¹⁰⁴ kallm-i, kallami i misrit, kallami i çorapit, qafa e çorapit; këtu përdorur në fushën e botanikës: bimë kënetash që hyn në punë për të thurur një vend. Vihet edhe midis dërrasave (pullazina) mbi trarët e shtëpiusë.
- ¹⁰⁵ plaf-i, mbulesë prej leshi të dhisë, me ngjyra të ndryshme; velencë.
- ¹⁰⁶ surreale – surrealistë (fr.), fjalë nga fusha e artit; që mbështetet në parimet e kriteret e surrealizmit, që ndjek mënyrat formaliste. surrealizëm-mi (fr.), drejtim në artin e letërsinë në fillimet e shek.XX, që mohon rolin e arsyes e të përvojës në art, që kërkon burimin e krijimtarisë të dukuritë e pavetëdijës, tek ëndrrat e sëmura dhe e pasqyron botën në mënyrë të shtrembëruar.
- ¹⁰⁷ Në idiomën e hapësirës së Karadakut, *bacë*-a, quhet babai, zakonisht..
- ¹⁰⁸ Divan-i (tq.). këshilli epror në Perandorinë osmane: Këshill në Gjykatën e Diktimit; Trupë e Gjykatës së Lartë Ushtarake. (Për kuptime të tjerta, shih: “*Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe*”, T.Dizdari, Tiranë, 2005.
- ¹⁰⁹ Renesancë-a (fr.) – Është fjala për Rilindjen europiane, që i ka fillimet në Itali.
- ¹¹⁰ edepsëz-i (tq.), i pacipë, i paturp, i panjerëzi, njeri që i ka plasur delli i marrisë, p.sh.: “*Një edepsëz, tjetri xhahil/Dy gurë një të kurr' mos me i lanë.*” (Fishta)

- ¹¹¹ kut-i, njësi mase prej 80 cm, për të matur pëlhura; në lodra me shkopinj – më i madhi nga dy shkopinjtë. Është huazim nga lat. *cubitus*, me kuptimin “bërryl”, duke shërbyer gjatësia e një bërryli deri te dora si njësi matëse. Si rrjedhojë, K.Topalli jep edhe *kutalak*, *katalak*- shkopi i gjatë në lojën e cinglës. Autori e përdor si fjalë të njohur për kohën, megjithëse këtu jepet si masë largësie në rrugë.
- ¹¹² hurmë-a, trajtë dialektore vendëse për fjalën “hurbë-a”; sasia e një lëngu që mund të gëlltitet (përdihet) me një të kthyer; gllënkë; *pi një hurbë duke e gjerbur*. Kurse trajta që jep autori, ka lidhje me drurin nga familja e Palmave që rritet në vende të nxehta dhe jep një fryt të ëmbël (termi lat. *Phoenix dactylifera*)
- ¹¹³ rraqe-ja, - et, emër që përdoret më së shpeshti, në numrin shumë, kurse në njëjës mbart ngarkesë stilistike, me kuptimin “i pavlerë”, si b.f.: *rraqe pazari, je një rraqe ti që s'e ke shoqin*. Rraqe-t, rrangulla, tesha shtëpie pa vlerë të madhe. Në Zadrimë del edhe si përcaktim funksioni, p.sh.: rraqet e kafes (takëmi i kafes: xhezve, filxhana, kafja, sheqeri, tabakaja).
- ¹¹⁴ proçkë-a, nuk ka këtu kuptimin që japin fjalorët e shqipes: *punë a fjalë e papeshuar, gabim trashanik, zakonisht në procesin e të folurit a bisedës*. Autori e përdor me kuptimin: *brrakë, gropë uji i amullt*.
- ¹¹⁵ klina – shqiptim dialektor për fjalën e njohur “të linta”, brekë, brekushe; emërzimi i termit “të linta” ka kuptimin se përlhura e tyre ishte prej *liri*, “lini”, thurej prej liri, që bëhej në vegje.
- ¹¹⁶ kule-ja, veshje orientale në formë të dimive, ndonëse më të shkurtëra. Zakonisht përdoret si veshje vajzash turke.
- ¹¹⁷ exhel-i (tq.), çasti i vdekjes në vështrimin e besimit mysliman, fiksohet prej Providencës qysh prej lindjes; thuhet edhe “e shkrueme”, “ e shkrueme nalt”. Proverba: “*Exheli hak, derman aspak*.”Ose: “*T' baj që t'kaj pa exhel ty nana?Pse n' Shqjni ka djelm si zana!*” (Fishta)
- ¹¹⁸ ju kam lypë – këtu: ju kam kërkuar për t'i gjetur.
- ¹¹⁹ futë-a, autori e përdor për të theksuar të zezën e fortë.
- ¹²⁰ Një lloj fustani të përberë prej arnave të shumta.

- ¹²¹ Kaçe-kaçja, toponim që emërtohet sipas një bime, emri botanik i së cilës është “trëndafil i egër” (*Crocus vernus*), nga familja e *Iridaceve*, i njohur në Europën jugore; quhet edhe “lulevjeshte”.
- ¹²² pogaçe-ja, bukë e grunjët qethi e shtrirë hollë, që zbukurohet sipër me kryqa dhe vija të rregullta dhe piqet në furra të skuqura me dru.
- ¹²³ qull i kollomojtë – qull që zjehet me miell misri e ujë (kollomoqi) e shërbehet zakonisht në mëngjes; bëhet edhe me kafshata buke. Më së shumti është meny dimri, që shoqërohet me yndyrë derri (ushuj) të djegur. Na duket edhe kjo fjalë si neologjizëm dialektor i autorit.
- ¹²⁴ bëj përrallë – frazeologji; këtu vjen me kuptimin: tall, vë në lojë; pra, Zefi ruhej të mos e vinin në lojë, nëse nuk thërriste Kolën e Pjetrin.
- ¹²⁵ bagëm-i, thuhet edhe “bajm-i” – vaj për pagëzim; Autori i sjell në shkrim të dyja trajtat shkrimore.
- ¹²⁶ Kjo formulë pagëzimi, siç edhe quhet në historinë e gjuhës së shkruar shqipe, zbuluar nga historiani rumun Nikolla Jorga, është njëherësh edhe dokumenti i parë i shqipes së shkruar. (Red.)
- ¹²⁷ Marr në thua (frazeologjizëm) – rrëzohem, ngatërrohem këmbësh.
- ¹²⁸ hyri-a (tq.), shqiptohet në veri edhe “hyjri-a”- nimfa të Parajsës, sipas besimit fetar, virgjinesha paradisiake që qëndronin në xhenet për t'iu bërë më të lumtur qëndrimin besimtarëve; vajzë a grue që nuk u gjendet çifti për bukuri e pashi. “*Ti je mbi gjith'hyrinat/Me kimet si molla n'gem/Tash sa vera, tash sa dimna/Ç'po ma shkrin vixhudin tem.*” (Folklor, Shkodër) vixhud-i, këtu: shëndeti.
- ¹²⁹ dylber-i (tq.), krijesë që të hyn në zemër, dashurues. Për shembull: “*Vetullholla tek po vjen/Deli para, more dylber/Mbushja grushtin ne sheqer.*” (Zadrimë).
- ¹³⁰ gërmuq (nd.) – i kërrusur, me kurriz të përkulur.
- ¹³¹ qengj.
- ¹³² gajle-ja (tq.), kujdes, kasavet, travajë, telashe, andralla, p.sh.: “*S'po kam gajle se po m'vdes/Por po drue se po m'ndërron ves.*” (Shkodër).

- ¹³³ ujem-i mielli ose drithi që i jepej mullisit si pagesë për blojën; përdoret edhe në mënyrë të figurshme, për nivelin e një bisede, p.sh. “flet ujem” – *flet turbull, flet në tym*.
- ¹³⁴ haber-i (tq.), kumt, lajm, përgjigje, mesazh, dijeni, p.sh.: “*Prej Podrimje vjen haberi/Me kë ha, o un' i mjeri/Me kë ha, as unë s'e di/Na shkoi jeta n' terr të zi.*” (Lumë-Kukës)
- ¹³⁵ kasnec-i, lajmëtar, që kumton derë më derë, ose shpall urdhrat e fisit.
- ¹³⁶ ferman-i (tq.), dekret a urdhër perandorak, i shkruar me koncepte e stil të posaçëm, me vulë të sulltanit; lëshohet në kohën e sundimit osman për ndonjë emërim a mision me rëndësi e privilegje, grada, dekorata, ose edhe për ndonjë dënim të rëndë publik të një personaliteti me ndikim, ose edhe për ndonjë cub e kriminel me rrezikshmëri shoqërore.
- ¹³⁷ dert-i (tq.), hall, brengë, gajle, qeder, andrallë, travajë, ankim, mendim, ankim, qarje, kasavet.
- ¹³⁸ eskortë-a (fr.), përcjellje; përcjellje e armatosur ushtarake, me qëllim sigurie personale të një autoriteti me rëndësi; grup anijesh luftarake, që përcjell a siguron forcat detare, anije tregtare ose konvojet.
- ¹³⁹ gajret-i (tq.), durim, përpjekje e zellshme, kurajë, forcë, p.sh.: “*Ah gajret, bre Met Zeneli/ Ah qindro, bre Vuksan Gjeli*” (Fishta).
- ¹⁴⁰ Toponim i një udhe lokale. Autori e zbërthen në dy emrat: “shi-u” dhe “lloç-i”; pra: *shi* dhe *lloç*.
- ¹⁴¹ çeze-ja, qerre me dy rrota. “çadra sikur çeze” – ka kuptimin që çadrat për udhë, kishin formën e qerreve, të cilët duheshin mbuluar në kohë të keqe.
- ¹⁴² Pjesa e altarit, pjesa kryesore apo qëndrore e Kishës.
- ¹⁴³ rixha-ja (tq.), lutje, uratë p.sh.: “*Nënë e dashtun t' baj rixhâ/ Varrët e t' birit tand pa dâ/ Gjurma n' zemër me m' i bâ.*” (Pjesë urate që thuhet në Javën e Madhe të Pashkëve katolike).
- ¹⁴⁴ hatër-i (tq.), nder, favor, lutje, konsideratë, respekt, kënaqësi, hir, dashmirësi, dëshirë, andje, p.sh.: “*Ma i madh hatri se topuzi.*” Ose: “*Kur s' ta mbajnë njëzet e katër/ S' ta mbajnë as për hatër.*” Ose: “*Për hatër të shokëve, asht martue frati.*” Etj.

- ¹⁴⁵ cull e mull – xhup e kapuç – këtu: të gjithë pa përjashtim; me kuçkë e me maçkë.
- ¹⁴⁶ ferexhe-ja (tq.), sipërveshje grash prej cipës së zezë të ndritshme, me jakë të gjatë e me kinda, që vishej për mëngësh ose hidhej mbi kokë, kur gratë dilnin në qytet a rrugë të zakonshme, p.sh. : “*Kur më ngjitje shkallët/ Ngadalë si pata/ Çvishe ferexhenë moj/ Se të zuri vapa.*” (Përmet). Në dialektin jugor shqiptohet me theks fundor, si të gjitha turqizmat, kurse në të folmet e veriut, theksi është parafundor.

